

Ўткир Ҳошимов

ТУШДА КЕЧГАН УМРЛАР

(роман)

Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент - 2002

Ватаним Истиклолга эришмаса, бу асар дунё юзини кўрмас эди...
Муаллиф

РУСТАМНИНГ ОХИРГИ КУНДАЛИГИДАН

Куз ўлим тўшагида ётган беморга ўхшайди. Оёқ остида касалманд хазонлар инграйди... Эрта баҳордан бўтана бўлиб, шоша-пиша, қирғоғига сиғмай оққан ариқлар тиниқлашади. Шунча уринишлари зое кетганини тушуниб, оламга маъносиз боқади... Энди сув тубида шодон чайқалган майсалар эмас, хазон кўмилиб ётади... Еру кўкни кафандек оппоқ туман чулғайди. Оқзулмат орасидан қарғаларнинг хосиятсиз фиғони эшитилади.

...Эрта-индин осмонга мотам либосини кийган булутлар чиқади. Ер устида узок чарх уради-да, аччиқ-аччиқ кўз ёши тўқади. Сим-сим ёмғир ёғади: тўрт кунлик умрида дунёга сиғмаган, охир-оқибат жон таслим этган табиатга аза очиб, унсиз йиғлайди...

Мен неча ёшга чиқдим ўзи? Йигирма иккига?! Йўғ-э, ахир мен етмиш иккидаман-ку! Балки саксон иккидадир? Нима фарқи бор?! «Донолар ҳаётни кузатурлар жим...»

ҚУРБОНОЙ ХОЛАНИНГ ҲАР КУНГИ ТАШВИШЛАРИ

Биқини ачишиб уйғонди. «Худойим, ўзингнинг раҳминг келсин», — деди пичирлаб. Эски дарди яна қўзғади шекилли. Тўрт йилдирки, аҳвол шу. Сал оғирроқ иш қилса, ёқмасроқ овқат еса, тамом: ўнг кўкрагининг таги симиллаб оғрийди.

Бодрингдек бир нарса биқинига ботиб, тўсатдан санчиқ киради. Охири оғзи тахирланиб, кўнгли беҳузур бўлади. Қайт қилади.

Умида уч-тўрт марта кўлидан судрагудек бўлиб дўхтир-хонага олиб чиқди. Дўхтир хотин: «Меъдангиз айниган, хола, гастрит бўлгансиз», деб қўя қолди. Баннисага ётқизишга ордер керак экан. Ордер йўқ эмиш... Ёзда касали зўриқиб кетди. Шунақанги азоб бердики, худоё тавба, бундан кўра ўнта тукқан афзал. Умида у ёққа югуриб, бу ёққа югуриб ордер топди. Ўн олтинчи баннисага, олти кишили палатага жойлаштирди.

Дўхтирлар ҳам ўлмасин! Хўп антиқа асбоблар ўйлаб чиқарибдими, барака топгурлар! Чалқанча ётқизиб қўйди-да, қорнига мой суриб, кўлидаги асбобини у ёққа юргизди, бу ёққа юргизди. Икки кўзи телевизорда. «Ошқозонингизда касал йўқ хола, — деди ниҳоят — Ўтқопчангизда тош бор. Ғиж-ғиж тош». Худойимдан ўргилай! Бандасига атаган дардиям кўп экан-да! Тош қаёқдан келади? Атайлаб тош емагандир, ахир! «Операция қилиш керак, хола — деди дўхтир — Бошқа иложи йўқ».

Апарайса қилармиш! Айтишга осон. Аслида-ку, ҳар кимнинг жони Худонинг омонати. Эртами-кечми олади омонатини. Боринг ана тигнинг тагидан омон-эсон қутулиб чиқди ҳам... Бир йилгача яримжон бўлиб юрадими? Кўчани ким супуради? Бир эмас, иккита тўрт қаватли «дўм»нинг зинасини ким ювади? Тагин нима дейди, денг? «Сизга энгашиш мумкин эмас, хола. Ишингизни ўзгартиринг», эмиш. Ҳар ким ўзидан ўтганини ўзи биларкан-да.

Қурбоной хола бўйнидан ачом қилиб ётган неварасини уйғотиб юбормаслик учун секин қаддини ростлади. Уй ичи шам ҳидига тўлган эди. Кеча чироқ ўчиб қолгани, янги қўшни — Шаҳнозадан шам олиб чиққани эсига тушди. Нимқоронғида пайпаслаб, боланинг бутига қўл юборди: куп-курук. Мана, сийиб қўймабди-ку! Шу... Умидаям хў-ўп тепса-табранмас чиқди-да. Кап-катта бола ҳар куни сийиб қўяди, деб нолигандан кўра ётар чоғи қовуғини жиндай ёғлаб қўйса-ку, олам гулистон!

Нариги девор тагидаги каравот ғирчиллади. Қизчасини кучоқлаб ётган Умида овоз берди:

— Чой қўйиб кетинг, ойи! — Шундай деди-ю, бошига кўрпа тортди.

Қурбоной хола индамай ошхонага чиқди. Ўлсин! Чироқ ҳалиям келмабди. Ваннахонага ўтиб шошилмай таҳорат олди. Газга чой қўйиб, уйга қайтиб кирди. Бомдодни ўқиди. Ўтганларга Аллоҳнинг раҳматини, қолганларга имон тилади. Ўт балоси, сув балоси, тухмат балосидан асрашни сўраб, юзига фотиҳа тортди.

Қоронғи ошхонада бир бурда нон кавшаб, чой ичган бўлди. Йўлакдаги илгакда осиглик турган пахтали чопонини кийиб, бошига пахмоқ рўмол ўради. Биқини тагин ачишиб оғриди. Бирпас иккиланиб турди-да, чопонини ечди. Тагин уйга кирди. Тимирскиланиб сандиқ очди.

Қитир-қитирдан Умида қайта уйғониб кетди шекилли, норози тўнғиллади:

— Ҳеч тинчимас экансиз-да!

— Болаларни вақтида олиб бормасанг, боғча опаси киргизмийди, — деди Қурбоной хола ўзини оқлаган оҳангда.

Сандиқнинг бир бурчидан эски шарф топди. Тўркўйлаги устидан кўкрагига танғиди. Йўлакка чиқиб тагин чопонини кийди. Рўмол ўради. Ваннахонада турган пақирни тарақлатиб юбормаслик учун халқасидан оҳиста кўтарди. Бандига узун таёқ тикилган супургини қўлтиққа кистириб, қоронғи зиналардан пастга тушди.

Ойнаси синган ташқари эшикни очиши билан юзига муздек ҳаво урилди. Қор ёғяпти шекилли! Йўқ, туман тушибди. Қуюқ туман. Еру осмон оқиш, хира пардага ўраб ташлангандек. Қизиқ, ҳамма нарса телба-тесқари кўринади. Ўн қадам наридаги бақатеракдан кўра икки четидаги симёғочларда чироқлар ёниб турган кўча яқинроқ туюлади. Кўчадан ўтаётган сийрак машиналар нур елпиғичи билан туманни ёриб имиллайди. Қурбоной хола бир қўлида пақир, қўлтиғида супурги билан уйни айланиб ўтаётганида «дўм» чеккасидаги бақатерак тагида шарпа кўрингандек бўлди. Тўхтаб, ўша томонга қараган эди, шарпа терак орқасидан силжиб ажралди-да, шатир-шутур хазон босиб, туманлик қўйнига сингиб кетди. Қурбоной хола шарпа бошига ёш болаларниқига ўхшаган чўққисимон телпак кийганини ғира-шира илғади-ю, йўлида давом этди. Аввал магазин томондаги йўлкани супуриш керак. Жекдаги хўжайин қаттиқ тайинлаган: «Бу - катта гастроном, хола, ҳар хил одам келади, тагин битта-яримта катталар бу «дўм» кимга қарашли, деса, бизга гап тегиб қолмасин, тушундингизми?»

Тушунади. Нега тушунмасин!

Пастак нон дўконининг деразасида чироқ бор. Қизғиш нур тушиб турибди. Аммо нон машинаси кўринмайди. Бундан чиқди ҳали соат етти бўлмабди. Дўкон ёнбошида дарвоза. У ёғи гастроном. Унинг ҳам деразаларида чироқ ёниқ. Лекин гастроном соат саккизда очилади. Ўшиги тепасидаги қизил чироқ кулга тушган чўғдек хира йилтирайди.

Қурбоной хола пақирини бақатерак тагига қўйди-да, «бисмилло», деб йўлкани супуришга тушди. Худойлигини айтганда, иши оғирмас. Аввал иккита «дўм»нинг атрофини супуриб чиқади. Кейин зиналарни ювади. Пешингача ишини битириб келади-да, уйдаги юмушларга

қарайди. Овқат қилади. Невараларининг кийимини чаяди.

Биринчи кунлари аввал зиналарни ювиб, кейин кўча супураётган эди. Бўлмади: «дўм»дагилар жекка шикоятёзишибди. «Эрталабдан тарақ-туруқ қилиб уйкумизни бузади», дейишибди. Қурбоной хола кўшниларни безовта қилмасликка сўз берди. Ишни супуришдан бошлайдиган бўлди. Нима қипти: хаёл суре-еб супураверади. Супурги «шиғғ-шиғғ» қилади. Бир йўлкани бошидан охиригача супуриб бўлгач, ахлатни тўдалайди. Шунақа-ку, манави бақатерак дегани ўлгур ёмон. Баҳорда гуллайдими, нима бало, ҳаммаёқни попилтириқ босиб кетади. Осмондан қордек ёғади-я, қирғин келгур! Сув сепсанг, ерга ёпишиб қолади. Сепмасанг, супурги уришинг билан тўзгаб, бетингга сапчийди... Кузда ундан баттар. Хазонни тўдалаб ёқсанг, балога қоласан. Ҳавони захарляяпсан, дейди. Ахлат машина олмайди... Ким ўйлаб топганин бу бақатерак жониворни!..

Бир замонлар Қатортол қандоқ жойлар эди! Ўрикзорлар, узумзорлар, нокзорлар... Ҳар нашватилар бўлардики, шираси чак-чак томиб ётарди...

Қурбоной хола енгил қадам товушини эшитиб, супуришдан тўхтади. Ортига бурилиб қаради. Эгнига «олимпийка», бошига чўққисимон тўқима қалпоқча кийган икки киши шитоб билан югуриб, ёнидан шарпадек ўтиб кетди. Аввал ихчамроғи, кетидан қорин қўйган, ҳансираб нафас олаёт-гани... Қурбоной хола икковиниям танийди. Қорин қўйгани – праписир. Униси – ўғли. Эслади: ҳали дарахт панасида турган одам шу йигит бўлиши керак... Ота-бола қишин-ёзин қанда қилмай, ҳар куни эрталаб югуришади. Кўчанинг нариги бетигаги катта дарвозали участка праписирники. Праписир отасига йил оши берганда Қурбоной хола бориб хизмат қилган... Ота-бола ҳар сафар унинг ёнидан югуриб ўтишади. Саломлашмайди, гаплашмайди... Майли, ҳар бандаи мўмин ўзидан тинсин...

Яна шиғиллатиб супуришга тушди. Биқинида оғриқ кучайганига парво қилмади. Бибиблаб нон машина келди. Ичкаридан дўкончи чикди. Машинанинг орқа кажавасини очишди. Туман тарқамади-ю, кун бир қадар ёришгандек бўлди. Бир маҳал орқа томондан йўғон овоз келди:

— Супуряпсанми?

Қурбоной хола овоз эгасини таниди: Комиссар. «Ўйнапман!» - деб ўйлади энсаси қотиб. Ҳар куни «супуряпсанми», деб сўрайди. Ишдан тўхтаб, бурилиб қаради. Салом берди. Комиссар беш-олти қадам нарида турар, бошида қора шляпа, эгнида қора плаш, қўлида сут бидон бор эди.

— Невараларинг омонми? — деди Комиссар ёшига ярашмаган ўктам товушда.

— Худога шукр, юришибди. Юмалаб-сумалаб.

— Ўзинг аҳмоқсан! — деди Комиссар зарда билан — Неча марта айтдим: куёвингни судга бер! Моягини бир бураса, қизингга дом олиб беради. Ё участкасининг ярмини кесиб беради. «Бир камим қизимнинг кундош билан бир ховлида туриши қолувди, болаларини ўкситиб», — деб ўйлади Қурбоной хола дили оғриб.

— Майли, – деди секин – Худога солдим. Комиссар кулди. Кулиши ғалати. Худди одамни майна қилгандек «хэх-хэх-хэх», дейди.

— Худонинг сендан бошқа иши йўқ! Фалончи бандамнинг арзи ҳолини эшитаман, деб кўзи учиб турибди. «Э-э! Тезроқ даф бўлсанг-чи! Сен билан гаплашиб юракни қон қилгандан кўра...»

Қурбоной хола атай гапни бошқа ёққа бурди:

— Сутга кетяпсизми?

— Бориб келдим. Бугун сут келмас экан. Дўкон кеча байрамда ишлагани учун бугун одих қипти.

Қурбоной хола супургисини чангаллаб, ишни давом эттирмакчи эди, Комиссар маъноли йўталиб қўйди. Чамаси яна гаплашгиси бор эди.

— Эрталаб каша пишириб емасам, меъдам оғрийди.

— Кексалик-да! – деди Қурбоной хола.

— Мени қари деяпсанми, хэх! – Қурбоной хола жавоб бермади. Шахт билан супуришни давом эттираётган эди, қулоғига яна Комиссарнинг овози кирди:

— Анави ким? Қурбоной хола Комиссар қўлини бигиз қилиб кўрсатган томонга қаради. Уй ертўласининг зинасида бир одам ғужанак бўлиб ётарди.

— Қаёқдан билай? – деди Қурбоной хола бепарволик билан – Анави ёқдан келганлардан биттасидир-да. Биласиз-ку, киш келса қаланғи-қасанғилар кўпаяди. Кеча байрам қилиб бўкиб ичган бўлса...

— Йўк, унақага ўхшамайди. – Комиссар шахдам қадамлар билан ўша томон юрди. – Ётиши бежо-ку!

Қурбоной холанинг кўнглига мубҳам хавотир тушди. Супургисини судраб Комиссарга эргашди.

— Ҳой, кимсан? – Комиссар энгашиб, елкасига туртган эди, гавда қимирламади. Қурбоной хола яқин бориб гавда устига эгилди-ю, даҳшат ичида ўзини орқага ташлади.

— Вой! Вой ўлмасам! – деди оёқ-қўлидан мадор кетиб. Рустамжон-ку! Куёв-ку! Кечагина ўйнаб-кулиб ўтирувди-я!

Рустам ертўланинг семон зинаси устида ғайритабиий ёнбошлаб ётар, бошидан оққан қон ҳалқоб бўлиб қолган, ички кийимда, бир оёғида латта шиппак, иккинчи шиппаги пастки зинада тўнкарилиб ётар эди. Ўнг қўли тагида қолган, негадир мушт бўлиб тугилган чап қўли зинага осилиб турар, гўё ўша ердан бир нарса олмоқчи бўлгану, шу алпозда қотиб қолганга ўхшарди. Комиссар сут бидонини ерга қўйиб чўккалади. Елкасидан тортиб секин ағдарган эди, Рустамнинг оғзидан қон сизиб чиқиб, бўйнига оқди. Шунда, Қурбоной хола унинг билаги ҳам тилиниб кетганини, тирсагидан каф-тининг орқасигача қора қонга беланганини кўрди.

— Войдод! Ким бор! – деб жонҳолатда дод сола бошлади. – Ёрдам беринглар! Хотинини чақиринглар! Шаҳнозани чақиринглар!

Бир зумда одам тўпланди.

— Қаранглар, дераза синибди! - деди кимдир ҳаяжонли қичқириб.

Қурбоной хола аланг-жаланг бўлиб тепага қаради. Тўртинчи қаватдаги деразанинг бир тавақаси очиқ турар, ерда, Рустамдан нарироқда катта-кичик ойна парчалари сочилиб ётарди.

— Дўхтир чақирсаларинг-чи! – деди Қурбоной хола изиллаб. – Хотини қаёқда, хотини!

— Шунақа бўлишини билардим, – деди кимдир беписанд оҳангда.

Қурбоной хола бу совуқ гап кимдан чиққанини англамай аланглаган эди, праписир ўғлининг елкасига мушт туширди.

— Ўчир овозингни, аҳмоқ!

Ота-бола ҳамон ўша кийимда эди: бошида чўққисимон қалпоқ, эгнида олимпийка.

— Дўхтир қани, дўхтир? – деди Қурбоной хола илтижо билан. – Инсофларинг борми, чақиринглар ахир!

Комиссар Рустамнинг билагини ушлаб, томирини текширди.

— Докторнинг кераги йўк, – деди совуққонлик билан. – Милицияга кўнғироқ қилиш керак.

ТЕРГОВ ҲУЖЖАТИДАН

Шоматова Шаҳноза. Йигирма бир ёшда. Олийгоҳнинг тўртинчи курс талабаси. Миллати — ўзбек. Турмуш курган. Аввал судланмаган. Қатортол мавзеси, 9-уй, 23-хонадонда истиқомат қилади.

— Сиз марҳум Шоматов Рустамнинг хотини эканлигингни тасдиқлайсизми?

— Ҳа.

— Тўйинглар қачон бўлган?

- Шу йили ёзда.
- Аникроғи?
- Саккизинчи август куни.
- Ҳозир турган уйлариингга қачон кўчиб келгансизлар?
- Сентябрнинг охирида.
- Унгача қаерда тургансизлар?
- Қайнонамникида. Пскентда.
- Ҳовлинглар каттаими?
- Нима десам экан... Эл қатори ҳовли...
- Гражданка Шоматова, айтинг-чи, нима учун Пскентдаги ҳовлида турмай, Тошкентга кўчиб келдингизлар? Қайнонангиз билан орангиз бузилдими?
- Ойимлар билан аҳил эдик.
- Овсинингиз билан-чи?
- У киши билан ҳам.
- Бўлмаса нега...
- Ҳар куни олтмиш чақиримга қатнашимиз керакмиди?
- Бир нарсага келишиб олсак, гражданка Шоматова... Саволни мен берман! Олтмиш чақиримга қатнаш оғирлик қилган бўлса, нега талабалар ётоғидан жой олмадинглар?
- Рустам акам хоҳламадилар. Алоҳида уй олиш учун ҳаракат қилдилар.
- Шоматов бир вақтлар судда ишлаганидан хабарингиз борми?..
- Айтгандек бўлувдилар.
- Ишдан нега кетган экан?
- Аниғини билмайман.
- Сиз тўртинчи курсда ўқийсиз. Эрингиз иккинчи курсда бўлган...
- Агар Афғонистонга олиб бориб, урушга солишмаса, Рустам акам ҳам тўртинчи курсда бўлардилар.
- Тушунарли... Эрингиз Афғонистонда хизмат қилган, байналмилал жангчи сифатида ўзига берилган имтиёзлардан фойдаланган... Навбатсиз уй олган...
- Рустам акам у ёққа борганларини дастак қилганларидан менинг хабарим йўқ.
- Бўлиши мумкин... Айтинг-чи, эрингизнинг асаби жойидамиди? Контузия бўлган, яраланган экан... Йиғлашнинг ҳожати йўқ.
- Жаҳллари ёмон эди... Аммо «у ёқ»даги гапларни ҳеч гапирмасдилар! Ярадор бўлганлариниям тасодифан билганман. Белларига ўқ теккан экан. «Ойимга айтма, шунчаки, дайди ўқ ялаб ўтди», деганлар.
- Йиғламанг... Марҳум эрингиз билан кўпдан танишмидингиз?
- Биринчи курсдан бери...

«СОВУҚНИ ЁМОН КЎРАРДИЛАР»

Шаҳноза мелисахонанинг файзсиз йўлакларидан ўтиб бораркан, ҳеч кимни кўрмас, ҳеч нимани эшитмас эди. Гувоҳ сифатида «повуска» олганидан бери аяси нуқул қулоғига қуяди: «Гапингни билиб гапир, жон болам, тагин сениям оёғингдан тортиб юрмасин!» Дадаси хавотирда. Кеча «начальник»ка кўнғироқ қилмоқчи эди, аяси бобиллаб берди: «Нима қиласиз подадан олдин чанг кўтариб! Мелиса «гуноҳи бўйнида эканки, типирчилаб қопти», демайдими! Нима, Шаҳноза эрини бўғиб ўлдирибдими?!»

Шаҳноза зиналардан тушиб бораркан, вужудида аллақандай лоқайдлик, қарахтлик сезди. Дунёларингга ўт тушиб кетмайдими Рустам ака бўлмаганидан кейин! Эшик олдида турган мелисага рухсат қоғозини топшириб, ташқарига чиқди-ю, бир лаҳза туриб қолди.

Қор ёғяпти. Биринчи қор... Эрталабдан бери эзиб ёққан ёмғир охири қорга айланибди. Еру кўкни кафанга ўраб ташлашга қасд қилгандек, шунақанги шиддат билан ёғяптики, кўча четидаги дарахтлар табиатнинг муқаррар ҳукми олдида ночор таъзим бажо қилгандек энкайиб қолибди. Юпун кийинган одамлар сирпана-сирпана жонсарақ югургилайди. Машиналар филдираги остидан лой аралаш қор сачрайди... Рустам акаси қорни ёмон кўрарди. Девдек гавдали, Алпо-мишдек бақувват одам совуқ тушар-тушмас бўйнига шарф ўраб олар, Шаҳноза: «Вой-бў, қорбобо бўп кетинг-э!» — деса, «Ҳайронман, Шаҳноз, шу қор деган нарса ёғмаса кимнинг кўнгли қоларкин?» — деб гапни ҳазилга бурарди. «Мозори устини бир қарич қор босгандир? Қандоқ ётганин Рустам акам? Бечора Рустам акам! Нега кетдим? Нега кетдим ўша куни!» Шаҳноза тойғона-тойғона шошқин юриб кетди. Унсиз йиғлаб борар, оёғидан зах ўтиб кетганини, муздек қамчиси билан аёвсиз савалаётган қор орасидан лабларига шўртанг кўз ёши сизиб кираётганини ҳис этиб турар, бироқ ҳеч нимани ўйлагиси келмас, хаёлида қатъий бир аҳд қасамдек чарх урарди. Боради! Пиёда боради Қозиробод мозорига! Рустам акасининг бошига ёққан қорни сидириб ташлайди. Мана шу кўллари билан! Бу дунёда роҳат кўрмади, ақалли у ёқда тинч ётсин шўрлик! Ўшанда, биринчи курсда ўзининг бошига қор ёққанида кураб ташлаган, жонини асраб қолган Рустам акаси эди-ку!

* * *

Шаҳноза шаҳар мактабида ўқигани учун умрида пахтага бормаган эди. Институтда «Эртага пахтага кетилади», деган эълонни эшитиб, шошиб қолди. Барвақт бормаса, қолиб кетадигандек, кечаси билан ивир-ғавир бўлиб чиқди. Талабаларнинг пахта хашаридаги романтик саргузаштларини кўп ўқиган, телевизорда мунтазам кўрсатиладиган манзаралар кўз ўнгида намоён бўлар, тезроқ далага боргиси, пахта тергиси келарди. Аяси бўғирсоқ, печенье пиширди, худди Шаҳноза оч қоладигандай каттакон сумкага қуюлтирилган сут, консервалар тикиштирди. Кўрпа-тўшагини буклама каравот орқасига тикиб адасининг машинасида институт олдига келишса, ҳали одам тўпланмаган экан. Ҳатто икки қадам наридаги ётоқда турадиган талабалар ҳам тушмабди. Шаҳноза кўча четидаги чинор тагида турган Диля - Дилфузани кўриб, югуриб борди. Миттигина гавдали Дилфуза ҳам шаҳарлик эди. У ҳам биринчи марта пахтага бораётгани учунми, саҳарлаб келиб олибди... Автобуслар карвони тушга яқин йўлга тушди. Имиллаб, узоқ юрдилар. Рақам билан номланадиган совхозлардан бирининг марказида тақсимот бўлди. Шаҳнозаларнинг автобуси яна анча юрди. Ниҳоят чўл-биёбоннинг қоқ ўртасида, бостирмага ухшаган аллақандай пастак, узун бино олдида тўхташди. Бинонинг бетон деворлари шўрлаб кетган, деразаларнинг оинаси синган эди. Сал нарироқда атрофи қора қоғоз билан ўралган ҳожатхона кўнқайиб турарди. Юз қадамча олисда эса оппоқ попилтириқлари шамолда силкинаётган қамишзор шовуллар эди.

Юкларни туширишди. Шаҳноза кўрқа-писа ичкарига бош сукди-ю, дарров қайтиб чиқди. Бостирманинг қорайиб кетган пастак шифтида олмадеккина лампочка осилиб турарди. Бор-йўк жиҳоз шу. Юзлари офтобда қорайган, норғул гавдали, қошлари қалин Рустам ака (курсдагилар ёши каттароқ бўлгани учунми уни шундай деб чақирарди) дарров болаларни ишга солди.

— Бор, бурган юлиб кел! — деди йигитлардан бирига. — Қизлар, баракни супуриб чиқасизлар!

Бирпасда иш қизиб кетди. Диля баракни супурди. Шаҳноза пақир кўтариб, сувга кетаётган эди, Рустам йигитлардан бирига буюрди:

— Сувга сен бор! Эҳтиёт бўл, қудуққа энгашма...— Қудуқ дегани семон қувурни тик қилиб ерга кўмилган нарса экан. Машинада сув олиб келиб, хлор аралаштириб, шу «қудуқ»га қуйишаркан.

Рустам, эҳтиёт бўл, деб бежиз айтмаган экан. Бултур қайсидир совхозда талабалардан бири сирғаниб, қудуққа тушиб кетибди. Ўртоқлари тортиб олгунча тамом бўпти...

Баракнинг ўртасига брезент парда осиб, иккига бўлдилар. Бир томонга болалар жойлашди, бир томонга қизлар. Ўша оқшом нон-чай қилиб ётиб қолишди. Кечқурун Шаҳноза Диля билан ташқарига чиққан эди, қамишзор томондан чақалоқ йиғиси эшитилди.

— Нима бу, Диля? – деди кўрқиб.

— Чақалоқ йиғляпти, шекилли... – Икковлари баракка югуриб кирдилар.

— Қизлар, анави қамишзор ичида чақалоқ йиғляпти! – деди Диля овози титраб. Парда тўсиқнинг нариги томонидан Рустамнинг овози келди.

— Чақалоқмас, шоқол! – деди вазминлик билан. – Чиябўри... Кўркманглар. – Бирпас жим турди-да, кўшиб қўйди: – Ташқарига ёлғиз чиқманглар...

Шаҳноза анчагача ухлолмай ётди. Парданинг нариги томонида чироқ ёниқ турар, болалар, чамаси, қарта ўйнар эди... Бир маҳал кўзи илинган экан, бўйнидан аллақандай совуқ, юмшоқ нарса ўрмалаб ўтаётганини ҳис қилди. Жонҳолатда чинкириб юборди. Қўли билан силтаб ташлаган эди, бояги нарса ерга тушганини идрок этди. Қизлар уйғониб, ҳаммаёқ қий-чув бўлиб кетди. Кимдир чироқни ёқди. Шаҳноза кўркувдан кўзлари олайганча йиғма каравотда ўтирар, нукул бир гапни такрорлар эди:

— Аннақа... юмшоқ нарса...

Нариги томондан Рустам чиқиб келди. Эгнида эски жинси шим, кўйлакчан.

— Сичқон-ку! – деди кулиб. (Кулганда чехрасида нур порлаб кетгандек бўлди.) — Кўркманг. Ҳадемай ўрганиб кетасиз...

Тўғри айтган экан. Бир ҳафта-ўн кун ўтиб, қизлар тўшаги устида ўрмалаб юрган сичқонни кўрса кўркмайдиган бўлишди.

... Учинчи куни куллийет комсомоли раҳбари — оппоқ, думалоқ юзли, мўйлови ўзига ярашган Санжар ака мажлис қилди. Айтишига қараганда, норма қатъий экан. Пахта - етмиш кило, подбор - юз эллик кило. Ким нормани бажармаса – ўқишдан ҳайдалади!

«Санжар ака» гапиряпти-ю, Диля нукул тирсаги билан Шаҳнозанинг биқинига туртади. «Ҳа?» — деб жеркиб берган эди, Диля кулимсиради. «Чиройли йигит-а?»

Шаҳноза энсаси қотиб, юзини ўгирди. Чиройлими, баломи, етмиш кило пахтани қандай теради? Кун бўйи бели сингудек бўлиб зўрға ўттиз килога олиб боряпти-ку! Вилоятлардан келган қизлар-ку нормани бемалол бажаради. Аввал ҳам қилиб юрган иши. Шаҳноза билан Диляга қийин. Бир этакни тўлдиргунча пешин бўлади. Йўқ! Ғайрат қилмаса бўлмайди... Бир куни жон-жаҳди билан ишлашга қасд қилди. Биринчи этак анча тез тўлди. Иккинчисига келганда бели қақшаб оғрий бошлади. Теради. Барибир теради! Нима, бошқалардан кам жойи борми? Тушга яқин иккинчи этак ҳам тўлди. Юк оғирлик қилганидан икки букланиб қолди. Этакни бўйнидан тушириб, бирпас дам олди. Осмонда қат-қат булутлар оҳиста сузиб борар, баланд-баланддан турналарнинг ҳорғин ноласи эшитилар, аммо ўзи кўринмасди.

Орқа томондан гурсиллаган қадам товуши эшитилди. Шиббалаб пахта босилган этакни орқалаганча эгат оралаб Рустам келар эди. Кўйлакчан бўлиб, енгини шимариб олган, оёғида этик...

— Ҳорманг! — деди кулимсираб. Шаҳноза ҳорғин жавоб қилди:

— Саломат...

— Беринг, пахтангизни топшириб келаман.

Шаҳноза иккиланиб қолди. Нима қилади бировни койитиб. Узи камида эллик килоча юк орқалаб кетяпти-ку...

— Бераверинг, – Рустам Шаҳнозанинг пахта тўла этагига қўл чўзди. – Бирпас дамингизни олинг.

— Анави ёқда яна бор, – деди Шаҳноза ийманиб. Рустам елкасидаги этакни ерга қўйди. Икковлари Шаҳноза териб, марзага тўкиб қўйган пахта уюми тепасига боришди. Рустам чаққон ҳаракатлар билан пахтани Шаҳнозанинг этагига зичлаб жойлади. Қайтиб келиб ўзининг

пахтасини ҳаменгилгина кўтарди-да, йўл четида турган тележка томон тез-тез юриб кетди.

— Зўрсиз-ку! – деди қайтиб келиб. – Эллик икки кило чикди. Шаҳноза терган пахтаси қандай қилиб «эллик икки» кило чикқанини тушунди. Рустам ўзиникидан қўшган...

...Бир ойга деб олиб келишган эди. Икки ой ўтди. Шаҳнозанинг дадаси билан аяси тўрт марта келиб кетишди. Иссиқ тўркуйлак, кирза этик олиб келишди. Одамни қон қилиб юборадиган куз ёмғирлари бошланди. Баракнинг шифер тоmidан чакка ўтиб, ҳаммаёқ захлаб кетди. Пахта тугул подбор ҳам қолмаган, аммо ёмғир тиниши билан уларни далага ҳайдашар, талабалар бийдек пахтазорда тентираб юришар, ҳар қадамда этикка ботмон-ботмон лой ёпишиб, марзаларнинг у ер- бу ерида тўкилиб қолган кўрак аралаш кир пахтани лойдан ажратиб этакка тикишар эди. Аллақаердан чўян печка, занглаб кетган тунука карнайлар топиб келишди. Рустам печкани қизларнинг «бўлма»сига ўрнатди. Кўмир йўқлиги учун ўтин ёқишар, ёмғирда қолган ўтин то ёнгунча баракни аччиқ тутунга тўлдириб юборарди. Домлалар икки ҳафтада алмашиб турар эди. Энг кейин келган Мухтабар опа деган ёш домла талабаларнинг аҳволини кўриб, йиғламоқдан бери бўлар, қайтишга рухсат йўқ эди. Жумҳурият олти миллион тоннали режани бажармагунча пахтазор фронт майдони деб эълон қилинибди.

... Қор ёғди. Шаҳноза биринчи қорнинг шу қадар шиддат билан ёғишини энди кўриши эди. Қандайдир бирон соат ичида барак томини бир қарич қор босди. Ҳамма мунғайиб қолди. Пахтазор ҳам, барак ҳам, талабалар ҳам... Ўша кеча болалар ётган томонда аллаким туни билан қув-қув йўталиб чикди. Шаҳноза эрталаб қараса, Рустам бўйнига қалин шарф ўраб олибди. Нукул йўталади. Юзлари бўғриқиб кетган.

— Шу... қор деган нарсани ким ўйлаб топганикин? – деди ҳазилга олиб. – Совуқни ёмон кўраман, Шаҳноза...

Шаҳноза аяси олиб келган бир банка қуюлтирилган сутни берди.

— Иссиқ чойга қўшиб ичсангиз ўтиб кетади. Шунақа деди-ю, ўзининг ҳам оёқ-қўллари қақшаб

оғриётганини, боши ғувуллаб бораётганини сезиб турарди... Кечга бориб иситмаси кўтарилиб кетди. Диля олиб келган макарон шўрвани кўриб кўнгли ағдарилди. Кечаси билан алахлаб чикди. Худди осмонда учиб юрганга ўхшар, тўсатдан чуқурга тушиб кетаётгандек бўлар, чўчиб уйғонар, «Ая, аяжон!» — деб инграр эди.

Бир маҳал кўзини очса, тепасида Мухтабар опа, Диля, Рустам туришибди.

— Ма, ичгин, асал чой! – деди Диля унинг бошига эгилиб. Шаҳноза кўзларини ҳорғин юмиб юзини ўгирди. Қуруқ йўтал тутди. Энтикиб нафас ола бошлади. Ташқарида трактор тариллади. Шаҳнозанинг кулоғи шанғиллар, биров унинг миясига кириб олиб, муттасил тўқмоқ билан ураётганга ўхшар эди. Ўша томондан шовқин-сурон эшитилди.

— Туш! – деди кимдир бақириб. – Туш бу ёққа! Бирпасдан кейин Мухтабар опа баракка қайтиб кирди:

— Рустам трактор миниб совхоз марказига кетди, – деди ўйланиб. – Қайсар йигит экан, бир балони бошламаса гўрғайди.

... Шаҳноза кимнингдир муздек кафти пешонасига текканини сезиб сесканиб кўзини очди. Шифтдаги лампочка ўлимтик нур сочар, ёнида оқ халат кийган семиз хотин ўтирар, оёқ томонида Мухтабар опа, қизлар тўдалашиб туришар, ялангбош сочи, елкаларига қор қўнган Рустам эшикка яқинроқ жойда турганча Шаҳнозадан кўз узмас эди.

Дўхтир Шаҳнозанинг ўпқасини эшитаётганда Рустам чиқиб кетди. Кейин тагин қайтиб кирди.

— Пневмония! – деди дўхтир негадир Рустамга юзланиб. – Ўнг ўпқаси шамоллаган. Касалхонага олиб бориш керак. – Шундай деб ўрнидан тураётган эди, Рустам қатъий бош чайқади:

— Йўқ, опа! Сиз кетмайсиз!

— Қизиқ йигит экан-ку, бу! – Дўхтир нажот кутгандек атрофига аланглади. - Ярим кеча бўлди. Ўн беш чақиримга тракторга босиб опкелгани етмагандек... Бу нимаси? Мен ҳам болачақали одамман!

— Кетмайсиз! – деди Рустам кўзлари ёниб. – Машина топиб келаман. Шаҳнозани касалхонага ўзингиз олиб борасиз...

Дўхтир жавоб қилиб улгурмасдан шитоб билан чиқиб кетди. Ташқарида трактор гуриллади Шаҳнозани «Нива»га ўтқазишаётганида тонг ёришиб Қолган эди. Бир ёнига дўхтир ўтирди, бир ёнига Рустам... Иситмаси саккиз кундан кейин тушди... Шу орада Диля, Рустам туман касалхонасига икки марта келиб-кетишди. Шаҳноза Рустамнинг соқоли ўсиб кетганини, кўзлари киртайиб, ранги бир ҳолатга тушиб қолганини кўрди. Ўша воқеадан кейин баракда мажлис бўлганини, Рустамни ўқишдан ҳайдашларига бир баҳя қолганини Дилядан эшитди. Рустам учинчи марта кўргани борганида қўлини анча вақт ушлаб турди-да, пичирлади:

— Раҳмат, Рустам ака...

ТЕРГОВ ҲУЖЖАТИДАН

— Гражданка Шоматова, еттинчи ноябрдан саккизинчи ноябрга ўтар кечаси қаерда эдингиз?

— Мана шу... ўзимизнинг уйда.

— Кечаси биланми?

— Ҳа...

— Эрингиз, мабодо, кечаси ташқарига чиқмадимми?

— Йўқ.

— Уйингизга бирон шубҳали одам келмадимми?

— Йўқ.

— Ўша ҳодиса рўй берганида сиз қаерда эдингиз?

— Эрталаб сутга чиқдим. Узоқ кутиб қоддим. Сут етмади. Қайтиб келсам...

— Йиғламанг... Йиғидан наф йўқ.

— Келсам... Бу аҳвол. Рустам акамни олиб кетишган экан. Уй тўла одам. Мелисалар...

— Ўйлаб кўринг-чи, гражданка Шоматова, эрингиз билан қасдлашган одамлар бормиди?

— Билмайман...

— «Эримнинг жаҳли ёмон эди», дедингиз. Айтинг-чи, масалан, қанақа пайтда жаҳли ёмонлиги билинарди?

— Қулоғим сизда!

— Рустам ака ноҳақликни кўрсалар, чидаб туrolмасдилар.

— Масалан...

— Умуман-да...

— Бизга умумий гап эмас, аниқ далил керак. Айтинг-чи, қўшнилари билан муносабатингиз қандай эди? Хусусан, эрингизнинг?

— Янги одаммиз. Қўни-қўшнилари билан кириш-чиқишимиз йўқ ҳисоб. Фақат Қурбоной холани танирдик.

— Ким у, Қурбоной хола?

— Бир уйда турамиз, фаррош хотин. Яхши аёл.

— Биронта қўшни билан сан-манга бормаганмисизлар?

— Йўқ.

— Яхшилаб эслаб кўринг?

— Йўқ, дедим-ку!

— Менга қаранг, гражданка Шоматова! Биз ҳақиқатни аниқлашимиз, эрингизнинг қотилларини топишимиз керак. Тушунарлими?

— Қўни-қўшнилар орасида марҳум Шоматов Рустамга қасд қилганлар йўқ, деб тасдиқлайсизми?

— Бўлмаса, манави протоколни эшитинг:

Шу йил йигирма иккинчи октябрь куни кеч соат 23 дан 40 минут ўтганида Шоматов Рустам 10-уй, 35-квартирада яшовчи гражданин Васильев Григорий Степановичнинг эшигини тақиллатган. Васильев эшикни очиши билан каратэ усулини қўллаб, уни ерга ағдарган ва бундан кейин жим юрмасанг, сўйиб ташлайман, деб дағдаға қилган. Васильев милицияга шикоят ёзган. Аммо эртасига даъвосидан кечиб аризасини қайтариб олган. Бу хангомадан хабарингиз йўқмиди?

— Нега хабарим бўлмасин! Ўз кўзим билан кўрганман! Васильев дедингизми? Ўша кундаги қилиғи учун тошбўрон қилса арзийди! Ишонмасангиз ўзини чақириб сўраб кўринг.

— Бу ёғи сизнинг ишингиз эмас, гражданка Шоматова... Айтинг-чи, мабодо эрингиз кейинги кунларда Васильев билан тўқнашмаганмиди?

— Йўқ... Менимча, йўқ.

— Марҳум Шоматов кўп ичармиди?

— Йўқ, баъзан ичардилар...

«ҲОЗИР КЕЧИРИМ СЎРАЙСАН!»

Рустам билан Шаҳноза ўша куни рўпарадаги уйда тўй бўлаётганидан беҳабар эдилар. Домда ит эгасини танимайди. Улар-ку, янги қўшни. Эскилари ҳам бир-бири билан хушига келса саломлашади, бўлмаса серрайиб, ўтиб кетаверади. Ростини, тўйга чиққилари ҳам йўқ эди. Қурбоной хола қўймади. «Вой, Худо урди-кетди! Кўздек қўшнининг тўйига чикмасанглар, уят бўлмайдами? Эрта-индин сизлар ҳам фарзанд кўрасизлар. Тўй қиласизлар», деб дашном берди. Тўй ширингина бўлди. Икки уй ўртасидаги майдончага Дастурхон ёзилган. Тўрда келин-куёв... Ортига илиб қўйилган гиламга қўшалок никоҳ ҳалқасининг тасвирини солиб, пахта билан «Хуш келибсиз, азиз меҳмонлар!» деб ёзилган. Ҳаммаёқда гул... Хурсандчилик... Шаҳноза Рустам акаси билан этакроқ томонда – қўшни уй девори тагида ўтиришарди... Шаҳноза ўзларининг тўйи бошқачароқ, файзлироқ бўлганини, ашулачилар янаям шўхроқ қўшиқ айтганини, ёшлар янаям шодонроқ рақсга тушганини эслар, Рустам акасига дам-бадам жилмайиб қараб қўярди. Фақат бир нарсадан кўнгли ғаш эди. Рустам акаси бугун негадир кўп ичяпти...

Навбатдаги қўшиқ тугаб, бир лаҳза жимлик чўкди. Кайвони микрофонни «пуф-пуфлаб», «Энди табрик учун сўз келинимиз Зебохоннинг дугонаси...» — деб гап бошлаган эди, юқорида, худди Шаҳноза билан Рустам акасининг боши устида дераза шарақлаб, ғазабнок ҳайқирик эшитилди:

— Эй! Шовқин-суронингни тўхтатасанми-йўқми?

Тўйхона сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди. Келиннинг дугонасига тантанавор алпозда сўз бераётган тўйбошининг дами ичига тушиб кетди.

Шаҳноза бошини кўтариб қаради-ю, шундоқ тепасида, тўртинчи қаватнинг очик деразасидан энгашиб турган майкачан барзангини кўрди.

— Ухлашга қўясанларми-йўқми? – деди барзанги қаҳр билан.

Шаҳноза Рустам акаси ўрнидан туриб кетганини, ўша томонга қараб, кўзларида ғазаб тўла ўт ёнаётганини энди кўрди.

— Ўтиринг! – деди билагига ёпишиб. – Илтимос, ўтиринг, Рустам ака!

Дераза тарақлаб ёпилгани қулоғига чалинди. Рустам жойига ўтирди. Шаҳноза эрининг қўллари асабий қалтираётганини сезиб турарди.

Тўйдан файз кетди. Ҳамма мунғайиб қолган, оппоқ рўмол остидаги келин бошини қуйи солиб ўтирар, эгнига зарбоф тўн, бошига дўппи кийган куёв унинг қулоғига шивирлаб,

алланимани тушунтирар эди.

— Вой онангни!... — Рустам рўпарасида ўтирган ингичка мўйловли йигитга пиёла узатди. — Куй! – деди бақириб. – Тўлатиб куй!

Дам олмай сипқарди-да, отилиб даврага чикди. Торини ғилофга тика бошлаган созанданинг оддига югуриб борди.

— Чал! – деди ғайритабий тантана билан. — Чал дейман! «Лазги»ни чал!

Микрофон яна гумбурлай бошлади. Шаҳноза Рустам акасининг рақс тушишини биринчи кўриши эди. Бутун вужуди ўйнапти! Шиддат билан, ғайрат билан... Давра ёшларга тўлиб кетди. Шаҳноза яна... шуни сездики... Рустам акаси рақс тушаётгани йўқ... нола чекяпти... Аламли, изтиробли нола! Фақат ўзию Шаҳноза тушунадиган нола...

Шу пайт кутилмаган ҳодиса рўй берди. Шаҳноза бошига, елкасига ёғилган муздек сувдан сесканиб, ўрнидан сапчиб турди. «Вой!» деб қичқириб юборди. Нима бўлганини тушунолмай аланг-жалаң қараса, атрофида ўтирганлар ҳам ўрнидан туриб кетибди. Биров жикқа сув бўлган сочини силайди, биров баданига ёпишган кўйлагини сийпалайди. Оппоқ дастурхон устида парча-парча сув доғлари ялтираб кўринар, лаганлардаги газаклар ҳам хўл эди.

Шаҳноза Рустам акасининг адл қомати тўйхона чироғи ёритиб турган нур остидан отилиб чиқиб бораётганини кўрдию жонҳолатда қичқирди:

— Рустам ака! Қайтинг, Рустам ака!

Ўша заҳоти эрининг кетидан қоронғиликка шўнғиди.

Юраги кинидан чиққудек бўлиб зинадан кўтарилди. Тўртинчи қаватда, зина рўпарасидаги очиқ эшик олдида Рустам акаси майкачан айиқбашара барзанги билан рўпарама-рўпара турар эди.

— Сен сув сепдингми?

— Мен! – деди барзанги хотиржам оҳангда. — Ярим кеча бўлди. Тўхтат бозорингни!

Шундай деб эшикни ёпмоқчи эди, Рустам оёғини тираб қолди.

— Йўқол! — деди айиқбашара таҳдид билан. — Ҳозир милиция чақираман!

— Чақир!

— Рустам ака, олишманг! — Шаҳноза эрининг елкасига осилди.

— Нарин тур! Чақир ўша милициянгни!

Барзанги эшик ортига бир энгашди-ю, қўлида арақми, виноми шишаси пайдо бўлди. Шишани Рустамнинг боши устида кўтарди. Шаҳноза нима бўлганини пайқамай қолди. Бир маҳал қараса барзанги ерда чўзилиб ётибди. Шиша бир четга учиб кетган. Рустам акаси унинг кўкрагига тиззасини ботирганча, бўйнидан бўғяпти. Бир зумда барзангининг оғзидан кўпик кела бошлади.

— Рустам ака! Нима қияпсиз! Ўлдириб қўясиз! – Шаҳноза чирқиллаб эрининг елкасидан тортқилашга тушди. Қани кучи етса! – Рустам ака! Қамаб қўяди! — деди йиғлаб.

Рустам хушини йиғиб олди чоғи, қўлини бўшатди. Айиқбашара барзанги хириллаб нафас ола бошлади. Ўзини ўнгламоқчи эди, Рустам оёғи билан елкасидан босди.

— Менга қара! — деди ҳар сўзини таъкидлаб. — Мен сенинг хуторингга бориб тўй қиялпманми?

Барзанги типирчилаб, Рустамнинг оёғини суриб ташлашга уринган эди, Рустам қаттиқроқ босди.

— Гапир! – деди таҳдид билан. – Тўй қаерда бўляпти? – Барзанги кўзини олайтириб сўкинди.

— Шунақами? — Рустам қўлини тағин бўғзига тақаша билан барзанги ювош тортиб қолди.

— Билиб қўй! — деди Рустам тишлари ғижирлаб. — Одамлар хоҳлаганча тўй қилади. Хоҳласа эрталабгача карнай чалади. Тушундингми?

Шаҳноза шундагина йўлакка одам тўлиб кетганини пайқади. Ҳеч кимдан садо чиқмас,

хамма у ёғи нима бўлишини кутиб турганга ўхшар эди.

— Кечирим сўра! — деди Рустам тахдид билан. Барзанги қаддини ростламоқчи бўлганида Рустам елкасидан қаттиқроқ босди.

— Кечирим сўра!

— Кечирасан... — Барзанги хириллаб, юзини ўгирди. Шаҳнозанинг қулоғи остида гуддиракдек қўрқинчли овоз янгради.

— Нега миллатчилик қиласан, ўв?!

Йўқ, бу овоз баланд эмас, асабий эмас эди. Жуда осойишта, ишончли ва шунинг учун ҳам хатарли эди. Ким ўзи бу одам?

Зинадагилар орасидан арвоҳдек озғин, заҳил юзли чол ажралиб чиқди. Бошида қора шляпа, эғнида қора плаш, оёғида яп-янги ялтироқ туфли.

— Миллатчилик қилма! — деди чол тошбақаникига ўхшаш ингичка бўйнини чўзиб. — Миллатчилик қилма, бола!

Рустам калтакесакни кўриб жиркангандек юзини бурди. Барзанги қаддини ростлаб, майка-иштонининг чангини қокди.

— Барибир сени қаматаман!

— Қамата қол! — Рустам негадир кулди. — Эшитиб қўй, — деди таъкидлаб. — Ҳамманинг олдида айтяпман. Ернинг тагидан бўлсаям топаман-да, сўйиб кетаман!

— Оғзингга қараб гапир, бола! — Бояги «арвоҳ» қўлини пахса кидди. — Умринг турмада чирийди, аҳмоқ!

ТЕРГОВ ҲУЖЖАТИДАН

Ғаниев Соат Ғаниевич. Етмиш беи ёшда. Иттифоқ миқёсидаги пенсионер. Миллати — йўқ. Сўққабош. Аввал судланмаган. Қатортол мавзеи, 40-уй, 41-хонадонда истиқомат қилади. 1941 йилдан бери партия аъзоси. Қизил Юлдуз, Жанговар Қизил Байроқ орденлари, олти та медаль нишондори.

— Гражданин Ғаниев! Еттинчи ноябрдан саккизинчи ноябрга ўтар кечаси қаерда эдингиз?

— Биринчидан, ўртоқ терговчи, мен «гражданин Ғаниев» эмас, истеъфодаги полковник, ўртоқ Ғаниевман! Марҳамат қилиб, ўртоқ полковник, деб мурожаат этишингизни сўрайман. Ўртоқ Комиссар, десангиз ҳам розиман. Мени таниганлар «ўртоқ Комиссар», дейишади.

— Биз сизни гувоҳ сифатида повестка билан...

— Повесткангизни пишириб енг! Хоҳласам, генералнинг ўзи билан гаплашиб қўя қоламан!

— Марҳум Шоматовни биринчи бўлиб сиз...

— Ҳа-я, мен кўрганман! Такрор айтаман. Мени сўроққа чақирган бўлсангиз, адашасиз. Шунчаки коллега сифатида маслаҳат сўрасангиз бошқа гап.

— Сиз кўргангизда Шоматов ўлганмиди?

— Бадани совуб бўлганди. Замонавий экспертизангиз Шоматов қачон ўлганини аниқлай олмадимми?

— Саволни мен...

— Йиғиштиринг демагогияни! Сўроқ қилишни билмас экансиз. Умуман, системангиз айниб кетган. Тартиб йўқ. Тартиб бўлса, Шоматовни органга ишга олмас эдинглар.

— Кечирасиз, гражданин... ўртоқ Комиссар... Бу гапларни сиз қаёқдан биласиз?

— Мен ҳамма нарсани биламан. Бу соҳада иш бошлаганимда сизнинг отангиз ҳам туғилмаган эди.

— Шоматов милицияда эмас, судда ишлаган. Оддий курьер бўлиб.

— Фарқи йўқ! Милиция ҳам, суд ҳам - орган! Пайти келиб ҳайдаладиган одамни органга

ишга олмаслик керак.

— Шоматов ҳайдалган эмас, ўз ихтиёри билан бўшаган.

— Аҳамияти йўқ.

— Айтинг-чи, гражданин... ўртоқ Комиссар... сизнинг тахминингизча, марҳум Шоматов билан рўй берган ҳодисада қайси тахмин ҳақиқатга яқинроқ туради: қотилликми? Бахтсиз ҳодисами ё ўз жонига қасд қилишми?

— Гапни шундан бошлаш керак эди!.. Ҳамма нарса бўлиши мумкин. Менга қолса биронтаси аввал ўлдириб, кейин деразадан ташлаб юборган.

— Экспертизанинг аниқлашича, марҳумга биров пичоқ урмаган. Боши ёрилган, бўйин умуртқалари синган. Марҳум баланд жойдан боши билан тушсагина бўйин умуртқалари шу қадар эзғиланиб кетиши мумкин.

— Демак, Шоматов ўз жонига қасд қилган, демокчими экспертизангиз?

— Бу - аниқ хулоса эмас.

— Унақа бўлса, марҳамат қилиб, битга саволга жавоб берсангиз. Шоматовнинг атрофида ойна синиклари сочилиб ётган эди. Экспертизангиз ойна бўлаклари тўртинчи қаватдаги, Шоматов квартирасининг деразасидаги ойнага мос келиш-келмаслигини аниқладими, ё шунга ақли етмадими?

— Бизни камситяпсиз, ўртоқ Комиссар! Ерда сочилиб ётган ойна синиклари ўша деразадан тушган. Марҳумнинг биллагини ҳам ойна синиғи тилиб юборган.

— Хэх! Бўлмаса айтинг-чи, Шоматов жонига қасд қилиб, ўзини ерга ташлаган бўлса, уйдаги жиҳозларни ким синдирди? Қайси аҳмоқ ўлишидан олдин ойнани синдириб, ўз биллагини ўзи кесиб ўтиради? Шунчаки, деразани очиб, ерга сакраб қўя қолмайдими?

— Демак, сиз қотиллик рўй берган деб тасдиқлайсизми?

— Мен ҳеч нима деганим йўқ, коллега. Илинтиришга уринмай қўя қолинг.

— Йўқ, мен бошқа маънода... Яъни... биронтасидан гумонингиз бўлса...

— Гумонми? Гумоним - ҳаммадан! Эшитдингизми? Ҳам-мадан! Сизга ҳам шуни маслаҳат бераман! Юз фоиз ҳаммадан, ҳатто ўзининг хотинидан, боласидан гумон қилмайдиган одамдан ҳақиқий чекист чиқмайди! Аввало Шоматовнинг ўзидан гумон қилиш керак!

— Яъни... Қайси маънода?

— Балониям билмайсанлар! Ҳайронман, институтларингда нимани ўргатади сенларга? Ўша боланинг тили бир қарич эди! Тушунарлими?

— Кечирасиз-ку, қандай қилиб марҳумнинг ўзидан...

— Ўртоқ Сталин билан тиш дўхтир хангомасини эшитганмисан? Дарвоқе, нечанчи йилда туғилгансан? Тушунарли... Сенлар ўртоқ Сталинни ёмонлаб ўрганиб қолгансан! Агар ўша замон бўлса... Хэх! Бир ойдан бери арзимаган ишни очолмай тимирскиланиб юрибсанлар. Хафа бўлдингми? Хафа бўлсанг ундан нари! Кейинги ишингда фойдаси тегади. Шундай қилиб, ўртоқ Сталиннинг тиши оғриб қолибди... Дўхтир чақирибди. Дўхтир доҳийнинг тишини кавлаштириб даволашга киришибди. Бир кун ўтибди, икки кун ўтибди... Дўхтир нукул тишнинг тузилиши, неча қатлам бўлиши, иддизи нечта бўлишини айтиб, вайсармиш... Охири доҳий дўхтирдан сўрабди: «Тиш қаттиқми, хил қаттиқми?» — «Ҳазиллашяпсизми, ўртоқ Сталин, - дебди дўхтир. — Тишнинг эмал қатлами шунақанги қаттиқки, пўлатни кесиб ташлайди. Тил нима? Бир парча юмшоқ мускул-да», - дебди. «Шунақами?» — дебди ўртоқ Сталин. Ўша куни ўртоқ Берияга буюрибди. «Лаврентий Павлович, — дебди. - Манави дўхтирнинг тили жуда юмшоқ экан. Эртага мен Сталиннинг тишини даволадим деб вайсаб юради, жавобини беринглар», — дебди. Ярим соатдан кейин дўхтирнинг «жавобини» беришибди. Чаккасидан отишаётганда ҳам дўхтир тўхтовсиз вайсармиш: «Ўртоқ Сталиннинг тишини даволашга улгурмадим-да, номим тарихда қоларди», — дермиш.

— Бу гапни марҳум Шоматовга нима дахли бор?

— Хэх! Боядан бери танбур чертяпман экан-да! Шоматов ҳам тарихда қолгиси келадиганлардан эди! Қачон қараса масала талашади. Ўзича ҳақиқат ўрнатмоқчи бўлади. Кўрганмиз, бунақаларни!.. Мен ўн беш ёшимдан комиссар бўлганман!

— Ўн беш ёшдан?

— Ҳа, ўн беш ёшдан! Сенлар нима? Амаллаб ўқишга кирасан... Амаллаб битирасан. Биламан, коллега, ҳаммасини биламан! Гапингиз ёлгон деб кўр-чи! Хэх! Чекист - чекист бўлиб туғилиши керак! Вот масала қаерда! Ҳай, майли, Шоматовнинг хотинини тергов қилдингми?

— Албатта!

— Гумони кимданмиш?

— Унисини айтмади-ку, қўшнининг тўйи куни бўлган воқеани гапириб берди. ,

— Хабарим бор! Менга қолса, айб Шоматовнинг ўзида эди. Айтяпман-ку, бурнини сукмаган жойи йўқ эди бу боланинг! Сен, коллега, Шоматовнинг хотинини сиқувга ол, уқдингми? Нима бало, елкасига қоқиб чиқариб юбордингми?

— Қизик одам экансиз. Қамоққа тикишим керакмиди, сизнингча!

— Бўлмаса-чи! Эзиш керак буларни. Эзиш! Шунақанги бурагинки, дунёни бошига кўтариб дод солсин!

— Айби исботланмаган одамни-я?!

— Хэх! Шу кетишинг бўлса икки дунёда ҳеч кимнинг айбини бўйнига қўёлмайсан!

— Жудаям унчалик эмас, ўртоқ Комиссар... Бизнинг ҳам усулларимиз кўп...

— Кўрамиз, қаёққача бораркансан ўша усулларинг билан!

ОҚИМГА ҚАРШИ СУЗГАНИМ БЎЛСИН!

Сўтаг-ей! Жўжахўроз-ей! Қўйиб берса мени сўроқ қилмоқчи! Мени-я! Жанговар Қизил Байроқ, Қизил Юдуз орденлари кавалери, кимсан Комиссарни-я! Аввал бурнингни артиб ол, мишиқи! Совет органининг куни шуларга қолдимиз энди? Қаёққа қараб кетяпмиз ўзи? Хўп замонлар ўтган экан-да? Эгнингда чарм пальто. Бошингда шапка. Ёнингда наган. Қайси эшикни тақиллатсанг кўради-ю, тахта бўлади-қолади. «Гражданин фалончи сизми?» — десанг, тили калимага кел-майди, унсурнинг!..

Хрушчев дегани чиқиб ўртоқ Сталинга ёпишиб кўрди. Жасадини мавзолейдан чиқариб ташлади! Ўзи нима бўлди! Хор-зор бўлиб ўдди-ку! Ўз кўнгилларида халққа озодлик бердилар. Озодлик эмиш! Ким қўйибди тизгинсиз оломонга озодликни! Кейин бошқаси келди... Қоғозга қарамасдан гапирса, отйни айтолмайди-ю, тагин бу киши маршал эмиш! «Генералиссимус» деган сўзни айтишга тили келишса, оларди шу юксак унвониям! Нукул орден улашиш билан овора! Охири нима бўлди? Ҳаммасида орден. Ҳаммаси порахўр! Амбарцумян — маладес! Каллаварам ўзбекнинг нозик жойидан маҳкам ушлади! Манаман деган обкомлару райкомларни, раислару буғалтирларни ғиппа ёқасидан олди! «Марҳамат қилиб, тўплаган миллионларни чўзиб қўй! Очиғини айт! Кимдан олдингу кимга чўздинг? Қачон? Қанча?» Мана буни ҳақиқий сталинча метод деса бўлади! Отанга раҳмат-э, шоввоз! Қани шунақалардан ўн минги, боринг, ана мингтаси бўлса! Ҳаммаёқда тартиб қарор топарди! Замон айниб кетди, замон! Ҳамма «демократия» деб чинқиради. «Перестройка», дейди! Ошкоралик дейди! Ҳамма озод. Ҳамманинг тили бир қарич! Оғзига келганини вайсайди. Кўрамиз, ҳали нима бўларкин... Эртага демократия диктатураси бошланади. Ҳаммаси анархияга айланиб кетади. Халқ нима? Пода-ку, мол-ку! Қамчингни қарсиллатсанг-чи! Нима деди анави гўдак терговчи? «Биздаям яхши усуллар бор», эмиш. Биламиз усулингни! Уйига бир чимдим наша ташлаб қўярсан, саратонда бир ҳафта сув ичирмассан. Ёки, аксинча, совуқ хонага олиб кириб, миясидан муздек сув томизарсан. Камерага қамаб, рецидивистларга дўппослатарсан. «Қани, йигитлар, манами сенларга совға, хоҳлаган ишингни қил», деб шипшитиб қўярсан. Шуми? Ҳаммаси алмисоқдан

қолган методлар! Мендан сўрамайсанми? Айтиб бермайманми, бир чеккадан! Энг жўнидан энг антиқасигача!

Дўхтирлар нима учун қон олганда тўртинчи бармоқни тешади? Биласанми шуни? Билмайсан! Нега деганда тўртинчи бармоқнинг нерв толалари нозик бўлмайди. Энг ёмон оғрийдигани қайси бармоқ? Биласанми? Билмайсан. Бош бармоқ, нодон. Бош бармоқ! Махбуснинг бош бармоғини эшик тирқишига тикасан-да, секи-ин, ҳафсала билан қисаверасан. Дод демагунча! Кейин қўйиб юборасан. Ундан кейин қайтадан бошлайсан. Майли, тирноғи кўчиб, майдаланиб кетсин! Суяги қисирлаб синаётганини ўзи эшитсин! Шикоят қиладими? Кимга? Ўзига ўзи тан жароҳати етказган, деб протокол тузиб қўясан. Гуноҳи янаям оғирлашади. Тамом!

Буниси энг оддий усул. Йўғ-э, бундан ҳам осони бор. Жўнгина. Махбуснинг бирон жойи тирналмайди. Прокурорга шикоят ҳам қилолмайди. Қирқ саккизинчи йилда бир адабиётшунос олим қўлга олинган эди. Қиззиғарнинг иккита китоби чиқибди-ю, ўртоқ Сталин ҳақида бир оғиз сўз йўқ. Нукул Навоий... Нукул Бобур... Пошшолар. Вазирлар. Бобур деган пошшо ёзганмиш: «Жамолинг ишқида, ёрим, бир ойдирки, бедорман!» Қаранг-а, Ҳиндистонни босиб олган золим пошшонинг гаплари ихтиро эмиш! Пошшойинг-ку, ўлиб кетган! Сен-чи? Профессор деган унвони бор аҳмоқ. Ёлғон-яшиқ шиғирларни макташинг шартми? Ўтмишни идеаллаштириш эмасми бу! Кўрайлик-чи, ўша Бобур деганингни ёзганлари ростми-ёлғонми? Қани, бурчакка тур! Бир ой эмас, ақалли уч кун ухламай кўр-чи!

Чирокни кўзига тўғрилаб, саволингни бераверасан. Оч қўйиш, сув бермаслик шарт эмас. Сувниям ичади. Мискадаги ювиндиниям вақтида бериб турасан. Фақат ухлатмайсан. Шеригинг билан алмашиб турасан, холос. Бир кеча-кундуз мижжа қоқмай тик оёқда турсин-чи, ҳоли нима кечаркин? Тагидан арра солинган терақдек гуп этиб ағдарилади. Сувга ҳам қарамай қўяди, иблис! Икки кўзи қизариб, милки осилиб кетади. Йиқилдими, бошидан сув қуйиб, уйғотасан-да, тагин сўроқ қилаверасан. Керак бўлса, гугурт чўпидан «тиргович» ясаб, милкига тикиб қўясан. Икки кечада сулайиб қолади. Яхши! Бизнинг шошадиган жойимиз йўқ. Ҳушингга келтириб, ҳаммасини қайтадан бошлайверамиз. Ўртоқ Ленин топиб айтган: «Интеллигентлар бориб турган вайсаки бўлади». Профессор дегани шу бўлса, хэх! Бўйи бир қарич. Лилипутнинг ўзгинаси. Аммо чидамли экан, унсур! Оёқлари ипдек, пуф десанг учиб кетадиган ҳоли бор-ку, миқ этмайди, эшшак!

Начора, бошқа усулни қўллашга тўғри келди. Иккита каллакесар ётган камерага тикиб қўйган эди, бир соат ўтмасдан эшикни муштлаб дод солиб қолди-ку! Боласи тушмагурлар-ей! Парашадаги нажасни ейсан деб бошини пақирга тикишибди. Ўша заҳоти ўз қўли билан ёзиб берди: «Мен профессор фалончи пистончиев Совет жамиятига ичдан зарба беришни режалаштирган яширин ташкилот аъзосиман. Шунинг учун ўтмишни улуғлаганман. Мен Ўзбекистон мустақил бўлишини хоҳлаганман. Англия разведкасининг агенти бўлганимни тан оламан. Туркияга кочиб ўтиб, ундан Лондонга бормоқчи эдим... Гуноҳимни тўлиқ бўйнимга оламан».

Албатта, баъзи муҳим нуқталарни эслатиб туришга тўғри келди. Қизиғи бу эмас. Қизиғи шундаки, тўрт кун уйқусизликка чидаган одам нажас ейишдан ор қилибдилар. Хэх! Бу киши Ўзбекистон мустақил бўлишини хоҳлаб қоптилар! Пантуркист! Шпион! Сени деб тўрт кун уйга боролмадим. Кетдинг энди қия бўлиб! Йигирма беш йилга! Музлаб ётган ўрмонда қарағай кессанг, эсхушингни йиғиб оласан. Ўйлаб туриб тутакиб кетасан-да, чорт возьми! Анави сўтак терговчига қўйиб берса, бир ҳафтада ҳал бўладиган терговни йиллаб чўзади. Тувакка ўтказмайсанми Шоматовнинг хотинини! Сайрамайдими булбулигўё бўлиб! Тўғри, «горшок» операцияси хотинлардан кўра эркак кишида яхши эффект беради. Лекин бу усулни хотин кишига ҳам бемалол қўлласа бўлаверади. Бунисиям оддий метод. Яқинда кулоғига чалинди: интернационалист жангчилар асирга тушиб қолса, афғонлар ҳам ишлатаётганмиш бу усулни.

Ажаб қилади. Яхши жангчи асир тушмайди!

Хуллас, «горшок» операцияси жуда кулай. Сўроқ бераётган жинойтчини қип-яланғоч қилиб ечинтирасан. Ёрдамчиларинг усти берк тувакни олиб киради. Жинойтчини ўшанга ўтқазасан. Ёрдамчиларинг унинг ичидаги каламушга кўз-қулоқ бўлиб турса — бас. Бундан ташқари, тувакни жинойтчининг орқасига шундай ёпиштириш керакки, мояги унинг ичига кирсин. Беш минутдан кейин каламуш нафас ололмай димиқиб қолади. Ташқари чиқиш учун сакрайверади. Ҳар сакраганда моякни тишлайди. Дунёда каламушнинг тишидан ўткир нарса йўқ. Эркак кишининг энг нозик жойи — мояк. Каламуш ҳар тишлаганда жинойтчи хайвондек ўкиради. Манаман дегани ҳам ярим соатда хушидан кетади. Карасанг, тувак тўла қон... Каламушлар ҳам одам қонини ичишга ўрганиб қоларкан. Бора-бора тувак ичида «зиёфат»ни пойлаб жимгина ётадиган бўлиб қолади... Ана шунақа усуллар бор, коллега! Сен, бола, нимани билардинг! Ҳалиям бўлса кўйиб бер бизларга! Любой жинойтчининг айбини уч кунда бўйнига кўйиб бермасак, туфде!

* * *

... Ҳаво совуқ, осмонда заҳардек аччиқ қор учкунлари эринчоқ кезади. Кўчаларни ойнадек муз босган, машиналар эмаклагудек кўрқа-писа имиллайди. Нафас олсанг, оғзингга совуқ олов кираётгандек бўғзингни ачиштиради. Одамлар тайғоноққа йиқилиб майиб бўлмаслик учун эҳтиётлаб қадам босади. Жуда соз-да! Қадамнинг билиб бос! Қанча кўрқсанг шунча яхши! Тартиб бўлади, интизом бўлади...

Комиссарнинг ёнидан куён телпакли киши шитоб билан ўтиб кетди. Икки қўлини пальтосининг чўнтагига суқиб олган... Қўлтиғида - арча... Ҳовлиқ-а, ҳовлиқ! Битта йиқилсанг, арчанг беш қулоч нарига отилиб кетади. Янги йилни баннисада кутиб оласан. Хотининг байрамга «передача» олиб боради.

...Анави терговчи Комиссарнинг гапига ишонмади. Хэх! Ўн беш ёшимдан комиссарман, деса, ростданми, дейди. Албатта ишонмайди-да! Буларда на касбига меҳр бор, на эътиқод!

... Тепақўрғон катта қишлоқ эди... Чор-атроф боғ-роғлар, узумзорлар... Соат баҳор палласи хирмонтепага чиқиб варрак учирар, бутун қишлоқ кафтда тургандек кўринар, ер-кўк ўриқлару шафтолилар гулига кўмилиб кетганга ўхшар эди. Ҳар йили сомоншувоқ қилинавериш қалин тортиб кетган томлар устида қип-қизил лолақизғалдоқлар, мунис чучмомалар очилар, қишлоқ этагида ёйилиб оқаётган Қонкус олисдан жигарранг илондек тўлғанаётгани кўзга ташланарди. Қишлоқ ўртасида мезанали мачит. Обидхон эшоннинг тўрт пахса деворли кўрғони билан Юнусбойнинг тунука томли қадди баланд уйи олдида Соатларнинг кулбаси бостирмадек ғариб кўринарди. Ҳолбуки, Соатнинг дадаси унча-мунча одам эмас, Комиссар Ғаниев эди! Эгнига чарм тужурка, бошига айвонли шапка кийиб, биқинига браунинг тақиб юрар, кўча-кўйда дуч келиб қолса, Юнусбой ҳам, қозондек саллалли Эшон ҳам икки букилиб таъзим қилишарди.

Шунақа-ку... Соат бир нарсага ҳеч тушунмасди. Ҳайит арафасида, Наврўз байрамида Эшоннинг кўрғони олдида от-аравалар қаторлашиб кетар, юзлаб одамлар «пири»нинг дуосини олиб қолишга ошиқар эди.

Ҳеч ёдидан чиқмайди. Бир куни Соат браунингини мойлаб ўтирган дадасидан сўради:

— Нега Эшоннинг девори бизникидан баланд? Дадаси кулди.

— Эшон ўзининг қора қилмишларини элдан яшириш учун кўрғонини баланд девор билан ўраб олган, ўғлим! Яқинда ҳаммасига қирон келтирамиз, Эшон ҳам бўлмайди, бой ҳам... Умуман, девор деганнинг ўзи бўлмайди. Бутун дунёда пролетариат ғалаба қозонади.

Соат отасининг гапига яхши тушунмаса ҳам, бир нарсани англади. Яқинда Эшоннинг девори бузилади. Юнусбойнинг тунука томли уйи кўпориб ташланади. Кейин ҳамма тенг бўлади...

Дадаси орзусига етолмади. Куз кунларининг бирида ўлигини аравага ортиб келишди.

Тепакўрғонда қиёмат бўлди. Қизил чойхонада катта митинг бўлди. Шаҳардан «катталар» келди. Милтиқ кўтарган салдотлар ҳаммаёкни ўраб олди. «Инқилоб душманларига ўлим!», «Йўқолсин текинхўр бой ва эшонлар!» деган хитоблар янгради.

Соат дадасининг катта одам эканини ўшанда аниқ ҳис этди. Отасини кўмишаётганида салдотлар гумбурлатиб ўқ узди.

Эртаси қама-қама бошланди. Тепакўрғонда бир-биридан ваҳимали мишмишлар тарқалди. «Комиссарни Юнусбойнинг одамлари пичоқлаган экан. Бойни отиб ташлашибди», «Комиссарни ўлдиришга Обидхон эшон фатво берган экан. Эшон совет халқининг душмани экан. Аввал ҳам мачитда «советский влас — очиздан ўлас», деб каромат қилганини эшитганлар бормиш... Эшонни йигирма беш йилга кесишибди. Уйдан олиб чиқиб кетишаётганида Эшон Қуръонни кўзига суртиб, қасам ичибди. «Каломулло урсин, мен бир бандаи мўъминнинг жонига қасд қилишдан кўрқаман, яратган Тангримнинг ўзи гувоҳ», — деб йиғлабди.

Бир ҳафтада Тепакўрғон ўлат оралагандек ҳувиллаб қолди. Йигирмага яқин одам қамалди.. Мачит бузиб ташланди...

Тўғри, отасини Тепакўрғонда эмас, Бешёғоч яқинида, Сиймонкўприқда пичоқлашган экан... Нима фарқи бор? Комиссар Ғаниев йигирма беш мингчилардан эди. Демак, уни шу ерлик ички душманлар ўлдирган!

Соат бир нарсани тушунмас, тушунишни хоҳлагиси ҳам келмасди: қизик, ўша воқеалардан кейин онаси тўсатдан намозхон бўлиб қолди. Жойнамоз устида юзига фотиҳа торта-ётиб, баралла тавалло қилади:

— Эй поки парвардигор!.. Яккаю ягона болам ҳаққи, илтижо қиламан. Отасининг гуноҳидан ўт. Маҳшар кунида дўзах азобидан ўзинг халос эт! Эшон ота! Биламан, сизда гуноҳ йўқ. Қаерда бўлсангиз ҳам умр-жонингизга баракот ато этсин!

Охири Соат чидолмади. Жойнамоз устида ўтирган онасининг бошига ўдағайлаб борди:

— Ўчириг-е! Унсурлар дадамни ўлдирсин-да, сиз уларни дуо қилинг?!

Онаси илтижоларини айтиб бўлиб, юзига фотиҳа тортди-да, ўрнидан турди.

— Мени онам десанг, — деди қатъият билан, — отангни йўлидан бормайсан! Борсанг, оқ сутимни кўкка сокураман. Ўлсам гўримда тик тураман!

Соат бирпас серрайиб турди-да, уйдан чиқиб кетди. Жинни бўлиб қолганми онаси?!

У тенгқур болаларнинг муносабати ўзгариб қолганини аввал пайқамасди. Бора-бора тушундики, ўртоқлари ундан кўрқар экан! Тўрттаси гаплашиб турган бўлса, Соат яқин бориши билан келишиб олгандек жимиб қолади. Йўқ, гаплашишади у билан. Гаплашади-ю, бегоналиги сезилиб туради. Ғалати ҳолат. Соат ҳам ғурурланади, ҳам кўнгли ўксийди.

Ҳеч эсидан чиқмайди. Қиш офтоби чарақлаб турар эди. Аллақанча болалар ёнғокзор четидаги майдонда қорбўрон ўйнаётган экан. Соат ҳам келиб қўшилди. Кафтида қор зичлаб бир отган эди, бахмал камзул кийган қизалоқ юзини чангаллаган кўйи чирқиллаб қолди. Тўғриси, Соат уни урмоқчи эмасди. Шунчаки, қорни дуч келган томонга отганди.

Соат югуриб борди. Қараса, қизалоқ кафти билан юзини беркитиб, қорда чўккалаб ўтирибди. Қизалоқнинг билагидан тортган эди, бир кўзи шишиб кетганини кўрди.

— Йиғлама, — деди раҳми келиб. — Атайлаб қилмадим-ку, жинни! Отинг нима?

— Отимни айтсам нима қилардинг! — деди қизалоқ ҳамон йиғлаб. — Мениям қаматмоқчимисан? — Тағин ўкиниб-ўкиниб йиғлашга тушди.

— Ўв, зўравон! Нега урдинг Потмани?

Соат кулоғи остида янграган чийилдоқ овозни эшитиб бурилиб қаради. Ёнида ўзидан беш-олти ёш кичик Ҳусан чакчайиб турарди. Соат шундагина тушунди. Булар — Эшоннинг арзанда эғизаклари: Фотима-Ҳусанлар.

Индамай бурилиб кетаётган эди, Ҳусан кутилмаганда унинг ёқасига ёпишди.

— Нима ёмонлик қилди сенга? — деди биғиллаб. Соатнинг ғаши келди.

— Ўт-э, эшонвачча! — деди Ҳусаннинг кўлини ёқасидан олиб ташлашга уриниб. Ҳусан чиллакдек кўллари билан маҳкам тирмашиб олган, кўзлари мушукдек ёнарди.

Соат бир мушт солган эди, Ҳусан қорга чалқанча йиқилди. Лаби қонаб, қорга туфлади. Шундагина Соат қий-чув тинчиб қолганини, атрофини катта-кичик болалару қизлар ҳалқадек ўраб, ўшшайиб турганини кўрди. Дадил бориб, ҳалқани ёриб ўтди. Кулоғига раста бўлган йигитчаларга хос ғўлдираган овоз кирди:

— Менга қара, ўв Комиссар! Агар Ҳусанни яна бир марта урсанг...

Соат ортига бурилиб қаради. Ҳақим тегирмончининг ўғли - ўзи билан тенгдош Тўлаган кўзини олайтириб турибди. Бунинг ҳам отаси сургун бўлган! Тўлаган бояги гапини яна қайтарди:

— Бир марта урсанг...

Соат бир зум иккиланиб турди-да, нари кетди.

* * *

Ёзда яна бир юкеа бўлди. Айни саратон эди. Соат Қонқусга чўмилишга борди. Анҳор четида тупроққа беланиб ётган қора-қура болалар орасида тўрт-бешта тенгқурлари ҳам борлигини узокдан кўрди. Тупроққа дум тушиб ётган болалар бир нималарни гаплашиб қийқириб кулишар, ҳар кулганида завкланиб, товонини уриштириб қўярди. Бир чеккада, ўрик тагида ётган Ҳусанхўжанинг ингичка кулгуси, айниқса, жаранглаб чиқар эди.

Соат яқин келиши билан ҳаммаси жимиб қолди.

— Чўмиляпсанларми? — деди Соат бошқа гап тополмай. Болалар орасида кимдир тўнғиллади:

— Қайиш уқалаяпмиз!..

Қийқирик кулги кўтарилди. Соат Ҳусанхўжанинг айрича завкланиб кулганини эшитди.

— Сув қанақа? — деди бепарво гапиришга уриниб.

— Тушсанг биласан.

Соат жахл билан кўйлагини ечиб, ўрик шохига идди-да, Қонқусга калла ташлади. Сув совук эди. Шўнғиб чиқиб, оқимга қарши суза бошлади. Ҳов анави мажнунтолга етмагунча қўймайди! Сузишга уста эди. Қизиқ, уввало уринадики, қани ақалли бир кулоч сурилса! Илгари оқимга қарши ҳеч сузмаган экан. Қанақа анҳор ўзи бу лаънати? Юзаси қилт этмайди. Ҳовузга ўхшаб жимирлаб турибди-ю, таги шиддат билан оқади. У олдинга интилади, сув орқага тортади! Оёқ-кўлини тапиллатиб жон-жаҳди билан сузаверади. Етади! Мажнунтолга етмагунча қўймайди. Охири хансираб кетди. Бир маҳал қараса, анҳор соҳилида болалар қалдирғочдек тизилиб ўтирибди. Қорни, тиззаси тупроққа беланган.

— Ҳа-а, Комиссар! Қани, бир ғайрат қил-чи, кўрамиз сувга тескари сузиш қақақа бўларкан? Бунинг отини Қонқус деб қўйибди, ўв!

Соат Тўлаганнинг овозини таниди. Шу гапинг учун ҳам сузади, ўлиб қолгунча сузаверади!

Бўлмади... Ҳолдан тойди. Қараса, оқим орқага — ўрамага суриб кетяпти. Кўркув ичида қирғоққа талпинди. Қамишларни чангаллаб сирпана-сирпана юқори чиқиб олди. Хансираб нафас олар, оёқ-кўли титрарди. Соҳилга чиқиши билан болалар бараварига қийқириб кулишди.

«Душман! Ҳаммаси душман! Илоннинг боласи — илон, чаённинг боласи — чаён!..» — Соат дафъатан хаёлига келган гапдан кўнглида алам ва айни пайтда алланечук енгиллик туйди. Офтобнинг бинафшаранг ҳалқачаларидан қамашган кўзларини юмиб, узок ётди. Бир маҳал қараса, кўйлаги осифлиқ ўрик шохиди сап-сарик мевалар ялтираб турибди. Пастда эмас, қир учида. Хаёлига ғалати ўй келди.

— Ҳусанхўжа! Ҳусанхўжа!

— Нима? — деган ингичка овоз келди.

— Ўрик олиб туш. Ҳов, юқори шохдан. Тез бўл!

— Йиқилиб тушаман-да.

— Йиқилмайсан.

Ҳусанхўжа узун иштонини шалолатиб яқин келди.

— Кесак отақолай?

— Майли, — деди Соат лоқайдлик билан.

Ўрик баландда эди. Ҳусанхўжа мўлжаллаб нукул кесак отар, кесаги тепа шохга етмас эди. Терлаб кетди. Бошқа болалар индамай томоша қилиб ётибди. Охири, битта кесак ўрикли шохга тегди. Учта ўрик тўпиллаб тупроққа тушди. Ҳусанхўжа югургилаб олиб келди.

— Манг, Соат ака!

— Ювмайсанми, аҳмоқ! — Соат кўзини ола-кула қилди. — Тупроққа қўшиб емайман-ку!

Ҳусанхўжа анҳор соҳилига қорни билан ётиб, ўрикни чайиб келди.

— Манг, ака!

— Ёрилибди-ку, эшшак! Менга бутуни керак! — Соат Ўрикларни анҳорга улоқтирди. — Чик шохга! — деди ўдағайлаб. — Бутунидан узиб туш!

Ҳусанхўжа бирпас анграиб турди-да, алам билан чийиллади:

— Эй, бор! Мен сенинг малайингманми?

— Нима? — Соат сапчиб ўрнидан турди. — Нима дединг? — тарсакилаб юборган эди, Ҳусанхўжа ағдарилиб тушди.

Шунда... кутилмаган ҳодиса рўй берди. Овози дўриллаб қолган тенгдошлари қунондек ёпирилиб келди. Тўрттаси баравар ёпишди. Бири қўлтиғидан олди, бири оёғидан... Сувга улоқтириб юборишди. Соат Қонқуснинг қоқ ўртасига шалолаб тушди. Худди қурбакадек. Соҳилга сузай деса, рақиблари тизилиб турибди: ҳаммаси завқланиб кулади. Ҳусанхўжа тупроқ чангитиб маймундек ирғишлайди. Нариги қирғоқ — тик. Анҳор четида ўсган маймунжонлар, найзасини қайраб турган наъматаклар сувга эгилиб ётибди. Соат тагин оқимга қарши сузишга тушди. Мажнунтолга етса, нариги бетга чиқиб олади... Бора-бора қўлларидан мадор кетганини, оёқлари увишиб қолганини сизди. Оғзига сув кириб ўқчий бошлади. Қонқус билан ҳазиллашиб бўлмаслигини, ўз йўлига оқиб ётган сувга тескари сузиш яхши эмаслигини идрок этди. Аммо бошқа чораси йўқ эди. Сув яна озгина оқизиб борса бас. Қонқус кескин бурилади-да, ўрамага тортиб кетади. Бир лаҳза тин олди. Шунда соҳилдаги болалар ҳам жимиб қолганини ҳис қилди. Қулоғига Ҳусанхўжанинг чинқироқ овози кирди:

— Тўлаган ака! Чўкиб кетади, шох синдириш керак, Тўлаган ака!

Соат бутун кучини тўплаб тагин оқимга қарши сузди. Бироқ энди мадори қуриб битган, қўллари ожиз шалолаб эди. Дафъатан тумшуғи тагида турган шохга кўзи тушди.

— Соат! — деди соҳилда ўрик шохининг бир учидан тутиб турган Тўлаган. - Ушла! Чўкиб кетасан, жинни!

Соат ҳолдан тойган қўлларини ожиз типирлатаркан, қирғоқ томонга нафрат билан қаради.

— Йўқол! — деди нафаси қайтиб. — Менга сенинг ёрдамнинг керак эмас!

Бурилиб, нариги соҳил томон сузди... Ниҳоят, наъматак шохига чанг содди. Кафтига тикан кирганини ҳам, оғриқни ҳам сезмади. Энтикиб-энтикиб нафас ростлади. Наъматаклар чангалзори оралаб тик соҳилга чиққунча тиканлар аъзойи баданини қонатиб ташлади. Қараса, болалар нариги қирғоқда қаторлашиб турибди.

— Эшитиб қўйларинг! — деди Соат алам аралаш ғазаб билан. — Мен Комиссар бўламан! Албатта бўламан! Ҳаммангни отаман! Битта-биттадан отаман!

ТЕРГОВ ХУЖЖАТИДАН

Васильев Григорий Степанович. Йигирма саккиз ёшда. Макарон заводининг

ишчиси. Миллати - рус. Сўққабош. Аввал судланмаган. Қатортол мавзеи, 10-уй, 35-хонадонда истиқомат қилади. Партиясиз.

- Тошкентга қачон кўчиб келгансиз?
- Бултур. Май ойида.
- Қаердан?
- Смоленскдан.
- Бир ўзингиз яшайсизми?
- Бўлмаса ким билан туришим керак?
- Саволга жавоб беринг!
- Бир ўзим.
- Нима мақсадда келгансиз?
- Нима мақсадда бўларди. Яшаш, ишлаш учун. Камёб мутахассис сифатида таклиф қилишган.
- Заводда нима иш қиласиз?
- Автопогрузчик хайдайман. Умуман, мени Алгоритм заводига таклиф этишган. Яқинда ўша ёққа ўтаман.
- Программаловчи инженермисиз?
- У нима деганингиз?
- Касбингизни сўраяпман?
- Айтдим-ку, автопогрузчик хайдайман.
- Шу камёб касбми?
- Демак, камёб экан-да.
- Смоленскда нима иш қилардингиз?
- Заводда ишлардим.
- Оилангиз бормиди?
- Бор эди.
- Ким билан турардингиз?
- Хотиним, қайнонам, мен...
- Яна?
- Ҳа-а, гап бу ёқда денг?!
- Яна ким?
- Лариса шикоят ёзибдими? Овора бўлади! Қизи аввалги эридан бўлган. Мендан алимент олишга ҳаққи йўқ.
- Хотинингиз билан расман ажрашмаган экансиз-ку.
- Тўғри, ажрашган эмасмиз, аммо у билан турмайман. Ажрашишга тайёрман.
- Йигирма иккинчи октябрдан йигирма учинчи октябрга Ўтар кечаси нима воқеа бўлганди?
- Эсимда йўқ.
- Эслатишим мумкин. Ўша оқшом тўй бўлган. Домнинг пастида.
- Э, уми? Шунга мени айбдор санаяпсизми?
- Саволга жавоб беринг! Нима бўлувди?
- Тинчлик бермаса нима қилай? Ярим кечагача ғат-ғут! Кулоқни қоматга келтиради. Қийқиради, ёввойига ўхшаб!
- Кейин-чи?
- Нима, «Кейин?»...
- Сиз нима қилдингиз?
- Уч-тўрт марта огоҳлантирдим. Кейин, деразани очиб, сув сепдим. Сал боши совусин, дедим.
- Қилган ишингиз жиноят эканини биласизми?

— Нега жиноят бўларкан? Рабочий класс дам олиши керакми ахир? Горисполкомнинг қарори бор. Соат 23 дан кейин шовқин-сурон солиш мумкин эмас.

— Горисполкомнинг тўй қилинмасин, деган қарори йўқ. Нега одамларнинг бошидан сув сепасиз?

— Хўп, ана, ҳазиллашдим, деб ҳисоблай қолинг. Нега мени тергов қиласиз-да, уйимга бостириб кирган безорига индамайсиз? Тепиб, оёғимни синдирай деди. Оз бўлса, бўғиб ўлдириб қўярди. Бу ҳақда милицияга хабар берганман. Суриштириб кўришингиз мумкин.

— Бўлмаса нега аризангизни қайтариб олдингиз? Нима учун экспертизага бормадингиз?

— Клавдия Сергеевна айтди. «Бекор қиялсан шу ишни, ундан кўра тўйда меҳмон бўлсанг, ҳеч ким сени ҳайдамасди», деди.

— Ким у Клавдия Сергеевна?

— Пензионер. Биринчи қаватда туради. Тошкентга уруш пайтида келган экан.

— Шунинг учун қайтиб олдингизми аризангизни?

— Шу...

— Ўша куни ўзингиз қанча ичгандингиз?

— Менми? Тухмат! Нега ичарканман?

— Эшигингизни тақиллатган гражданин Шоматовнинг бошига арақ шишаси билан урмоқчи бўлгансизми ахир?

— Гражданин терговчи, миллатчилик қиялсан. Устингиздан арз қиламан!

— Марҳамат! Бу - сизнинг ҳуқуқингиз. Ўша куни ғирт маст бўлгансиз. Эртасига милицияга ариза олиб борганингизда ҳам кайфингиз тарқамаган. Экспертизага боришдан қочгансиз. Кечкурун даъвойингиздан воз кечиш тўғрисида бошқа ариза ёзиб келгансиз.

— Тўғри, ёзиб келганман. Нима бўпти шу билан? Ҳаққим бор.

— Гражданин Шоматовни ҳозир кўрсангиз, танийсизми?

— Мени аҳмоқ деб ўйлаясиз шекилли, гражданин терговчи? Уни ўлдириб кетишганини мендан яхши биласиз.

— Нега энди айнан «ўлдириб кетишган» деяпсиз? Ўлдириб кетишганини сиз қаёқдан биласиз?

— Қўшни домда бировни ўлдириб кетади-ю, кулоққа чалинмайдими?

— Еттинчидан саккизинчи ноябрга ўтар кечаси қаерда эдингиз?

— Ҳ-ҳ-ҳа! Бу ишни менга ёпиштирмоқчимисиз? Овора бўласиз, гражданин терговчи! Худди ўша кеча мен жонажон милиция паноҳида эди! Ҳушёрхонада! Туман хушёрхонасига телефон қилсангиз, ҳамма справкани оласиз.

«ЁВВОЙИЛАР»

Руснинг ажойиб мақоли бор: «Бахтинг чопмас эди-ку, бахтсизлик жонингга ора кирди-да». Ўша куни яхшиям хушёрхонага тушгани. Бўлмаса тинч қўймасди булар!

Гриша байрам куни боши ғум бўлиб уйғонди. Кеча анчагина «олган» эди. Пастга тушса, нариги подъездда яшайдиган дўстлари турган экан. Лёва билан Миша. Эсида йўқ, қайси биридан яхши таклиф чиқди: «Юринглар, аччиқ лағмон еймиз. Эски шаҳарнинг лағмони зўр бўлади. Анавиндан ҳам топилади». Чорсуми-Морсуми, деган жойга боришди. Лёва бу ердаги жинкўчаларни яхши биларкан. Искиртгина ҳовлига киришди. Дастурхон ўрнига газета ёзилган, қўполдан-қўпол стол ёнига келиб ўтиришди. Овқат чиндан ҳам мазали экан. Аччиққина. «Русская водка»дан ҳам топилди. Қимматроқ экан-ку, чидаса бўлади.

Жинкўчаларни айланиб бозорга тушишди. Тарвуз егилари келди. Тўн устидан белбоғ боғлаган сийрак соқолли чолнинг тарвузига харидор бўлишди.

— Уч сўм бераман, бобой! — деди Лёва каттакон тарвузни танлаб.

— Тарозига қўй, болам, — деди чол русчани чайнаб гапириб. — Килоси етмиш тийин.

— Етмиш тийин? — Лёва ажабланди. — Калланг ишлайдими, бобой! Уялмайсанми?

Чол индамасдан тарвузни Лёванинг қўлидан олди-да, тарозига қўйди.

— Ўн икки кило, — деди оғзидаги кўкимтир нарсани туфлаб. — Саккиз сум қирқтийин... Майли, саккиз сўм берақол.

— Гапани қара, Гриша! — деди Лёва аччиқланиб. — Битта тарвузни саккиз сўм дейди, спекулянт!

Разм солиб қараса, тарвузлар тоғдек уйилиб ётибди. Ҳар биттасини саккиз сўмдан сотса, миллионер бўлиб кетмайдими бу?

— Эй бобой! — деди Гриша энсаси қотиб. — Спекуляция учун статья бор. Биласан-а?

— Мен испикулон эмасман! — деди чол тагин русчани расво қилиб. — Сам, сам экканман! Сладкий арбуз... Хохламасанг, ана, бошқа жойдан олавер.

Эҳтимол, шу билан гапсўз тугаса — олам гулистон эди. Боядан бери нарироқда турган бошланг, плаш кийган йигитча кутилмаганда савдога аралашди.

— Бу оксоқол спекулянт эмас, — деди қандайдир асабий оҳангда. — Меҳнат қилганидан кейин сотади-да молини! Яхшироқ қара, спекулянтга ўхшайдими шу одам?

Аллақандай бир талабанинг гапга қўшилиши Гришанинг ғашини келтирди.

— Қулоқ сол, — деди ғижиниб. — Нега мени сенлайсан? Талаба пинагини бузмади.

— Бўлмаса, нега сен отанг тенги одамни сенлайсан?! Сенинг юртингда тарвузнинг бир тишлами саккиз сўм. Ўқиганман ўша ёқларда! Ҳаммасини биламан.

Боядан бери индамай турган Миша гапга энди қўшилди:

— Жуда ақлли бўп кетибсанми? Бултур тарвузнинг килоси йигирма тийин эди!

— Униси бултур эди, — деди талаба. — Бу йил бошқача. Ўша томондан келадиган тракторнинг запчасти ўн баравар ошди. Нима қилсин дехқон!

Гришанинг қони қайнаб кетди.

— Нарн тур... Сендақа «академикни!»

Бир тепган эди, тарвуз паққа ёрилиб, шимининг почасига кип-қизил шарбат сачради. Бирпасда ҳаммаёқ кий-чув бўлиб кетди.

— Қоч! — деди Лёва. — Ўлдиради булар!

Чуриллаган хуштак товуши ҳавони титратди. Қомати нимаси биландир тарвузга ўхшаб кетадиган милиционер пайдо бўлди.

Камида ўн беш сутка нақд эди-ку, эртасига Гриша дежур йигитга ялиниб-ёлбориб, «бир жойга» телефон қилишга рухсат олди. Яхшиям Дима ишда экан. Аввалига қалаштириб сўқди. «Сен махлуқ қачон ичишни ташлайсан», деб бақирди. «Шу ниятда Тошкентга олиб келганмидим?» деди. Барибир, горисполком – горисполком-да! Кечга томон учовидан тилхат олиб, қўйиб юборишди. Худди ўша куни хушёрхонага тушгани хўп иш бўлган экан-да. Бўлмаса, терговчи «хўл иш»ни шилқ этиб бўйнига илмоқчи эди. Тўй куни сув сепганини гапиради! Тўғри, сепди. Сенларнинг шовқин-суронингга кўзим учиб турибдими! Пулинг кўп-да сенларни! Миллионерлар! Заводда эртадан кечгача хўкиздеқ ишлаб, уч юз сўм маош олиб кўр-чи, минг кишини тўплаб тўй қила олармикансан.

Буларнинг тўйи ғалати бўларкан. Бир кун олдиндан домнинг тагида кечаси билан ғовур-ғувир. Шовир-шувир... Терак шохига мингинчи лампочка осилган. Бирови гўшт чопяпти. Бирови сабзи тозалаяпти. Яна биттаси кетмон билан ер ковлаб етибди. Нарироқца қозон! Шунақанги каттаки, борш пиширсанг, бутун бошли полкка етади. Кечаси билан димоғига аллақандай нотаниш ҳидлар кириб, мижжа қокмай чиқди.

Энди кўзи илинган экан, аллақандай даҳшатли товушдан уйғониб кетди. Ғарт-ғурт! Зум ўтмай, Африка қабилаларининг там-тамига ўхшаган товуш ҳам қўшилди. Нукул банғиллайди!

Гриша юраги гупиллаб, дераза олдига борди. Очиб қараса, чироқлар машғал. Устига оппоқ

дастурхон ёзилган узун-узун столлар қўйилган. Шундоқ дераза тагида биттаси икки қулоқ келадиган мис трубаги ғартиллатяпти. Дўппи кийган тагин бири думалоқ патнисга ўхшаган барабани боши устида кўтарганча қарсиллатиб уриб ётибди. Кечаги қозон ўрнатилган чуқур атрофида уч киши. Повар бўлса керак, биттаси оқ халат кийиб олибди. Ёнидаги пастак столда чинни лаганлар тахлаб қўйилган. Оқ халатлиси қозон устидаги лаганларни олган эди, осмонга қуюқ буғ кўтарилди. Қозон тўла сап-сарик палов кўринди. Оқ халатлиси катта-катта гўштларни узун бандли лапатка учига илиб, ёнидаги тоғорага ташлай бошлади. Ҳали дераза шарақлаб очилганида кўзи тушган эканми, Қозон тепасида турганлардан биттаси қўл силкиб, шанғиллади:

— Тушавер, сосед! Палов тайёр!

Сахар-мардонлаб кўзи учиб турибди-да, паловингга!

Гриша бошини секин ичкари тортди. Уйқусизликдан ачишган кўзларини ишқалаб, энди ваннахонага кирмоқчи эди, пастдан машинанинг кучаниб гуриллагани эшитилди. Кўнглида қизиқиш уйғониб, деразага қайтиб келди. Қараса, кўча четида бир эмас, иккита ЛАЗ турибди. Автобусларнинг эшиги вошиллаб очилди-да, узун тўн кийган, бошига салла ўраганлар туша бошлади. Мункиллаб қолган, ҳасса таянган чоллар, айниқса, кўп... Ораларида Будённий қиличидан бир амаллаб жон сақлаб қолгани қанчайкин?

Дастурхон бирпасда ноз-неъматларга тўлиб кетибди. Олма-анорлар. Каҳрабодек узумлар...

Столда ўтиришини томоша қилсанг буларнинг! Худо ҳаққи, қошиқ ушлашни билмайди! Ошни қўлда ейди. Қўлда! Чоллар-ку, майли, бошқалар-чи? Бошларида шляпа, бўйниларида галстук, ошни қўли билан ейдилар. Эрталабдан бир лаган паловни уриб қорни ёрилиб кетмагани! Ош еб бўлиб, юзига фотиҳаям тортади. Нақ кинонинг ўзи. Худо ҳаққи: декорация керакмас!

... Куни бўйи Гришанинг боши гаранг бўлиб юрди. Тушлик овқат ҳам татимади. Кечкурун ҳориб-чарчаб уйига келса, яна ўша шовқин!

Ҳой инсон! Эрталаб-ку, уйқуни ҳаром қилишга қилдинг! Мис карнайинг билан там-тамингни чалиб, бутун квартални уйғотдинг! Паловингни ейишга — единг! Бўлди-да, энди! Бу азоб ҳам бормиди ҳали?

Кун ботмасидан ҳаммаси қайтадан бошланди. Столлар безатилган. У ёқда коньяк, бу ёқда арақ. Шампань... Ичкиликка қарши кураш деган қонун йўқ экан-да буларга! Гастрономга кирсанг бир шиша арақ учун икки соат очередь турасан. Булар бўлса, қаторлаштириб ташлабди. Яна бошланди. Ғарт-ғурт. Айниқса, бир асбоби бор экан. Вой-вой овозининг хунуклиги! Ғийт-ғийт қилади. Худди йиғлаётган хотиндек. Асабни пармалаб юборади. Бир маҳал қий-чув бўлиб қолди. Ялтир-юлтир қўйлак кийган хотинлар, қора-кура, ирkit болалар кўча томон югургилади. Шунчаси қаёқдан пайдо бўлди? «Местныйлар» кам эди-ку бу уйда? Маҳалласи кўчиб келдими, нима бало? Ҳа-а! Келинни олиб келишибди. Бир эмас, бешта енгил машина. Иккита автобус! Қаранг, «Чайка»ям бор! Миллионер бўлмаса, «Чайка»ни қаердан олади булар! Ана, куёв йигит кутиб олдилар келинни. Бошидан танга сочишдими-ей! Комедия! Куёвнинг бошида салла, эғнида ялтироқчопон (Камида икки минг турар?). Келин оқ либосда. Бошида фата. Ҳақиқий комедия! Бири — Европа, бири — Осиё. Нима қияпти анави кампир? Олов ёқяптими? Бир нарсани тутатиб юборди-ку! Бошланди яна! Ғийт-ғийт. Данғир-дунғир. Қийқирикни қаранг, қийқирикни!

Гриша деразани ёпдиямки, қулоғи тинчиса қани? Холодильникда «Чашма» бор эди шекилли? Чорт! Қурибди буям, янгисини очишга тўғри келади. Ўл-а, консерва ҳам тамом бўлган экан-ку. Майли, тузланган бодринг ҳам тешиб чиқмайди! Кечаси деярли ухламагани учунми, бир зумда боши ғувиллаб кетди. Иккинчи қадахдан кейин пастдан келатган шовқин-сурон баттар асабини қақшата бошлади. Микрофони бунча баланд! Бўлмади. Гриша деразани шахд билан очиб қаради. Келин-куёв тўрда ўтирибди. Орқа томонида гилам. Ёнбошида артистлар. Ашулани ванг қўйяпти. Ўртада йигирма-ўттиз чоғлиси ўйин тушяпти. Нукул

сакрайди...

Гриша шовкин-сурон босилишини кутиб турди. Ашула тугаши билан овози борича хайқирди:

— Эй! Тинчлик борми-йўқми? Ярим кеча бўляпти. Эрталаб одамлар ишга боради.

Тўйхонага жимлик чўқди. Ўн-ўн бештаси баравар бошини кўтариб, дераза томонга қаради. Рақс тушаётганлар пилдирпис бўлиб, жой-жойига тарқала бошлади. «Кўркмас экансан-а!» деб ўйлади Гриша мамнун бўлиб. Қани, айт гапинг бўлса, дегандек очик дераза олдида пойлаб турди. Шунда, худди дераза тагида ўтирган бир йигит шошилмай ўрнидан турди-да, давра ўртасига чиқди. Бошланг, гавдали. Худди кинодаги хиндулар саркардасига ўхшайди. Тепага – Гришанинг деразасига бир зум қараб турди-да, ҳокимона овозда бир нима деб қичқирди. Артистлар аллақандай шўх куй чала бошлади. Бояги «хинду» ёввойилардек сакраб ўйинга туша кетди. Қийқирик, қарсак авжига чикди. Бир зумда давра тўлиб кетди. Музика боягидан баттар гумбурлашга тушди.

— Шунақами! — деди Гриша таҳдид билан. — Кўрамиз ҳали! Ҳушингни жойига келтириб қўймасам, юрган эканман! Муздеккина душ олсанг ўзингга келасан ҳамманг!

Қадаҳни тўлатиб ичди. Фарчиллатиб бодринг чайнаркан, хаёлига аламли ўй келди. Мен заводда саккиз соат ҳўкиздеқ ишлаб, бодринг ғажиб ўтирай-да, сен — текинхўрлар, шашлик еб, коньякни урларинг!

Югуриб ваннахонага кирди. Пакирга лиммо-лим сув тўлатди. Дераза олдига бориб, пастга энгашди-да, сепиб юборди. Яхши-и! Девор яқинида ўтирган беш-ўнтаси кий-чув солганча сапчиб ўрнидан туриб кетди. Хах-ха-а!!! Қанақа бўларкан! Овозинг ўчмас экан-а!

Зум ўтмай эшик жиринглади. Э-ҳа, тепишга тушди-ку! Бутилка қайерда эди, бўшаган бутилка? Қани, бир гаплашиб қўяйлик-чи! «Менинг уйим — менинг қалъам!», «Остонамдан қадам босиб кўр-чи? Ҳа, сенмисан, хиндулар сардори?»

— Қани, туёғингни шикиллат-чи! — деди Гриша тишини ғижирлатиб. — Ҳозир милиция чақираман!

Парво қилмайди, сурбет! Шунақами? Мана бўлмаса! Каратэчи, шекилли, сволочь, оёқни синдирдинг, аблах! Қўйвор!

Бир маҳал хушига келиб қараса, ёш аёл «хинду»нинг билагидан тортқилаб, алланималар деб чирқилляпти. Йўлак тўла одам.

— Хўп, узр сўрайман, — деди Гриша нафаси бўғзига тикилиб. Хайрият, битта одамбашараси ҳам бор экан. «Хинду»га дашном берди.

— Миллатчилик қилма! — деди. Нихоят, ҳаммаси даф бўлди.

— Адабингни бериб қўймасам, — деди Гриша аламдан титраб. Анчадан кейин эшик яна жиринглади. Яқин боришга юраги дов бермай индамай ўтираверди. Эшик эса тўхтовсиз жиринг-лар эди.

— Нима керак сенга? — деди ўтирган жойидан. Ўша томондан журъатсиз овоз кедди:

— Ташвиш қилманг, қўшни... Мен Аҳмадалиевман. Учинчи квартирада турадиган.

— Ҳеч кимни танитайман! — деди Гриша. — Гапингиз бўлса, эртага келинг.

— Кўркманг! — деди эшик ортидаги одам. — Сизга ёмонлигим йўқ. Узр, бир минутли маслаҳат бор эди.

Гриша иккиланиброқ ўрнидан турди. Ёмон тепибди, аблах! Чўлокланиб эшик томон юраркан, хаёлига интиқомли ўй келди. Бўйним ҳам кўкариб кетгандир? Яхши! Эрталаб, албатта, милицияга бораман.

Эшик олдида келганида иккиланиб қолди. Оқсоқланганча ошхонага кирди-да, газ плита тагида ётган болгани қўлига олди. «Финг деса чопиб ташлайман!»

Эҳтиёткорлик билан калитни буради. Остонада бошига дўппи, эгнига кўк тўн кийган қария турар эди. Қўлида қаппайган целлофан халта. Қизик, Гришанинг қўлидаги болтага қайрилиб

ҳам қарамади.

— Хўш? — деди Гриша «гапни чўзма!» деган маънода.

— Гап бундай, қўшни... — Қария вазминлик билан муқаддимани узоқдан бошлади. — Мен Ахмадалиевман. Бугунги тўйнинг эгаси. Ўғлимни уйлантирдим.

Гриша зинада биронтаси турмаганмикин, деган хавотирда ярим очик эшиқдан бўйнини чўзиб, пастга қаради. Ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилиб, истехзоли жилмайди.

— Табриклайман!

— Тўйхонага тушиб табрикласангиз ҳам бўларди, — деди қария соф рус тилида. — Уч кун аввал тўйга айтиб чиқсам, йўқ экансиз.

— Мақсад?

— Бошимда битта-ю битта ўғлим бор. — Қария гапни яна бурди.— Ўқитувчиман. Рус мактабида ўзбек тилидан дарс бераман.

Гришанинг хаёлидан истехзоли ўй кечди: «Сенинг тилингга кўзим учиб турувди!» Дафъатан кайфи бутунлай тарқалиб кетганини ҳис этди.

— Шу боланинг тўйини ўтказай, деб йигирма беш йил йиғиб-тердим.

— Қисқарок! — деди Гриша жеркиб.

— Яхши... — Қария негадир хўрсинди. — Ёмон иш қилдингиз, қўшни. Мен болаларни интернационализм руҳида тарбиялашга умримни бағишладим. Сиз бўлсангиз...

Гришанинг тоқати тоқ бўла бошлади.

— Мен сизнинг ўқувчингиз эмасман! — деди эзмачурук қариянинг гапини кесиб.

Қария хафа бўлмади.

— Сиз - янги одамсиз, — деди вазминлик билан.

— Мақсад! — деди Гриша таҳдид билан.

— Мақсад шуки, халқнинг миллий удумларини ҳақорат қилманг! — Қария кўлидаги целофан қопчасини узатди. — Бу – сизнинг насибангиз!

Гриша эсканкираб қолди.

— Пора, денг! — деди ҳушини тўплаб. — Нима, мени сотиб олмоқчимисиз?

Қария алланечук осойишта кулди.

— Ўзбекда қўшни ҳақи деган гап бор. Сиз тўйда қатнашмадингиз.

Гришанинг иккиланиб турганини кўриб, қопчиқни остонага қўйди.

— Хохласангиз, олинг, хохламасангиз, ташлаб юборинг,— деди-да, секин-секин юриб, зиналардан тушиб кетди.

— Мени сотиб ололмайсан! — деди Гриша кўлини паҳса қилиб. Эшиқни қарсиллатиб ёпиб, диванга бориб ётди.

«Дима тўғри айтган экан, — деб ўйлади ижирғаниб. — Биз — жанг қилгани боряпмиз. Ўзбекистон — иккинчи Афғонистон! Ҳаммаёқни порахўрлар эгаллаб олган! Қаранг-а, итдек савалашади-да, кетидан пора бериб, оғзини мойламоқчи бўлади! Топибсан аҳмоқни! Милицияга бунисини ҳам ёзаман!»

У ёққа ағдарилди, бу ёққа ағдарилди. Қани уйқу келса! Хаёлан дунёнинг у бурчидан кириб, бу бурчидан чиқди. Кўзини юмган эди, шовуллаб турган ўрмонзорга бориб қолгандек бўлди.

* * *

Болалик субҳидамга ўхшайди. Тонгдек тиниқ, эртақдек гўзал.Ҳамма нарса сеҳрли эди. Ёз палласи чўмиладиган турнанинг кўзидек кўллар ҳам. Ўрмонда кўзиқорин териб юришганида тўсатдан гумбуллаб қоладиган момақалдироқлару азамат эманлар япроғини шатирлатиб қуйиб берадиган жалалар ҳам... Худо қарғаган бу юртларда ойлаб бир томчи ёмғирга зор бўласан. У ёқларда эса ёз бўйи ёмғир ёғади. Шовв этади-ю, бир зумда оламини яшнатиб юборади. Кетидан куёш чарақлаб чиқади. Ёмғир томчилари марвариддек ялтираб турган ям-яшил ўрмонларда

югургинг, ўмбалоқ ошиб яйрагинг келади. Куз ёмғири эса бошқача бўлади. Худди шу паллада, октябрнинг ўрталаридан бошлаб ўрмон четида жойлашган Берёзовка хутори мунғайиб қолади. Йўлларнинг аталаси чиқиб кетади. На машина юради, на бричка. Хутор бутун дунёдан ажралгандек, жунжиккан кўйи рўпарасидаги зах босган ўрмонга хавотир аралаш маънос термулади. Кечалари хаталар деразасида хира милтиллаган нур тун зулматига ҳадиксираб мўралайди. Итингни кўчага чиқаришни раво кўрмайдиган ҳаво деб шуни айтадилар. Берёзовканинг итлари ҳам бунақа матални эшитгандек ин-инига кириб кетади. Ҳар бир хатадан моғор исига аралаш тузланган карам хиди анқиб турганга ўхшайди. Одамлар тезроқ қор ёғишини, олам тезроқ ёришиб кетишини Худодан илтижо қилади. Ниҳоят, қор ёғади. Аввал ёмғир аралаш яккам-дуккам учқунлаб туради-да, тўсатдан заптига олади. Олам оппоқ нурга беланади. Қор остида ўйчан мудроққа кетган ўрмон сирли ва жозибали кўринади. Ҳақиқий рус қиши бошланади. Совуқ ва жозибали рус қиши!

Нари-бериси билан бир кеча-кундузда харилардан қурил-ган хаталарнинг ярми белигача қор остида қолади. Яхшиям, қор бошланишидан олдин теварагига зичлаб похол босилгани. Бўлмаса ичигача муз уриб кетади. Албатта, совуқ заптига олган кезлари баъзи ноқулайликлар ҳам пайдо бўлади. Шундоқ ётоқхонанинг ўзига олиб кирилган мегажин «хурқ-хурқ» қилиб, кечаси билан уйку бермайди. Печ устида ётсанг, ачимсиқ хид димоғингни ёради. Зиёни йўқ: ўрганиб кетади одам. Ўрмонда бир соат чанғи учсанг, муздек, мусаффо ҳаво ўпкангдаги бор ғуборни суғуриб олади.

Акаси чанғи учишга уста эди. Ҳар сафар Дима ўрмонга отланса, Гриша ҳам албатта кетидан эргашарди. Чанғи остида қор ғирчиллайди. Ҳаво очиқ кунлари куёш кўзни қамаштириб чарақлайди. Ер оппоқ, совуқ. Осмон зангори, ундан ҳам совуқ. Гўё шишадан ясалгану чанғи таёғи бехосдан тегиб кетса, синиб қоладигандек... Бошига оқ телпак кийган қарағайлар устидан дув этиб қор тўкилдими, билингки, жонсарак олмахон шохдан шохга сакради. Ҳали Рождествога анча бор. Бироқ хаталардан гармоннинг шодон товуши, мастона қийқириклар эшитилади.

Колхоз-ку, бўларича бўлган. Номига хўжалик. Хуторнинг ярми хувиллаб қолган. Ёшлар «бахт излаб» ўзини шаҳарга урган. Эркалар йўқ ҳисоби. Борлариям кўзини ишқалаб уйғонадию қишлоқ марказидаги дўконга йўл олади. Ҳаммаси келишиб олгандек, сахармардондан дўкон олдига тўп-ланишади. Қишин-ёзин шу! Соқоллар ўсган, асабий... Тушдан кейин келадиган «борматуха»га очирид кутишади. Нарироқдаги харракнинг қорини сидириб ташлайдилар-да, тизилиб ўтириб, домино ўйнашга тушадилар. Ютқазганни «така» қилиб харрак тагидан ўтказадилар. («Вактни ўлдириш» керакми ахир?) На раис инсофга келтиради, на милиция йўлга солади. (Аслида ҳаммаси — улфат, ҳаммаси — ҳамшиша!) Тушдан кейин маст-аласт кўшиқлар яна авжига чиқади. Ора-чора муштлашувлар ҳам бўлиб туради. Лекин бугун муштлашганлар эртага эрталаб апоқ-чапоқ бўлиб кетаверади. Бағри кенг одамлар-да!

Гришанинг онаси тадбирли аёл эди. Бошқаларнинг карами муштдек бўлгунча, буларники чойнакдек бўлиб «қайнаб кетади». «Бабье лето» бошланмасидан туриб, уларнинг хатаси ёнида тоғдек пичан уюми пайдо бўлади. Қишлик ўтинни ҳаммадан аввал ғамлаб қўйишади.

Гришанинг эсида. Бир йили ярмаркага бориб, сигир сотиб олишди. Янги туғилган бузоғи билан.

— Эшитиб қўйинглар! — деди онаси ака-укага. — Мана шу сигир оғир кунларда сенга асқотади... Яйлов тўла ўт бўлса. Қишлоқда яшаб туриб, мол боқмаслик — гуноҳ-ку!

Сигирни етаклаб ўтиб кетишаётганида дўкон олдига домино қарсиллатиб ўтирган мужиклардан бири гап отди:

— Табриклайман, Марья, сигир олибсан-да! Индамай кетаверишди. Бошқаси хириллаб кулди.

— Қаранглар, мужиклар! Марья сигирли бўпти! Ҳар куни қаймоқ билан сийларкан-да бизни!

Сигир етаклаб кетаётган онаси таққа тўхтади.

— Қаймоқни нима кераги бор сенга! Борматуха ичиб ётавер! — Мужиклар «томоқни хўллаб олишга» улгурган шекилли, қийқирик кулги эшитилди.

— Сигиринг ўзинга буюрсин!

— Қаймоғингга кўзимиз учиб тургани йўқ!

— Заҳарсан-да, Марья, заҳарсан! Чақиб-чақиб эрингни ўлдирдинг!

Дима йигитча бўлиб қолганди. Ўша томонга ғазаб билан чақчайиб қараган эди, онаси юпатди:

— Парво қилма, ўғлим! Булар – тамом бўлган одамлар.

Соқол-мўйлови тиканак бўлиб кетган тагин бир мужик мурасаомуз насихат қилди:

— Яхшиямас, Марья Сергеевна, яхшиямас! Ёш авлодни хусусий мулкчилик руҳида тарбияляяпсан.

Онаси, ранги қув ўчиб, тагин тўхтади. Етовда келаётган сигир тумшуғи билан унинг елкасига урилгудек бўлиб пишқирди.

— Сен ҳам одам бўддинг-у! — деди онаси алам билан. Яна нимадир демоқчи бўлди-ю, шаштидан қайтди.

Сигирнинг арқонидан тортди. — Юринглар, болаларим, парво қилманглар буларга...

Онаси тўғри айтган экан. Сигирни қўйиб юборасан. Ўзи ўтлаб келаверади. Хатадан бир қадам чиқсанг, белинг баравар ўт! Хоҳласанг даладан пичан ўр, хоҳласанг ўрмондан! Бир эмас ўнта сигирга етади!

— Бунақанги ишқмасларни Худо урмаганига хайрон-ман! — деди онаси бир куни қуюниб. — Колхозга-ку беш тийинлик нафи йўқ. Ақалли ўзининг томорқасини эпласа-чи! Йў-ў-ўк! Буларга тайёри керак! Биров нақдлаб қўйса-да, булар молдек бўкиб, еб ётаверса!

Онаси колхоз фермасида ишлар, ниҳоятда ўқимишли хотин эди. Узоқ қиш кечалари ажойиб шеърлар ўқирди. Пушкиндан, Лермонтовдан... Блокдан... Гришанинг эсидан чиқмайди. Ташқарида бўрон увиллар, пастак деразани қор учкунлари аёвсиз савалар, онаси эса шеър ўқир эди. Гриша акаси билан печ устида ётишарди.

— Дима, Гриша! — деди онаси бир маҳал қўлидаги китобни ёпиб. — Иккаланг ҳам катта бўлиб қолдинг. Кўриб турибсанлар: ҳамма қишлоқдан қочяпти. Одамларнинг ердан меҳри совида. Ҳеч кимнинг ишлагиси келмайди... Сенлар ишлашинг керак. Ишламасанг — очингдан ўласан! Шаҳарга борасанми, ундан наригами, ҳеч ерда текин нон йўқ. Қулоқларингга илиб олларинг. Одам бўламан десанг, ичкиликка яқин йўлама!

Дима-ку, йўлини топиб кетди. Шаҳарга бориб, ўқишга кирди. (Аълочи эди ўзиям.) Гриша колхозда бричка ҳайдай бошлади. Пичан ташийди. Чўчқахона гўнгини тозалайди. «Кормовой» лавлаги олиб келади... Бора-бора ўзи ҳам қишлоқ марказидаги дўкон олдида навбат кутадиган, мужиклар билан домино ўйнайдиган одат чиқарди.

...Бир куни яна гандираклаб келган эди, онаси саржин ўтин билан ҳолдан тойгунча савалади.

Эртасига эрталаб ўзи йиғлай-йиғлай Гришанинг дабдала бўлиб кетган юзини силаб илтижо қилди:

— Бу юришингда хароб бўласан! Ҳозироқ шаҳарга жўна! Димага учраш. Ялингин-ёлборгин... Агар... — деди кўзларида ғазабли учкун сачраб. — Қайтиб келсанг, уриб, оёғингни синдираман!

Начора! Жўнади поездга ўтириб. Акаси ўқишни битириб, горком комсомолда ишлар эди. Ёрдам берди. Ёрдами шу бўлдики, заводга ишга жойлаб қўйди. Завод ётоқхонасидан хужра ҳам топиб беришди.

Лариса билан шу баҳона танишдилар. Лариса кранчи бўлиб ишларкан. Уч ой ўқиб ўзи ҳам

автопогрузчик ҳайдашни ўрганди. Гриша Ларисани бир кўришдаёқ севиб қолган, эҳтимол, шунинг учун бўлса керак, Ларисани кўрса, нуқул кўзини олиб қочар, тилига бирон жўяли гап келмас эди. Лариса ҳаммасини сезиб юрган экан. Саккизинчи март куни ўтириш бўлди.

Завод клубида танца ташкил этилди. Уни Ларисанинг ўзи рақсга таклиф қилди.

— Тентак! — деди танца тушишаётганда. — Мен сендан тўққиз ёш каттаман. Қизим бор. Нима қиласан, ўзингни қийнаб!

Гриша яхшигина ичиб олгани учунми, кўнгли бузилиб кетдими, тўсатдан йиғлаб юборди.

— Сендан бошқаси керакмас! Ўзимни ўлдираман, — деди ҳикиллаб.

Ўзини ўлдиришга ҳожат қолмади. Тўйни Ларисаларнинг Уйида ўтказишди. Саккиз киши йиғилди. Ларисанинг онаси — Нина Ивановна, тўртта дугонаси, куёв томондан — Дима... Тўй рисоладагидек ўтди. Меҳмонлар тўйиб ичди. Аввал арақ. Кейин самогон... Тузланган карам, мариновка қилинган Кўзиқорин билан газак қилишди. Нина Ивановна пазанда экан. Духовкада бутун бошли ғоз пишириб келди. Оғзингда эриб кетади! Меҳмонлар ёшларга бахт тилашди. «Горько, горько!» деб қийқиришди...

...Турмуши яхши эди. Саккиз яшар Светочка ҳам ундан бегонасирамади. Тўғри, «ота», деб эмас, «Григорий Степанович», деб чақирарди. Нима қипти? «Дада», деди нима-ю, исми шарифини айтиб чақирди нима?

Ҳамма ғалва Нина Ивановнадан чиқди. Балки, Гриша аввалига эътибор бермагандир. Аммо кейинчалик қайнонасини ўйласа, нуқул елинлари осилган сигир кўз ўнгига келадиган бўлиб қолди. Қайнонаси уйда олди ярим очик халат кийиб юрар, лорсиллаган кўкракларини кўз-кўз қилгандек лапанг-лаб қадам босар, қалин, ёғли лаблари ҳамиша истехзоли қийшайиб турарди. Овози ярим кечалари Березовкадан уч чақирим нарида жойлашган станциядаги тепловоз гудоги сингари гулдираб чиқарди.

— Оёғингни артсанг-чи, оёғингни — дерди Гриша эшик-дан кириб келиши билан. — Манави нарсанинг оти — латта бўлади, куёв! Бу сенинг хуторинг эмас, буқага ўхшаб кириб кетаверадиган! Артдингми! Хайрият! Энди йўлакка чиққин-да,' шапкангнинг қорини қок! Елканг-чи, елканг! Эрталаб эриб тушган сувни ким тозалайди, қишлоқи!.. Уни қара, тагин кириб келяпти бу, молга ўхшаб! Оёғингни арт, дедим-ку!..

Овқат устида Гришадан янги иллат топарди:

— Қўлингдаги нарсанинг оти нима дейилади, биласанми? Вой, Худойим-эй, неча марта тушунтириш керак бунга, а? Вилка деган матоҳ чап қўлда тутилади, қишлоқи! Қайси гўрдан кавлаб чиқардинг бу плебейни, Лариса!

...Бир куни эрталаб Гриша ошхонага кирса, музлатгич устида хўқача тўла сут турибди. Қишлоқда ўрганган одатига амал қилиб, силкитиб кўрди. Ичига қурвақа ташлаб қўйил-ган бўлса, тумшугини чиқаради. (Қишлоқда сут айнимасин деб ичига қурвақа солиб қўйишарди.) Йўқ, қурвақа кўринмади.

Тагин силкитиб кўрди. Сут кўпириб, қаймоғи юзигатепди. Гриша бир кўтаришда хўқачани яримлатди. Сутнинг таъми ғалати эканини шунда билди. Хўқачани жойига қўйиб, лабини кафти билан артиб турганининг устига лапанглаб қайнонаси кириб келди. Гришани биринчи марта кўраётгандек, кўзларини ола-кула қилиб бирпас қараб турди-да, тепловоз гудогидек чинқирди:

— Лари-и-и-и-са-а-а!

Ярим яланғоч хотини югуриб ошхонага кирди.

— Манавини қара! — деди Нина Ивановна семиз бармоғини Гришага бигиз қилиб. — Манавининг жинни бўп қопти. Крахмал ичиб қўйди. Чойшабни крахмаллайман деб ивитиб кўювдим!

Гриша ваннахонага югурди. Варақлаб қуса бошлади. Энкайиб турган жойида Лариса гарданига хўқача билан туширди. Қолган-қутган крахмал Гришанинг юз-кўзига сачради.

— Ҳайвон! — деди Лариса бакириб. — Қачон одам бўласан, чўчка.

...Ўша куни ойнанинг иккинчи числоси — маош куни эди. Гриша заводдаги улфатлари билан тўйибгина ичди. Гира-шира эсида. Ёмғир ёғиб турганди. Тўғриси, йўлда бир-икки йиқидиям. Нима қипти, йигитчилик-да.

Эшикни, одатдагидек, қайнонаси очди.

— Лариса! — деди кулоқни қоматга келтириб. — Бу ёққа қара! Томоша қил манавининг аҳволини!

Дилида тўпланиб ётган алам Гришанинг миясига урди-ю, қайнонасининг боши устида мушт кўтарди.

— Ўлдираман! — деди кутуриб. — Ҳаммангни ўддираман! Қий-чув, бақириқ-чинқириқ авжига чикди. Бир томондан қайнонаси, бир томондан Лариса юмдалаб ташлашди.

Гриша болари уясини кавлаб қўйиб, арига таланган айиқ-дек лапанглаб қочди.

— Милиция! — Қайнонасининг ўкириги ёмғирли ҳавони титратди. — Милиция! Ўлдирмоқчи! Ёрдам беринглар!

...Гриша жонҳолатда югуриб кетди. Узоқ югурди. Алла-қандай арча панасига яшириниб, чўнкайиб ўтириб қолди. Ҳамон ёмғир ёғар, оёғидан зах ўтиб кетган, паралон курткасининг ёқасидан сизиб кираётган совуқ томчилар гарданини музлатиб юбораётганини ҳис этиб турарди... Лой ерга ёнбошлаб, кўзини юмди. Атроф сокин, қоронғи... Олисда кўчадан ўтиб бораётган машиналарнинг бўғиқ гувиллаши эшитилиб турарди. Негадир хаёлига онаси келди. Икки йилдан бери хабар олмагани, ҳатто хат ёзмагани эсига тушиб, йиғлагиси келди...

Гира-ширада уйғонди. Бирпас гарангсиб турди-да, тушунди. Заводга бориб бўлмайди. Лариса милиция чақиради. Горком комсомолга — акасининг олдига боради. Бошқа илож йўқ. Ҳар қалай, Диманинг кўли узун! Тўғри, ўзидан ҳам ўтди. Дима сўкади... Майли, урса ҳам майли. Бошқа чора йўқ. Пастдаги милиционердан-ку, ялиниб-ёлбориб ўтди. Учинчи қават, тўқсон биринчи хонани тақиллатган эди, садо чикмади. Эшик тепасидаги ёзувни қайта ўқиди. «Васильев Д.С.» Тут-Қичдан ушлаб тортиб кўрди. Эшик кулф эди.

— Ким керак сизга, ўртоқ!

Паркет полда қарс-курс қадам товуши эшитилди. Гриша ёнбошига бурилди. Пошнаси бир қарич туфли кийган хуш-рўйгина қиз ипдек қошини чимириб рўпарасида турарди.

— Ким керак сизга? — деди қиз расмий оҳангда.

— Дмитрий Степанович, — деди Гриша ғўлдираб.

Қиз унинг лой босган курткасига, тимдаланган юзига шубҳали қараб қўйди.

— Нима иш билан келдингиз?

— Шахсий иш билан! — деди Гриша ижирғаниб.

— Қаерга келганингизни биласизми? — Қиз ипдек қошини зардали чимирди. — Бу ер горком комсомол бўлади, ўртоқ! Бу ерда шахсий ишлар кўрилмайди.

— Мен Диманинг укасиман! — Гриша кўлини пахса қилди. — Акам билан гаплашишга ҳаққим борми?

Қиз тагин унга бошдан-оёқ разм солиб чикди.

— Дмитрий Степанович секретариатдалар, — деди юз ифодаси ўзгармай. — Укаси бўлсангиз, уйига боринг!

— Буниси – менинг ишим!

Қиз бирпас ўйланиб турди-да, раҳми келди шекилли, йўл кўрсатди.

— Йўлак бошида холл бор. Ўша ерда ўтириб туринг. Гриша қиз имо қилган томон йўл олди. Холлда журнал столи, стол ёнида иккита курси бор экан. Ўтирди... Минг лаънат! Папириси ҳам қолмабди. Гарангсиб, атрофни томоша қила бошлади. Деворда авлодлар босиб ўтган шонли йўлни ифодаловчи плакатлар. Ундан пастда ҳар хил эълонлар... Йирик-йирик босма ҳарфлар билан ёзилган эълон алоҳида ажралиб турарди. Гриша беихтиёр ўрнидан турди. Яқин бориб ўқиди: «Ўзбекистон ССРда вужудга келган танг аҳволни тузатиш учун раҳбар лавозимларга

ишга бориш ниятида бўлганлар 98-хонага мурожаат қилиши мумкин. Қалб даъвати билан борганларга барча шароит яратиб берилади».

Ҳеч балого тушунмади. Қайтиб келиб жойига ўтирди. Ҳар эснаганда кўзидан мўлдир-мўлдир ёш оқиб, пинакка кетди.

Бир маҳал гангур-гунгур овозлар, қадам товушларидан уйғонди. Йўлакка одам тўлиб кетган, ҳаммаси зина томон сурилар эди. Зипиллаб борса, тўксон биринчи хона эшиги ғира очик турибди.

— Мумкинми? — деди мўралаб.

Дима сигарет тутатиб, аллақандай қоғозларни титкилаб ўтирган экан.

— Нима гап? — деди зарда билан.

Укасини кўриб дафъатан танимадими ё танимаганга оддими, қайта сўради:

— Нима гап?

— Ҳеч гап йўқ, — деди Гриша сунъий илжайиб. — Мен уйдан кетдим...

Дима сигаретини чуқур-чуқур сўриб, кулдонга улоқтирди.

— Табриклайман!

— Яшолмайман! — деди Гриша йиғламсираб. — Туролмайман ўша уйда! Жонимга тегди хотиним ҳам, қайнонам ҳам. Мана бундай жонимга тегди.

— Хўш? — Дима унга ўкрайиб қаради. — Мендан нима хоҳлайсан?

— Кетаман! Туролмайман бу шаҳарда!

— Қаёққа?

— Билмайман! — Гриша ростини айтди. — Билмайман! Аммо яшолмайман бу ерда! Ўзимни ўлдираман! Машина тагига ташлайман. Осаман. Заҳар ичаман!

— Истерика қилма хотинга ўхшаб! — Дима қайтадан сигарет олди. — Гапимни диққат билан эшит. Сен ёш бола эмассан. Бундан бу ёғи елкамда ортмоқдаб юролмайман... — Бир зум ўйланиб турди-да, кўшиб қўйди: — Эртадан бу ерда йўқман. Оилам билан кўчиб кетяпман.

Гриша кулоқларига ишонмади. «Алдаяпти. Баҳона қияпти!»

— Қаёққа? — деди талмовсираб.

— Ўзбекистонга! — Дима гугурт чакди. — Нима фарқи бор сенга!

— Олиб кет! — Гриша астойдил ялиниб илтижо қилди. — Олиб кет меням! Ваъда бераман! Бошқа қилмайман. Одам бўламан!

Дима шошилмай ўрнидан турди, секин-секин юриб тепасига кедди.

— Аҳмоқ! — деди нафрат билан. — Мен ўйнагани кетаётганим йўқ! Биласанми, Ўзбекистон — ҳозир иккинчи Афғонистонга айланган! Кураш кетяпти! Ҳақиқий жанг! Ҳаммаёқ порахўрлар. Ҳаммаёқ кўшиб ёзувчилар! Босмачилар! Тушундингми?

— Майли! — Гриша ростмана йиғлаб юборди. — Бу ерда тургандан кўра босмачилар қўлида ўлганим яхши!

— Қўлингдан нима келади, аблах! — Дима кичкириб юборди. — Ўзбекистонни сақлаб қолиш учун раҳбар кадрлар керак, тушундингми! Принципиал одамлар. Сен кимсан ўзи?

— Дима! — деди Гриша бурнини тортиб. — Вокзалда юк ортсам ҳам майли. Обкет, Дима, обкет! Бўлмаса, ўзимни ўлдираман! Барибир ўлдираман!

...Поездда икки суткадан ортиқ юришган бўлса, илондек заҳар янгаси Гриша билан бир оғиз гаплашмади. Акаси ҳам хомуш эди. Гриша бегона юртда ўзларини нималар кутаётганини тасаввур қиларди. Ака-укани ёввойи тоғлар орасига юборишади. Ҳар бир қоя орқасида биттадан босмачи милтиқ ўқталиб туради... Гриша ўзи ўлса ўладика, акасини ҳимоя қилади. Сўнгги томчи қони қолгунча. Заҳар-заққум янгаси билиб қўйсин: Гриша акаси қилган яхшиликларни унутадиганлар-дан эмас!

Тошкент вокзалига келиб тушишса, ҳаммаёқ осойишта. Одамларнинг чеҳраси очик... Биронта «босмачи» рўпарасидан чиқиб, «Сен кимсан, нега келдинг?» — демади...

Диманинг бахти бор экан. Олис қишлоққа юборишмади. Қоқ марказда — Тошкентнинг ўзида қолди. Тағин горисполкомга зампред қилиб «сайлашди». Қаранг, Гришани ҳам «камёбмутахассис» сифатида дарров ишга олишди. Уй бериш-ди...

Гриша аввалига эҳтиёт бўлиб юрди. Кейин ўзини тамом эркин ҳис этди. Кўча кезадиган, бозор айланадиган бўлди. Смоленск билан солиштирганда бу ер ҳақиқий жаннат эканини тушунди: «Тошкент — нон шаҳри», деганлари рост экан! Ҳар қадамда нон! Ҳар қадамда мевачева! Магазинларда узун «дум»ли навбат йўқ...

Бора-бора ўзини хўжайиндек ҳис эта бошлади. Смоленскда бир кило узум — йигирма беш сўм. Бу ерда икки сўм! У ёқда қовуннинг килоси — ўн сўм. Бу ерда — эллик тийин. Нега шунақа? Ўйлай-ўйлай бир ҳақиқатга тушуниб етди: бу юртнинг одамлари қаллоб. Чайқовчилар мевасини Смоленскка обориб ўн бараварига пуллайди! Ана сизга текин даромад!

...Бугун ўғлини уйлантирган анави чол ўқитувчиман, деди-ми? Ўқитувчи эмиш! Оддий педагог бунақа тўй қилолмайди. Демак, бу ҳам қаллоб! Қаранг, пора бермоқчи бўлди-я!

...У стол устидаги соатга қараб кўйди. Иккидан ошибди.

Эриниб ўрнидан турди. «Ухлаш керак». Чирокни ўчираётганида хаёлига ғалати фикр келди: «Нимакин, анави қопчиқдаги? Нима қипти очиб кўрса, биров бир нима дермиди? Яхшиси, милицияга олиб боради. Ашъвий далил сифатида».

Иккиланиб бориб, эшикни очди. Йўлак нимқоронғи, ҳеч зот кўринмас, қопчиқ остонада қийшайиб ётарди. Гриша ўғирлик қилаётган одамдек олазарак бўлиб, қопчиқни юлкиб олди-да, шоша-пиша эшикни ёпди. Қопчиқни очса, ичида бир шиша «Столичний» арақ, пишган гўшт бўлақлари, тўртта нон, беш-олтита олма-анор чиқди.

— Яхши! — деди у ўзига-ўзи пичирлаб. — Арағингни ичаман. Анорингни ейман... Кейин милицияга шикоят ёзаман. Менга пора таклиф қилди, дейман!

...Гриша шикоят аризасини ёзиб бўлганида тонг отиб қолган, мияси ғум эди. Аризани ич чўнтагига солиб, зинадан тушаётганда чайқалиб кетди.

«Минг лаънат! — деб ўйлади ўзини сўкиб. — Арақни охиригача ичиш шартмиди?»

Пастга тушса, аксига олиб йўлак рўпарасидаги харракда Клава хола ўтирган экан. Гриша уни ёқтирмас эди. Ўлгудек эзма кампир!

— Салом, Клавдия Сергеевна! — деди қаддини ғоз тутишга уриниб.

Клава хола энсаси қотиб, юзини ўгирди.

— Кеча қанақа «қахрамонлик» кўрсатганингни биласан-ми? — деди қаҳр билан.

— Нима қипман?!

— Аҳмоқ! — Клава хола олмадек мушти билан харракни урди. — Нима ҳаққинг бор бировнинг тўйини бузишга!

— Мен? Мен бузибманми! — Гриша астсўдил ҳайратланди. — Анавининг ўзи урди-ку мени! Милицияга шикоят қиламан! — Бурилиб кетаётган эди, лаънати оёғи панд берди. Мункиб тушди.

— Борақол, — деди Клава хола ачитиб. — Кўрамиз, қўлингдан нима келаркин? Одамларга ўхшаб тўйда меҳмон бўлиб ўгирсанг, ўлармидинг? Қирқ беш йилдан бери шулар орасида яшайман, аҳмоқ! Бунақа бағри кенг халқ йўқ дунёда. Мен биламан-ку!

— Э-э! — Гриша асабий кўл силтади. — Насихатингизни неварангизга қилинг!

...Милицияда хайрихоҳлик билан қарши олишди. Протокол тўлдира туриб мулойимлик билан таклиф этишди:

— Экспертизага боришга тўғри келади, гражданин Васильев! Оёғингизни, бўйнингизни текшириб кўриш керак.

Гриша ўрнидан туриб кетди.

— Кечирасиз! — деди саросимага тушиб. — Мен ишга боришим керак...

«ҚУЛОҒИНГНИ ДИНГ ҚИЛГИН-У, ТИЛИНГНИ ТИЙ!»

Комиссар сут бидонни кўтариб пастга тушганда тонг отмаган, ҳаво совуқ эди. Бақатераклар шохи қорнинг оғир юки остида эгилиб, шу туришда музлаб қолгандек. Бир-икки кун эрувгарчилик бўлиб, тўсатдан яна совуқ тушди. Шунинг учун шекилли, том чеккасида узун-узун сумалаклар тахлидли осилиб ётибди. Комиссар икки букланганча йўлканинг қорини кураётган Қурбонойни узоқдан кўрди. Қор қотиб қолгани учун курак ҳар текканида ғашни келтириб қартиллади. Эгнига қалин пахталик чопон кийган, бошига жун рўмол ўраган Қурбоной кучана-кучана қорни йўлка четидаги ариққа суриб туширишга уринади.

Шу ҳам одамман, деб яшаб юрибди-да! Сахармардонлаб кўча супуради. Қишда қор курайди. Беш вақт энқайиб намоз ўқийди. Бошига кулфат тушса, курашиш, ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилиш ўрнига Худога солдим, дейди-да, бўзрайиб тураверади. Начора, ота-бобосидан қолган мерос... Эшонлар эшак бўлади, дегани шу бўлса керак-да!

Яна қор бошлади шекилли! Тошкентга Россия қиши кўчиб келдими, нима бало... Москва атрофларида ҳам қор кўп бўлади. Бир ҳафсала қилса, ҳафталаб ёғади. Қирқ биринчи йил декабрида шундай бўлганди. Совуқ! Гапирган гапинг оғзингдан муз бўлиб тушаётгандек... Фашист Москва остонасига келиб қолган, қочоқлар, ваҳимачилар кўпайган... СМЕРШ-чилар жасорат кўрсатмаса, ким билсин, нима бўларди бу ёғи! СМЕРШнинг оддий лейтенантини кўрса, унча-мунча полковникнинг қути ўчиб кетарди... Ҳеч эсидан чикмайди. Қор уриб турибди. Бутун полкни сафга тизишди. Окопни ташлаб қочган иккитасини тутиб келишган экан. Ўша ернинг ўзида дала трибунали бўлди.

Бир маҳал капитан Захаров чақириб қолди:

— Лейтенант Ғаниев. Анави биттаси осиеликларданга ўхшайди. Билмайман, ўзбекми, тожикми... Биттаям гапига тушуниб бўлмаёпти. Ўзинг тиллаш.

Ўрмон четидаги яйдоқ майдонда саф тортган аскарлар рўпарасида иккитаси безрайиб турар эди. Иккаласи ҳам бошяланг, шинели ечиб олинган, яланг оёқлари қорда гўштдек қизариб кетган... Соат шаҳдам қадам ташлаб бориб берирокда тўхтади.

— Кимсан? — деб сўради қора сочлигидан. — Қаердан келгансан?

Қочоқ ўзбекча сўз эшитиб, жонланди.

— Ўзбекман, ака! — деди йиғламсираб. — Менда гуноҳ йўқ. Тепамда Худо турибди. Гуноҳим йўқ, жон ака!

— Саволга жавоб бер. Нега жанговар постингни ташлаб қочдинг, хоин?!

— Мен хоин эмасман... — Қочоқ шундай деди-ю, бир зум Соатнинг юзига тикилиб туриб, шодон хитоб қидди: — Соат ака! Мени танимадингизми, Соат ака? Мен-ку, бу мен! Ҳусан-ман, Ҳусан! Тепақўрғондан... Яратганга минг қатла шукр! Худо етказди сизни, Соат ака! — У хўнграб йиғлаб юборди... — Тушунтиринг буларга, менда гуноҳ йўқ! — Илтижо билан икки кўлини осмонга чўзди. — Илоё дунё тургунча туринг, жон ака! Ота-буваларимнинг арвоҳи қўлласин! — Ялангоёқ қор кечиб яқин кела бошлади.

— Нарӣ тур, эшонвачча! — деди Соат нафрат билан. — Нега қочдинг? Нега қуролнинг ташладинг?

— Қурол? Қанақа қурол? — Ҳусан ирқит кўли билан кўз ёшларини артди. — Ёғоч милтиқ берганди. Устимга танк бостириб келди. Қўрқиб кетдим.

— Нима деб алжираяпти, Ғаниев?

Соат ярқ этиб қаради-ю, капитаннинг шубҳа билан чақчайиб турган кўзига кўзи тушди. Юраги музлаб кетгандек бўлди. Особист учун Ватан хоинини ҳимоя қилишга уринди, деган битта тамғанинг ўзи кифоя!

— Орқамизда Москва турганини унутдингми, илонвачча! — деди Соат ғазаб билан. — Шахсан ўртоқ Сталиннинг ўзи Кремлдан жилмай ўтирибди-ю, сенинг жонинг ширинлик қилиб

қолдими! – Шундай деб пистолетини чиқарди.

— Отманг, жон ака! — Ҳусан тиз чўкди. Қорда тошбақадек судралиб кедди-да, оёғини кучоқлади. — Тавба қилдим. Жон ака, тавба қилдим! Ака-а-а!

Соат унинг бошини мўлжаллаб ўқ узди. Ҳусан чаккасидан тепки егандек ёнбоши билан қорга ағанади. Оғзи ланг очик қолган, ҳамон «ака-а-а!» деб чинқираётганга ўхшарди.

— Ўртоқ капитан! — деди Соат қаддини ростлаб. — Халқ душманининг ўғли экан. Отаси эшон экан. Сибирга сургун қилинган. Жанг қилишни хоҳламай, атайлаб қочибди. Ўзи тан олди.

...Ўз кўли билан биринчи марта одам ўлдиргани учунми, Ҳусан анчагача Соатнинг кўз ўнгидан кетмай қодди. Нукул «ака-а-а» деб дод солаётганга ўхшайди. Баъзан кечалари «ака-а-а» деган чинқироқ овоздан уйғониб кетади...

Ҳар нарсанинг бошланиши қийин бўларкан. Кейин-кейин Ўрганиб кетди.

...Иши оғир эди. Урушда жасорат билан кўрқоклик, фидойилик билан хоинлик кўпинча ёнма-ён юради. Фронтни бунақа маразлардан тозаламасанг, ёмон ярага ўхшаб, маддалаб кетади...

Ўзбекча хат ўқийдиганлар йўқ ҳисоб эди. Соат кечалари Ухламай хат титкилаб чиқар, ўзбек аскарларининг гапига зимдан кулоқ солиб юрарди. Ўзбеклар уни кўрса, ўз жигаргўшасини топиб олгандек, яйраб кетади. Оғзига келганини қайтармай вайсайди. Соатнинг вазифаси хоин ва кўрқокларни фош этиш... Факт эса етарли...

— Хэх! Жанг қилиш ёқмай қолдими? Хотинингни соғиндингми!.. Ҳа-а, гап бу ёқда дегин! Немиснинг кучи кўп эканми? Яхши-и-и! Қани, марш «штрафной»га! Немиснинг кучини яқиндан кўрасан. Олдинга юрсанг, фашист отади, орқага чекинсанг, ўзимизникилар. Керак бўлса, ижтимоий келиб чиқишингни ҳам текшириб кўрамиз. Битта сен ўлганинг билан аскар камайиб қолармиди! Хотининг бир кун йиғлайди. Икки кун йиғлайди. Чўлоқми, маймоқми, топиб олади ўзига муносибини!

Эҳ-хе! Беш йил урушда юриб нималарни кўрмади бу бош!

...Яна бир воқеа ҳеч эсидан чиқмайди. Айтсанг биров ишонмайди. Битгаси немис билан картошка кавлаганини вайсаб юрганмиш, деган сигнал кедди. Борса, сийрак мўйловли қозоқ. Элликлардан ошган. Соат секин гапга содди:

— Немис билан картошка қазидингми?

Соддагина солдат экан. Устига-устак атрофида кўпдан бери на қозоқча, на ўзбекча гаплашадиган одам бўлмагани учунми, севиниб кетди.

— Ўй-бай! — деди офицер билан гаплашаётгани ҳам эсидан чиқиб. — Немис-де, одам экан-ғўй!

— Қара-я! Немис одам эканми, қани бир бошдан айтиб бер-чи!

...Солдат ҳаммасини гапириб берди. Олдинги линияга бир ҳафтача кухня келмабди. Нейтрал зонада картошка полизи бор экан. Кечаси Бондаренко иккаласини картошка кавлаб келишга юборишибди. Қуюқ туман экан. Картошка қазиваётганда ўн кадамча нарида немисча шивир-шивирни эшитиб қолишибди. Немислар ҳам оч қолиб, иккитасини картошка кавлашга юборган экан. Бондаренко энди отмоқчи бўлганида немислардан биттаси «не штрлай, не штрлай», дебди. Русчани унча-мунча биларкан. Бунга қарангки, гапдан-гап чиқиб, гурунглашиб қолишибди. Русчани биладиган бояги немис уруш жонига текканини, уйини, учта боласини соғинганини айтибди. Қозоқ ҳам саккизта боласи борлигини, колхозда «молши» бўлиб ишлашини айтибди. Бондаренко онасини соғиниб кетганини гапирибди. Кейин улар у ёққа — булар бу ёққа кетаверишибди.

— Улар-де кетди. Биз-де кетдик! Жаҳси немис экан, шорт возми! - деди қозоқ илжайиб.

— Қачон қочиб ўтадиган бўлдинг немис томонга? Солдат сийрак киприкларини пирпиратди.

— Не дейсин?

— Қачон қочмоқчисан, аблаҳ?

— Мен қошмаймин, жўлдас нашайник! Соат сапчиб ўрнидан турди.

— Бондаренкони ҳибсга олинглар. Тез!

Буниси ёш бўлса ҳам қув экан. Командирнинг буйруғини бажариб, икки пақир музлаган картошка кавлаб келдик, ҳеч қанақа немисни кўрганимиз йўқ, бу бобой туш кўряпти, деб туриб олди.

— Ротадан яна неча кишини қочишга кўндирдиларинг? Қачон асирга тушмоқчисанлар? — деди Соат қистовга олиб.

Бондаренко «Ўламан саттор немисни кўрганимиз йўқ», дейди. Содда қозоқ бўлса нукул бир гапни такрорлайди:

— Биз-де атпадиқ, немис-де атпади. Атпаса жағсиғўй!.. Соат батальонни сафга тиздирди. Трибунал ҳукмини ўқиб эшиттирди: «Аскарларни фашист томонга қочиб ўтишга даъват қилгани учун...»

...Урушда орттирган тажрибаси кейин ҳам қўл келди. Кўп марта қўл келди... Баъзилар орган деганда нукул жазо берувчи ташкилотни тушунади. Унақа эмас! Орган жамиятни ёт-унсурлардан ҳимоя қилади. Шундай экан, унинг кўлигина эмас, «қулоғи» ҳам яхши ишлаши шарт. Ҳар қандай ташкилотда, ҳатто ямоқчининг дўконида ҳам «қулоқ» бўлса зиён қилмайди. Тўғри-да! Вақти-вақти билан «тозалаш» ўтказиб турмаса эплаб бўладими бу турфа жамиятни!

Урушдан кейинги «тозалаш» ҳам бежиз қилингани йўқ. Айниқса, олифта интеллигентлар ҳаддидан ошиб кетди. Газета-журналларда совет жамиятини масхара қиладиган нарсалар пайдо бўла бошлади. Мактаб ўқитувчисидан тортиб олимгача — ҳаммаси «доно!» Ҳаммаси — «даҳо!» Хэх!

* * *

Аниқ эсида бор. Қирқ олтинчи йил эди. Тошкентда Навоий театри қурилаётган кезлар... Тепакўрғондаги етти йиллик мактабдан сигнал тушди. Математика ўқитувчиси Ҳақимов катта танаффусда оғзидан бол томиб японларни мактабди. Эмишки, Ҳақимов Пиёнбозорга олма сотгани борган. Қараса, қурилиш кетаётган жойда, симтўсиқ ортида оёғига ёғоч кавуш кийган япон асири

мўлтираб турганмиш. Ҳақимов гўё асирга раҳми келган. Тўрт-бешта олмани симтўсиқдан узатган. Гўё асир рус тилини билармиш. «Мен сизнинг молингизни текинга ололмайман, сиз уни етиштириш учун меҳнат қилгансиз», деган. Қоровулхонада турган соқчи кўриб қолиб, японни ҳайдаб юборган. Ҳақимовнинг айтишича, гўё япон жилмайиб таъзим қилган. «Раҳмат сизга, яхши одам экансиз», деган. Ҳақимов оғиз кўпиртириб, японни улуғлаган. «Бунақанги маданиятли одамни биринчи кўришим, ҳамма халқ орасида ҳам яхшилар бўларкан-да!» деган. Шунақами ҳали? Самурай ёқиб қолдими сизга? Биласизми, жаноб Ҳақимов! Бунинг отини камида КРА дейдилар! Контрреволюцион ташвиқот! Кани, бир текшириб кўрайлик-чи чиққан жойингизни! Ҳақимов... Ким бўлди бу қушча? Тепакўрғонликларнинг ҳаммаси таниш эди-ку. Ким билсин тағин... Қишлоқдан чиқиб кетганига, эҳ-ҳе, қанча бўлди! Тошкентдаги ўқиш... Москвадаги олий мактаб... Онасининг таъзиясига ҳам келолмади. Айни имтиҳон пайтлари эди. Аслида гап бунда ҳам эмас. Соат онаси Тепакўрғондан Тошкентга кўчиб келганидан хабардор эди. Бироқ онасидан келган ҳар бир мактубни ўқиганида юзига совуқ нафас урилайтгандек бўларди. Онаси ҳеч кимга зуғум қилмасликни, ҳеч бир банданинг бурнини қонатмасликни илтимос қилар, унга сайин Соатнинг ғашни келарди. Мамлакат ички душманларга тўлиб ётибди-ю, саводсиз бу хотин насихатгўйлик қилади... Орада фин уруши бошланди... Кейин яна уруш...

Хў-ўш... Ҳақимов... Ҳақимов... Отаси инқилобдан аввал тегирмончи бўлган... Э-ҳа! Тўлаган-ку бу! Уни Қонқусга чўктириб юбормоқчи бўлган оғайниси. Хэх! Ўшанда «ҳаммангни отаман!» деган ваъда бўлганмиди? Биттанг Ватан хоини сифатида насибангни олдинг. Энди — сенга

навбат... Хў-ўш... Хотини – Обидхонова Фотима. Отаси эшон бўлган. Сибирга сургун қилинган... Ҳақимов ҳозир ўша эшоннинг кўрғонида яшайди. Бу ёғи неча пулдан тушди? Демак, сен Эшонга ичкуёв бўлган экансан-да! Фотимага уйланганман, дегин! Ана, ҳаммаси аниқланди-қолди. Қисматнинг ҳазилини қаранг: тагин эшонзодалар билан рўпара келди. Хэх!

Японга олма бергинг келиб қолдими? Олма баҳона — дийдор ғанимат, дегин! Самурай имижими-да узатган қогозни япон резидентига беришга улгурдингни йўқми? Балки резидент ўзингдирсан!

Шошилиш керак! Сен шохиди юрсанг, биз баргида юрамиз, эшоннинг ичкуёви!

Ярим кечада йўлга тушдилар. Қора машина Тепакўрғонга етиб боргунча тонг ёришай деб қолди. Кўройдин. Қишлоқ деярли ўзгармаган. Ўша пастак уйлар, пахса деворлар. Фақат бузиб ташланган мачит ўрнида клуб қурилибди. Тунука томли клуб. Девори оқариб турибди... Куз салқини сезилиб қолган. Тун осуда... Машина ортидан итлар кўксов бўлгандек бўғиқ ақиллаб югуради. Чанг-тўзон кўтарилади. Қонкус бўйидаги толлар қоронғида хурпайиб турибди.

Соат мийиғида кулиб кўйди. Уни анави ерда чўктириб юбормоқчи бўлишган эди... Ўзларининг уйи ҳов нарида, жинкўчанинг охиридайди. Турганмикин ҳозир? Турган бўлса нима? Бу ерлар энди унга бегона... Аллақачон бегона бўлган...

Соат хайдовчига буюрди:

— Чапга бур. Ёнғокзор томонга... Йигитлар, чакқонроқ ҳаракат қилинглар! Тонг отяпти...

«Операция»ни саҳарга яқин бажаришда маъно бор. Бирин-чидан, «объект» хотинининг кучоғида мириқиб ухлаётган бўлади. Иккинчидан, кўни-кўшнилар ёпирилиб чиқмайди. Чиққанида кўлидан нима келарди-ку, ҳар қалай бегона кўздан холироқ бўлган яхши-да!

Дарвозани узоқ қоқдилар. Ўлиб қолганми бу! Ойнани тикиллатай деса, ташқарига қараган деразанинг ўзи йўқ. Эшоннинг кўрғони-да! Бир замонлар дадаси айтган гап Соатнинг эсига тушди: «Эшон қора қилмишларини яшириш учун баланд девор орқасига беркиниб олган». Тўлаган ҳам шуларнинг биттаси-да! Эшонзода Фотиманинг эри! Бу деворлар орасида бутун бошли антисовет ташкилот штаби жойлашмаган деб ким кафолат беради!

Ниҳоят, йўлак томонда шошқин қадам товуши эшитилди. Уйқусираган эркак овози келди.

— Кимди? — деди хуркиб.

— Очинг! Районодан хабар бор. — Тамба сурилди.

Соат орадан шунча йиллар ўтиб кетган бўлса ҳам фонус тутиб турган Тўлаганни дарров таниди. Кўзидан таниди! Йиллар ўтиб, одамнинг қиёфаси, гавдаси, ҳатто гапириш оҳанги ҳам ўзгариб кетиши мумкин. Фақат кўзи ўзгармайди. Соатнинг рўпарасида айнан Тўлаганнинг ўзи турар эди. Улғайибди. Соч кўйибди. Вой илон-ей! Мактабда интеллигент бўлиб юрасан-да, уйингда аксилинқилобий фаолият олиб борасан! Хэх!

Тўлаган рўпарасида турган бир эмас, уч нафар нотаниш одамни кўриб тахта бўлиб қолди.

— Кечирасизлар, к-к-ким керак сизларга? — деди дудуқланиб.

— Овозингни чиқарма! — Соат плашининг чўнтагидаги пистолет бандини маҳкам қисиб буюрди. — Бошла!

Тўлаган талмовсираб орқага чекинди. Қоронғи йўлақдан ўтиб, ҳовлига чиқишди. Тонг ёришиб келар, ҳовли ўртасидаги бир туп тут шохиди чумчуқлар уйқусираб чирқиллар эди.

— Сизларга ким керак? — деди Тўлаган ҳаммага бир-бир қараб. У елкасига авра тўн ташлаб олган, бошьяланг, сарпойчан оёғига калиш илган эди. Шу аснода Соатга узоқ тикилиб турди-да, чехраси ёришди.

— Ие, ўзингмисан, ўртоқ? — деди дадилланиб. — Марҳамат, қани ичкарига! Одамнинг капалагини учуриб юбординг-ку, оғайни?

Айвон томонга қараб «аяси», деб чақирган эди, Соат паст, таҳдидли оҳангда таъкидлади:

— Мен сенга оғайни эмасман! Қонун номи билан қамокқа олиндинг!

— Эсинг жойидами, Соат?

— Соат эмас, Комиссар Ғаниев бўламан! Хатни топ, унсур! — деди Соат ғижиниб.

Тўлаганнинг ранги бўзариб кетди.

— Қ-қанақа хат? — деди баттар дудуқланиб. — Японнинг хати, ҳайвон! Японнинг хати! Қаёққа тикдинг, самурайдан олган хатни?

— Нима деяпсан, Соат? — Тўлаган кўзини ола-кула қилди. — Ё куруқтухматингдан! Ўлимдан хабарим бор, бунақа гапдан...

— Майли, керакли жойда эсингга солиб қўямиз. Тезроқ, йигитлар! Қани, фонусни бер бу ёққа!

Зум ўтмай ичкаридан аёл кишининг «Нима қияпсизлар?» деган кўрқинч тўла хитоби эшитилди. Кимдир «ая, ая», деб йиғлаб юборди. Тўлаган ўша томонга юра бошлаган эди, Соат кўлидан тутди.

— Кимирлама! Бикинингдан дарча очиб қўяман. Айвонга аввал ўн тўрт-ўн беш ёшлардаги кўйлакчан қиз, кетидан нимча. кийган дўмбоққина аёл югуриб чиқди. Иккаласининг ҳам сочлари тўзғиб кетган, қиз кўрқиб йиғларди.

— Нима гап? Кимсизлар? — деди аёл кўзлари ваҳимадан катталашиб.

— Сиз, хоним, тек туринг! — деди Соат вазминлик билан. — Керак бўлса, сизниям чақиртирамиз.

Йўк, Фотима уни танимади.

Йигитлар бирпасда уйнинг тит-питини чиқариб юборишди.

Ҳовлининг бурчак-бурчакларига кириб чиқишди. Китоблару қоғоз-дафтарларни айвонга уйиб қўйишди. Фотима гап нимадалигини тушунди шекилли, қизини бағрига босган кўйи ҳайкалдек қотиб қолди. Тажрибаси бор-да! Обиск дегани нима эканини билади! Тўлаган ҳам миқ этмай безрайиб турар, фақат қизалоқ кўрқувдан дағ-дағ титраб, йиғлар эди.

— Мана, ўртоқ полковник, — йигитлардан бири айвон пешида туриб Соатга ихчам Қуръонни узатди.

— Болаларга математика ўрнига Қуръон ўқитяпман дегин! — Соат Тўлаганга қараб истехзоли кулди. — Хэх, хэх, хэх!

— Уларникимас! — Фотима куюндек учиб келиб, Қуръонга ёпишди. — Меники, отамдан қолган ёдгорлик. Беринг бу ёққа!

— Нарн тур, илонвачча! — Соат тирсаги билан бир туртган эди, Фотима тисарилиб бориб, айвон пешига ўтириб қолди. Икки ўрим узун сочи кўксига ёйилиб тушди. Этаги кўтарилиб, жиякли узун иштон остидаги бўлиқ сонлари лорсиллаб кетди. Соат Фотиманинг юзлари оппок, силлиқ эканини идрок этди. «Шунақа чиройли жувон бўпти-да!» деган ўй хаёлидан лип этиб ўтди.

— Хэх! — деди кулиб, Қуръонни шошилинич варақлади. Орасида ортиқча қоюз йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, китобни парча-парча қилиб йиртди. Ерга улоқтирди-да, тепкилай бошлади. — Мана сенга ёдгорлик! Мана!

Шахдам юриб борди-да, Фотиманинг нимчасини тортқилаб еча бошлади. Фотима жонҳолатда нимчасини чангаллаб Соатга ҳам кўрқув, ҳам ҳайрат билан термилди. Кўзлари катта-катта, чиройли эди. Бир вақлар Соат беҳосдан қор отганда йиғлаган кўзлар.

Орқа томондан Тўлаганнинг таҳдидли овози келди:

— Нима қияпсан, Соат?

Соат ижирғаниб бурилди. Тўлаган кўзлари ғазабдан ёниб шу томонга талпинди, йигитлардан бири рўпарасида тўппонча ўқталиб турар эди.

— Қўйвор! Қўйвор аямни! — Айвон бурчагида кунишиб турган қизалоқ куюндек учиб келиб, Фотиманинг елкасидан кучоқлаб олди. — Дадажон! Айтинг, аямга тегмасин!

Фотима Соатни энди таниди. Кўзидаги кўрқув ўрнини нафрат эгаллади.

— Чўнтагингни кўрсат! — деди Соат совуқ қатъият билан. Фотима елкасига осилган қизини

кифти билан нари итарди.

Нимчасини ечаётганда кўкраклари диркиллаб кетди. «Керак бўлса, олақол!» дегандек нимчани ерга улоқтирди. Нимча чўнтагида ҳеч нима йўқ экан. Соат Тўлаганга ўгирилди.

— Олдимга туш!

Тўлаган бир қадам юриб тўхтади.

— Фотима, — деди видолашгандек оҳангда. — Қурбонойни эҳтиёт қил. Сени Худога, Қурбонойни сенга топширдим.

«Қурбоной эмиш! Хўп топибсанми, қизингни отини! Демак, Қурбон ҳайитида туғилган. Мактабда ўқитувчилик қиласан, уйингда Қуръон ўқийсан... Илон! Мунофиқ!» Қизалоқ ҳамон онасини кучоклаб турар, чамаси, дадасининг олдига учиб бориб бўйнига осилгиси келар, аммо нотаниш «амаки»дан кўрқар эди.

— Марш! — деди Соат. — Бизни куч ишлатишга мажбур қилма!

Шу пайт Фотима ўтирган жойида у ёқдан-бу ёққа тебрана бошлади.

— Эй, поки-парвардигор! — деди икки кўлини осмонга чўзиб. — Бу золимларгайм боққан бало борми, Худо!

— Ая, туринг, аяжон! — Қизалоқ йиғлаб Фотиманинг кўлидан торта бошлади. — Дада, айтинг, аям йиғламасинлар!

— Илоё Қуръон урсин сени, билдингми? — Фотима кўзлари ўтдек ёниб Соатга чакчайди-да, тиззаларига шапатилаб, фарёд солди: — Қуръон урмаса, розимасман. Отамнинг арвоҳи урмаса, розимасман! Болаларинг етим бўлиб, чиркиллаб қолмаса, розимасман! Мунча шўрпешона бўлмасам, Худойим!

Ҳаммаси бир гўр. Ўрмон четида укаси ҳам шунақа саннаган эди. Ҳаммасини отиш керак, битта қўймай!

Соат йўлакка етганида беихтиёр бурилиб қаради. Фотима айвон пешида ўтириб ҳамон айюҳаннос солар, қизи эса бўйнидан кучиб йиғларди. Фотима шу ўтиришда ҳам қандайдир... жозибали эди.

Соат мийиғида кулиб қўйди.

«Хэх. Майли, қарғайвер-чи! Кўрамиз ҳали, қандай сайраркинсан? Мана шу қўлларинг билан елкамни силаб, мана шу тилларинг билан «Соат акажон», деб эркаламасанг, отимни бошқа қўяман!»

ҲАМКАСБЛАР СУҲБАТИДАН

— Хў-ўш, коллега, ишлар қалай?

— Саломатмисиз, ўртоқ Комиссар? Марҳамат!

— Васильевнинг сўроғидан бирон наф чиқдимми?

— Васильевнинг юз фоиз алибиси бор, ўртоқ Комиссар. Жиноят содир бўлган куни у хушёрхонада ётган.

— Ҳм... Хўш? Хотини-чи? Шоматовнинг хотини нима дейди?

— Нима дерди? Ўша гап. Эрталаб сутга чиққан. Қайтиб келиб, рўй берган ҳодисани кўрган. Чиндан ҳам ўша куни оператив группа етиб борганида Шоматова уйида эди.

— Уйида дегин? Хэх! Кечаси қаерда тунаган экан ойимча?

— Гувохлик беришича, туни билан уйида бўлган.

— Хотин кишининг макри қирқ эшакка юк бўлади! Эрталаб сутга чиққан эмиш! Ўша куни сутга чиқмаган! Чикса, мен кўрардим, мен!

— Аниқми шу гап?

— Мен ноаниқ гапирмайман, коллега! Бундан ташқари... Суриштириб кўрдингми? Шоматов уйни қандай қилиб олди экан?

- Ўртоқ Комиссар... Ўлган одамни маломат қилиш...
- Мен учун ўлик-тирикнинг аҳамияти йўқ. Сенга ҳам шуни маслаҳат бераман.
- Шоматов Афғонистонда жанг қилган. Навбатсиз уй олишга ҳаққи бор!
- Жанг қилганмиш! Эътиборингиз учун, ўртоқ терговчи, горисполкомнинг уй тақсимооти комиссиясида камина ҳам борлар! Бир мажлисда бу боланинг ўзини тутишини кўриб, аниқ хулосага келганман. Уй нари турсин, молхонани ҳам раво кўриб бўлмасди унга...
- Ўртоқ Комиссар, Шоматов ҳалол жанг қилган. Контузия бўлган, жароҳатланган. «Жасорати учун» медали бор...
- Жасорат эмиш! Кўрганмиз бунақаларни! Ҳозирги осо-бистларга ҳайрон қоласан киши! Бир-биридан ландовур! Бўпти... Муваффақият тилайман! Маслаҳатим шуки, Шоматовани каттиқроқ сиқувга ол. Ҳа, айтганча, Қурбоной деган хотин бор. Тўлаганова Қурбоной. Фаррош... Кирмаган эшиги йўқ. Ҳақиқий наводчица! Ўшаниям... бир обработка қилиш керак.

РУСТАМНИНГ БИРИНЧИ КУНДАЛИГИДАН

...Кундалик ёзиш – кизларнинг иши. Қизларда бунақа «касал», шоирлар айтмоқчи, «шудринг томчисидек мусаффо қалбига илк муҳаббат чўғи тушгач» пайдо бўлади. Ўз хаёлида муҳаббат деб аталмиш қасрни бунёд этади. Хаёлий Малика хаёлий Шаҳзодасига айтолмаган гапларини қоғозга туширади... Ёзаверади... Ёзаверади... Бир куни кўз ёшларидан суйкалиб кетган дафтарни сирдош дугонасига ўкиб беради. Икковлари бир хонага кириб олиб, тонготар пичир-пичир қилишади...

Шуям машғулот бўлди-ю! Тажаннинг кум барханларида Устингдан қора комбинезон, ичингдан ўн саккиз килоли ўқ ўтмас нимча кийиб югуришнинг ўзи бўладими? Фақат бир нарсани орзу қиласан: тўйиб сув ичсанг-да, ётиб ухласанг... Қоғоз қоралашни ким кўйибди сенга, солдат!

Шунақа-ку, барибир ёзишим керак. Эрта-индин Афғонистонга «ташлашлари» аниқ. Худо насиб этиб, уйга омон эсон қайтсам, эсдалик бўлиб қолади. Бир нарсани аниқ биламан. Дафтарни ҳеч ким кўрмайди. Ҳеч ким! Ойим ҳам, дадамнинг вақти йўқ, акам ҳам... Шаҳноза ҳам. Умуман, ҳеч ким! Мен уни ҳеч кимга кўрсатмайман! Нима кераги бор?!

Май ойининг йигирма учинчи куни

Военкомат дегани қассобхонадек гап. Қайси молни қачон сўяди, қандоқ сўяди — қассобнинг иши. Дўхтирлари ҳам баайни мол дўхтири!

Болаларни трусичан қилиб қўяди-да, худди молнинг қанча тош босишини чамалагандек, тортиб кўради. Кейин бўйингни ўлчайди. Бошингни, белингни, оёғингни... Турнақатор турасан.

Бир томонда дўхтирлар. Бир томонда ярим яланғоч «призывник»лар.

Энди сенлар одам эмас, ҳамманг бир хилда «призывник»сан.

Кулоқсолиб турсанг, антиқа савол-жавобларни эшитасан...

— Шикоятинг борми?

— Бор. Бошим оғриydi. Кечалари ухламай чиқаман, дўхтир!

— Менинг бошим ёрилиб кетай деяпти! Ўт! Яроқли!

— Сен нима дейсан?

— Жигарим касал. Сарик бўлганман...

— Қачон?

— Уч йил аввал.

— Мен яқинда гепатит бўлиб, госпиталдан чиқдим. Яроқли!

Следующий!

— Бир касалим бору... айтишга уялиб турибман, дўхтир...

— Гапиравер! Бу ер сенга хотинлар монастири эмас.

— Шу... кечаси... тагимни хўллаб чиқадиган одатим бор. Болалигимдан бери шу... Ҳеч тuzалмаяпти.

— Зарари йўқ! Мен кун ора «каттасини» қилиб чиқаман. Ўт! Яроқли! Сен-чи! Сен нима дейсан?

— Тутқаноғим бор, дўхтир. Рост айтяпман. Ишонмасангиз, госпиталга ётқизиб текшириб кўринг.

— Шуям касал бўпти-ю! Мен кеча жиннихонадан қочиб чиқдим. Следующий!

...Қараб туриб ҳам кулгинг келади, ҳам йиғлагинг. Булар-гаям осонмас. Ҳамма жойда план бор. Пахта плани, пилла плани, газлама плани... Военкоматники—одам плани! Бажариш керакми ахир? Европа томонларда хотинлар кам туғадиган бўлиб қолган. Бундан чиқци, Ватан ҳимоячиларинингўрнини ўрта Осиёлик болалар билан тўлдириш керак! План — қонун дегани! Бажармай кўрсин-чи?

— Шикоятинг борми?

— Йўқ!

Дўхтир қалин гардишли кўзойнаги устидан менга олайиб қаради.

— Ҳеч касал бўлмаганмисан?

— Йўқ!

— Маладес! Спорт билан шуғулланасанми?

— Ҳа!

— Қайси тури билан?

— Каратэ. Сарик белбоғим бор.

— Маладес. Ўт!

Каталакдек хонага кирдим. Бояги «беморлар» тагин сўроққа тутилди.

— Хунаринг борми?

— Йўқ.

— Ўқийсанми?

— Ҳа!

— Нечанчи курсдасан?

— Биринчи.

— Сен-чи?

— Иккинчи.

— Имтиҳонларингни топширганмисан?

— Йўқ, ўртоқ капитан. Битта қарзим бор.

— Меники иккита. Навбат менга келди.

— Хунаринг борми?

— Шўпирман. Курсни битирганман.

— Ўқийсанми?

— Ўқийман.

— Нечанчи курс?

— Биринчи.

— Имтиҳонларни топширганмисан?

— Топширганман.

Ранги заҳил капитан ҳужжатларим солинган папканинг тепасига қизил қалам билан йўғон қилиб «А — 20» деб езди.

Индамай турган эдим, тушунтирди:

— Боравер, бир ҳафтада повуска оласан.

— Айтинг-чи, — дедим кўнглим ғаш тортиб. - Мен қаерга боришим мумкин?

— ТуркВО ихтиёрига.

— Қанақа қисмга? Тахминан қаерга?

— Билмайман! — Капитан пашша кўригандек кўлини силкитди. — Следующий!

Юрагим шиф этди. Демак — Афғонистонга жўнатади. Ташқарига чиқсам, бояги — мендан олдин навбатга турган талабалар гурунглашиб, сигарет тутатяпти.

— Бир эмас, учта имтиҳондан қарзим бор, деб кўя қолмадинг-да, Роберт! Бу - салдофонлар билиб ўтирибдими!

Индамай нари кетдим. Нукул ўзимни сўкаман. «Аҳмоқ! Мақтанчоқ эшак! Каратэга бало бормиди! Ҳайдовчилик гувоҳноманг борлигини айтиб нима қиласан? Ақалли битта зачётдан қарзим бор, десанг-ку, кузги чақирикқача тинч кўярди!»

Захил капитан «А — 20» деб ёздими? ТуркВО ихтиёрига ўтасан, дедими? Тамом!

Авваллари болаларни Ленинградга борасан, Литвага юборамиз, деб лақиллатган-да, шаппа босиб, Афғонга олиб кетган. Капитаннинг гапидан кўриниб турибдики, энди алдамай кўйишибди. «Афғонистон», демади-ку, ақлинг бўлса, тушуниб олавер, қабилида гапирди. «Бир ҳафтада повуска оласан», дедими? Бундан чиқди...

Соатга қарасам, тўртдан ошибди. Шаҳноза уйига келган бўлиши керак. Метродан кўнғирок қилдим. Телефондан одатдагидек ингичка, эрка овоз эшитилди.

— Алё-ё-ё! Ким бу-у-у?

Овозидан танидим: Шаҳнозанинг синглиси. Опасини чақириб бергунча одамни қон қилиб юборади.

— Илтимос, Шаҳнозани чақиринг.

— Ким ўзи бу-у?

Авваллари қизалоқнинг эркалигига кулиб кўя қолардим. Бу гал ғашим келди. Ҳали Пскентга ҳам бориб келишим керак.

— Чақир Шаҳнозани! — дедим зарда билан.

Бахтимга Шаҳноза яқинроқ жойда экан шекилли, телефон қулоғидан «Бер бу ёққа, жинни!» деган товуш эшитилди.

— Шаҳноза, — дедим иложи борица вазминлик билан. — Бир соатдан кейин кўришсак... «Ўзимиз-нинг» жойда.

— Тинчликми? — Шаҳнозанинг овозида хавотир бор эди.

— Тинчлик! — дедим кулиб. — Жудаям кўргим келяпти сизни. ...Шаҳноза атлас кўйлак кийиб, сочини бежирим турмаклаб олибди. Анҳор бўйида, наъматак тагидаги харрақда ўтирибмиз. Нариги соҳилда калта иштони жиққа хўл қора-кура болалар қий-чув солиб чўмиляпти. Бошимиз устида ярим-ёрти гулини тўккан наъматак шохлари эгилиб турибди... Тиканлари хали қотмаган. Юзингга, бўйнингга урилса, оғритмайди... фақат қитиклайди... Эртаиндин беозор бу тиканлар найзадек қайрилиб, ҳар биттаси ўққа айланиши мумкин... Қизик, ўқ тегса қандай аҳволга тушаркин одам?..

— Нима гап? — деди Шаҳноза кўзимга термулиб. Мунча чиройли бу кўзлар! Мунча ақли! Мунча жозибали бу қайрилма киприклар! Ҳозир... Капалак қанотидек бир-икки силкинади-ю... айнан юракнинг ўзини сўраб турган кўзлардан ёш оқади...

— Ҳеч гап йўқ... — дедим илжайиб. — Шунчаки, сизни соғиндим. Кўргим келди. Ёмонми шу?

Шаҳноза анойи экан-да! Кафтлари билан юзимдан беозор тутиб, ўзига қаратди.

— Ростини айтинг...

— Нимани?

— Рустам ака? — Шаҳноза кўзимга узоқ, синчков тикилди. — Ёлғон гапиришни эпполмайсиз. Айтинг, нима бўлди?

— Чақиришди... — дедим хушчақчақ гапиришга уриниб... — Бир ҳафтада кетсак керак. Шаҳноза кафтини бўшатди.

— Қаёққа? — деди алавроқ ўйчанлик билан.

Ярқ этиб қарасам, елкасини харрак суянчиғига ташлаганча номаълум нуқгага, осмонга термилиб ўтирибди. Чехраси шу қадар хомуш, шу қадар аянчли эдики, кўрқиб кетдим.

— Билмайман, — дедим ростини айтиб. — Билмайман... Ҳар қалай, чет элга бўлса керак. Германиями, Мўғулистонми...

Шаҳноза қилт этмай ўтирар, ўзи ёнимда-ку, хаёллари узоқ-узоқларда кезаётганини ҳис этиб турардим.

— Кўй энди, Шаҳноз... — дедим умримда биринчи бор сенсираб. — Кўрасан, ҳаммаси яхши бўлади.

Анчадан кейин осойишта бурилиб қаради.

— Алдаманг! — деди овози титраб. — Алдаманг, Рустам ака! Афғонистонга юборади. — Тўсатдан ўкраб йиғлаганча бўйнимдан кучоқлаб олди. — Ўзингиз хоҳлагансиз! Ўзингиз айтгансиз! — деди чинқириб. — Аҳмоқсиз! Аҳмоқ! Мени Ўйламадингизми?

— Жиннимисан? — дедим ҳансираб. — Рустам ака! Нега унақа қиласиз, Рустам ака!

Кўз ёши оқиб турган юзларидан, ёш таъми анкиётган лабларидан ўпарканман, титрар эдим.

Бирин-кетин ёпирилиб келган аламли, аёвсиз саволлар юрагимни ғижимлар, дод деб юборгим келарди. «Сен аҳмоқ, сен галварс, нега кадрига етмадинг шундай қизни! Эслаб кўр! Бирон марта, ақалли бирон марта айтдингми? «Сени яхши кўраман, сенсиз менга у дунёю бу дунё қоронғи,» деддингми? Сенинг нимангни севади бу қиз?»

— Шаҳноза... — дедим ялиниб. — Кўй энди, Шаҳноз! Худо урсин! Рост айтяпман. Ҳали қаёққа боришимиз маълум эмас.

У эса ҳамон йиғлар, бўйнимдан, юз-кўзимдан, лабимдан тўхтовсиз ўпар эди. Вужудим таранг тортилиб кетган. Худо ҳаққи, бунақа паллада шайтон эркак кишини ҳар кўйга солиши мумкинлигини ҳис этиб турардим.

— Шаҳноз, — дедим энтикиб, — Шаҳноз... Илтимос. Жон Шаҳноз...

— Мен сизни кутаман, Рустам ака! Кутаман... — У илкис кучоғимдан чиқиб ёш тўла кўзлари билан илтижо қилди: — Э, Худо! Бизга раҳминг келсин. Караминг кенглиги рост бўлса, шафқат қил бизга!

Тўсатдан жимиб қолди-да, менга ўтирилди.

— Агар... — деди пичирлаб. — Агар... сизга бир нима бўлса... — Кўз ёши аралаш жилмайди. Эрқаланиб елкамга бошини ташлади. — Мен Худога ишонаман, — деди хўрсиниб. — Кўнглим сезиб турибди. Сиз соғ-саломат қайтиб келасиз. — Бирпас ўйлаб турди-да, кўшиб қўйди: — Рустам ака... Мен... кутаман. Келинг, бир нарсани келишиб оламиз. У ёқдан қайтган кунингиз мана шу ерда, худди шу ерда учрашамиз. Хўп?

Май ойининг охирилари

Энг совуқ жой — Оймакон, энг иссиқ нуқта — Кушка, дейишади. Билмадим! Менга қолса - энг иссиқ жой - Тажан! Ҳаммаёқ сахро. Қумбарханлари... Кавушдек жағини осилтирган кўйи сўлак оқизиб юрган туяларни, рўпарангдан чиқиб қолса, икки лунжини шишириб одамни кўрқитиш учун вишиллаб кўядиган — «сахро тимсоҳлари» — эчкимарларни ҳисобга қўшмасанг, тирик жонзод йўқ ҳисоби! Шунақаям Худо қарғаган жой бўладими? Хаёлингизда яқкаш бир ўй чарх уради: «Сув!» «Сув!» Қани энди, Тошкентда кўча четида шовиллаб оқиб турган жўмракка шундоқ лабингни боссанг-да, тўйгунча, ёрилиб кетгунча ичсанг! Ёки Пскентдаги сойнинг ажриқлар қоплаб ётган соҳилига ётиб олсангу, юз-кўзингни сувга ботириб, ичаверсанг... Ичаверсанг...

Эрталаб томоғинг қакраб, кўзларинг ачишиб уйғонасан. Сув эмас, аллақандай тахир сарғиш нарса ичасан. Темур ака тушунтирди: бу ернинг сувини ичиб бўлмас экан. Аскарлар орасида сариқ касали тарқалганмиш. Шунинг учун сувга янтоқ қўшиб қайнатиб бераркан. Флягангдаги сув кун чиқмасдан қизиб кетади. Бурама қопқоғига бир култум қуйиб ичсанг-томоғингни ачиштириб, баттар чанқатади. Кечқурун ётаётиб, тагин хаёлингга ўша гап чарх уради: «Сув! Бир култум, акалли бир култум муздеккина сув бўлса-чи!»

Июнь ойининг бошлари

Туш кўрдим. Олма тагидаги сўрида ўтирган эмишман. Сўри остидан шарқираб сув оқаётганмиш. Ҳовучлаб ичаверибман-ичаверибман. Чанқоғим ҳеч босилмасмиш. Бир маҳал ойим коса олиб чиқибди. «Вой болам-ей! Ҳалиям ёш болага ўхшайсан-а! Косада ича қолмайсанми», дебди. Косани ботирсам, сув қумга айланиб қолибди.

Июнь ойининг ўрталари

Кумлар орасида «Душман шаҳарчаси» бор. Бўлажак «душман объекти» тахминан шунақа. Пахса деворли пастак уйларга «хужум» қиламиз. «Душман» бизни «ўққа тутуди». Биз бостириб борамиз. Ҳаммаси ҳарбий тактикага мувофиқ қилинади. Разведгруппа... Сапёрлар. Зирхли қисмлар: Т-62 танклар, БТРлар, кейин пиёдалар...

Мактабда ўқиб юрганымда дадамнинг «Нива»сини хайдаб, права олганим яхши бўлган экан. Танкчиликка ўқитяпти. Темур аканинг айтишига қараганда, «у ёқда», айниқса, сапёрларга қийин бўлармиш. Темир кутида ўлиги келаётганларнинг кўпчилиги - сапёрлар эмиш.

Июнь ойининг охирлари

Замполит тагин мажлис қилди. Социализм душманлари Афғонистондаги Савр инқилобини бўғиб ташлашга жон-жаҳди билан уринаётганини, ўзининг интернационал бурчини адо этаётган совет жангчилари порлоқ ғалабаларга эришаётганини айтди. Афғонистон биз билан тарихда биринчи бўлиб дўстлик битимини тузган қардош мамлакат эканлигини, эрта-индин биз ҳам Афғон тупроғига кириб Ватан олдидаги йигитлик бурчимизни адо этажагимизни тушунтирди.

Июль ойининг охирлари

Бир йўла иккита хат олдим. Биттаси — акамдан, биттаси — Шаҳноздан.

Акам дадамнинг, ойимнинг, келинойим, жиянларимнинг номидан қизгин дуойи саломлар йўллабди. «Мабодо у ёққа олиб кетишса Мўғулистонга тушдик, деб ёзавер, бўлмаса ойимлар Рустам борган шаҳарнинг адресини нега ёзмайди, деб шубҳаланадилар», дебди. Акамнинг гапи жўяли. Конвертга барибир «полевая почта» деб ёзилади-ку!

Шаҳнозанинг узундан-узоқ хатида қайта-қайта такрорланган бир илтижо бор эди: «Ўзингизни асранг! Мен сизни кутаман.. Соғиниб-соғиниб кутаман!»

Июль ойининг бошлари

Экипажимиз тўрт киши. Мен - командир. Темур ака механик ҳайдовчи. Саша — отувчи. Хайриддин — ўқловчи.

Машқ пайти танкнинг ичи дўзахдек ёниб кетади. Люкни очсанг, қум тўзони ёпирилиб қиради. Тўрт-бешта снаряд отмасингдан танк ичи порох исига, тутунга тўлиб бўғиб

ташлаётгандек бўлади.

Биров йўталади, биров хириллайди... Фақат Темур ака бепарво.

— Кўявер, ука! — дейди нукул қўл силтаб. — Ҳали «у ёқда» шунақанги тутунларни кўрасанки...

Темур аканинг ёши ҳаммамиздан катта — бақувват, чайир йигит. Бир гал ечинганида кўрсам, кўкрагига нина билан ўйиб бургутнинг расми солинган экан. Чап билагида «Темур» деган кўкимтир ёзув.

— Нима бало, гражданда рассом бўлганмисиз? — десам кулди.

— Ҳар бало бўлганман, ука! Сўрама!

Хайридин — Темур аканинг акси — гавдаси муштдеккина. Қизларникига ўхшаган чиройли кўзлари ўйчан боқади. Айтишига қараганда Форишда турадиган онасидан бўлак ҳеч кими йўқ экан. Педагогика билим юртини битирган заҳоти армияга олибдилар. Хайридин — художўй бола. Пайқашимча, намоз ўқигиси келади-ю, атрофидагиларга кулги бўлишдан истиҳола қилади. «Бандасининг боши — оллонинг тоши, — дейди чоллардек салмоқлаб. — Худо хоҳласа юртимиз-га омон-эсон қайтамиз, жўра... Кўнглим сезиб турибди».

«Ёғочнинг бўшини қурт ейди», деганлари рост экан. Танк экипажида энг «қора касб» — ўқловчи ҳисобланади. Хайридин ўрисчани яхши билмагани, ювошлиги учун ўқловчи бўлиб қолган. Бироқ ўз юмушини сидқидилдан бажаради. Баъзан муштдек жасади билан ҳар бири салкам қирқ килоли снарядларни кучаниб ташишини кўриб, раҳмим келади. Ёрдам берай, десам ийманиб рад этади... «Кўйинг, жўра, сиз — командирсиз...»

Июль ойининг ўрталари

Шаҳноза иккаламиз анҳор лабида, ўзимизнинг наъматак тагида ўтирган эмишмиз. Сув ичгим келармиш... «Шаҳноза, сув бергин, сув!» — десам, ҳовучида сув олиб узатармиш-у, оғзимга олиб келиши билан ҳовучи орасидан тўкилиб кетармиш... Чўчиб уйғондим. Томоғимда ўт ёнаётганга ўхшарди.

Август ойининг охирлари

Темур ака ғалати гап айтди:

— Фирт аҳмоқ экансан, Рустам! Масалан, мен эртага ўлиб кетсам, ачинадиган одамим йўқ. Етимхонада ўсганман. Мен-ку, майли! Афғонистонда пишириб қўйибдими сенга! Ана! Қанча соддатларнинг оталари ўртага тушиб, боласини бошқа қисмга ўтказяпти. Бири «касал» бўляпти, бири бошқа баҳона топяпти... Отанг раис бўлса, депутат бўлса, йўлини қилолмайдами? Офицерда нафс йўқ деб ўйлайсанми?

Ўйлаб карасам, Темур ака рост айтяпти. Қанча болалар бошқа қисмга ўтиб кетди... Шунақа-ку, Афғонистонга боришимиз мумкинлигини фақат акамга айтганман. Башарти бу гапни акамдан эшитган тақдирда ҳам дадам бу ишга бош қўшмайди. Одатини биламан-ку!

Сентябрь ойининг ўрталари

Хайридин қизиқ гап айтди:

— Эрта-индин «у ёққа» кетамиз.

— Қаёқдан биласиз? — десам, маъюс кулимсиради.

— Туш кўрдим, жўра... Кетяпган эмишман, йўлнинг охири кўринмасмиш.

29 сентябрь

«ИЛ-76» самолёти бунчалик катта бўлишини билмаган эканман. Қанор қопга туршак босгандек тикдилар. Биров тик турибди, биров тўрвасининг устида ўтирибди. Самолётнинг темир «қорнида» чўккалаб ўтирган Хайриддин бир нималарни пичирляпти. Овози эшитилмайди-ю, лаби қимирлаётганини кўриб турибман. Моторнинг гувиллаши кулокни коматга келтиради.

Негадир ҳаммаёқ совиб кетди. Юрагимнинг туб-тубида кўркув пайдо бўлди. «Худо, ўзинг паноҳингда асра!» дедим унсиз илтижо қилиб. Бир маҳал аллаким елкамга туртгандек бўлди. Темур ака! Ёнимда турган экан. Эътибор бермабман. Кулиб нимадир деган эди, эшитмадим. Қулоғимга эгилиб бақирди:

— Кўркма! Бир бошга бир ўлим!

Анчадан кейин самолёт пасая бошлади. Қулоқларим шанғиллаб кетди. Ўша захоти дум томонда ғалати шувиллаган овоз эшитилди. Самолёт ортидан муттасил мушак отилиб чиқа бошлади. Қутимиз ўчиб, ҳаммамиз аланг-жаланг бўлиб қолдик. Хайрият, самолёт ҳамон учиб борар эди. Кейин тушундик: кўниш олдидан учувчилар самолётдан ракета чиқарар экан. Мақсад — душман «Стингер»ини чалғитиш: «Стингер» учиб боратуриб «иссиқ объект» томонга буриларкан. Агар самолётдан ракета отилса «Стингер» моторга эмас, ўша ракеталарга бориб уриларкан. Худога шукр, омон-эсон қўндик.

Ерга қадам босишим билан Хайриддин огоҳлантирди:

— «Бисмилло» денг, жўра! Бу тупроқда аждодларимиз ётибди.

Айтганини ихлос билан адо этдим.

Бунақанги каттиқ шамолни энди кўришим. Кўйиб берсанг, думалатиб кетади. Ҳаммаёқ чанг-тўзон. Аэродромда самолётлар, вертолётлар қаторлашиб кетган. Худди пана-панада душманлар яшириниб олгандек, автоматини айнан менга ўқталиб тургандек, бошимни ичимга тортдим. Қарасам, бошқа болалар ҳам билаги билан шамолдан кўзини тўсганча олазарақ аланглаб боряпти.

«Урал» машиналарига ўтқазишди. Карвон тизилиб йўлга тушди. Ипдек чўзилиб кетган иланг-биланг йўл гоҳ юқорига ўрмалайди, гоҳ пастга шўнғийди. Ҳамон шамол гувиллайди. Бир томон яланғоч тоғлар, бир томон — чўл.

— Қаранг жўра, қаранг.

Ёнимда ўтирган Хайриддин елкамга туртди.

Урушнинг изи қанақа бўлишини биринчи бор кўрдим. Шундоқ йўл четида мажақланган «КамАЗ»лар, портлаб, ёниб кетган бензавоз қолдиғи, танк занжири, дабдаласи чиққан, ёнбошлаб қолган БТРлар ётибди. Ҳов пастда, жарлик орасида вертолёт бўлаклари кўзга ташланади. Парраклари ғайритабиий қийшайиб кетган...

Қисмимиз Фарах шаҳрига яқин жойда экан. Манзара деярли ўша-ўша. Бир томон — қизғиш қояли тоғлар, бир томон қумли сахро. Пастда лойқаланиб оқаётган илонизи сой кўринади...

Кечаси ўқ товушидан уйғониб кетдим. Пастда, чамаси сой томонда вақти-вақти билан автомат тариллаб кўяр эди. Совуқ... Ухлашга кўрқдим.

Октябрь ойининг бошлари

Казармаларимиз ғалати: девори фанердан ясалган. Икки қават фанер орасига қумми, нима бало солинган. Эллик қадамча нарида офицерлар учун қурилган модул. Бу бино ҳам казармадан фарқ қилмайди... Аскар болаларга разм солиб, бир нарсани англадим. Ҳаммасининг ранги заъфарон. Ҳаммаси бадқовоқ... Қисмда бемалол, ясан-тусан қилиб юрган аёлларни кўриб, кўнглимда таскин уйғонгандек бўлди. Бундан чикди, душманнинг хужум қилиш хатари йўқ.

Октябрь ойининг ўнинчи куни

Темур ака «Охотничий» сигарет чекиб ўтирибди. Бир ўзи эмас. Уч киши. Булар биз билан келган «чижик»ларми, аввалдан хизмат қилаётган «қария»ларми, ажратолмадим: ҳаммамиз аралаш-қуралаш бўлиб кетганмиз. Учов бир сигаретни галма-гал чекапти.

- Тортасанми? — деди Темур ака негадир илжайиб.
- Мен сигарет чеккан эмасман, — деган эдим, яна кулди.
- Сигарет эмас бу, чарс!

Эртаси куни

Дунёда энг қудратли, энг енгилмас, энг иноқ... шонли Армия ҳақида телевизорда ҳафтада бир кўрсатув бўлишини биласиз. Менга қолса ўша томошада «дедовшина» қанақа бўлишини кўрсатган бўлардим. Янги келган «чурик»ларни хўрлашни, миллатчилик қилиб дўппослашларни... Мен-ку, ўзимни ҳимоя Қилиш қўлимдан келади. «Қариялар» Хайридинни хўрлай бошлашди. Гоҳхалажой тозалатади. Гоҳ«бичок» теришга мажбур Қилади. Темур ака биринчи кунларданок «қариялар» билан тил топишиб олгани яхши бўлган экан. Кечкурун Хайридинга зуғум қилаётганлардан иккитасини чакириб олди-да, «тушунтирди»:

— Эшитиб қўй, земляк! Мен «блатной»ларданман. Биринчи жангдаёқ отиб ташлайман! Иккалангниям!

Октябрь ойининг йигирманчи куни

Олисда юрган одамга юртидан келган ҳар бир хат — битта байрам! Шахнозадан хат олдим. Сурагингизни юборинг, соғиндим, дебди.

Эртаси куни

- Ҳалиям бўлса, чарс тортишни ўрган! — деди Темур ака. — Ажойиб нарса-да, лаънати!
- Қўйинг, ака, — деди Хайридин ялиниб. — Ўргатманг шунга.

Чарс дегани — наша экан. Қисм атрофида ўралашган жулдурвоқи афғон болалар чарс олиб келиб, алюмин қошиққаи, керосин ёки дудама мушаккаи алишиб кетаркан.

Экипажимиз деярли ўзгармади. Хайридин — ўқловчи, Саша — отувчи... фақат Темур ака резведкачилар батальонига тушиб қолди.

Комбатга илтимос қилдим.

— Ўртоқ капитан, экипажимизда механик ҳайдовчи Жўраев Темур бор эди, — деб гап бошлаган эдим, офицер жеркиб берди:

— Бас қилинсин!

— Парво қилма! — деди Темур ака юпатиб. — Менга барибир. Кейин ўйласам, капитан тўғри қилган экан. Экипажимизда жанг кўрган бирон киши бўлиши керак-ку, ахир!

Октябрь ойининг охири

Бугун илк бор ўлим шарпасини сездим. Постга келганимизга бир ҳафта бўлди. Танкимизни катта йўл муюлишидаги окопга жойлаштириб олганмиз. Атрофимизда қоялар сўппайиб турибди. Нарирокда снарядлар омбори. Юз йигирма снаряд тахлаб қўйилган. Танкнинг ўзида қирқта снаряд. Гардез томон кетаётган «ип»ни қўриқлашимиз, хавфли муюлишдан омон-эсон

Ўтказиб юборишимиз керак. Вазифамиз — рўпарадаги қоялар орасидан снаряд отилиб қолса, объект координатларини аниқлаб, ўт очиш.

Танк люкидан бошимни чиқариб қараб турибман. Емғир ёғяпти. Олисда, иланг-биланг йўлда «ип» кўринди. (Карвонни «ип» дейишади.) Бирпасдан кейин рўпарадаги тоғдан гумбурлаган товуш эшитилди. Ғира-шира кўринаётган қоя ортида тутун бурқсиди. Осмонда ғалати товуш эшитилди: машина сувдан ўтаётганида, ғилдирак қандай вошилласа, ўшанга ўхшаган овоз. Ракета снаряди карвон яқинига тушиб портлади. Чаманда, карвонга шикаст етказмади.

Люкни ёпишим билан шлемофондан командирнинг буйруғи эшитилди:

— Размах етмиш олти! Координат, — деди тушунтириб. — Иш бошла! Бешта снаряд.

Бу бешта снаряд от, деган маънони билдирарди.

— Бешта снаряддан ўт оч! — дедим бакириб.

Танк силкиниб, ҳаммаёкни порох ҳиди тутиб кетди. Тримплексдан қараб турибман. Бояги жойда тагин тутун бурқсиди. Атрофимизда кетма-кет снарядлар портлаб, қоятошлар ағдарила бошлади. Танк зирҳига осколкаларми, тошларми чарсиллаб урилаётганини ҳис этиб турардим. Улар худди бошимга ёғилаётганга ўхшар, терлаб кетгандим.

— Яна бешта снаряддан ўт оч!

«У ёқ» томонда ҳам тошлар ўпириляпти. Снаряд тушган жойда тутун аралаш олов осмонга сапчияпти. «Карвон» шиддат билан гувиллаган кўйи муюлишдан ўтиб, пастга шўнғиётганини тримплексдан кўриб турибман. Шу ердан ўтиб олса бас, тоғ панасига яшириниб хатарсиз жойга чиқади.

Механик Викторнинг ҳаяжонли хитоби эшитилди:

— Командир! Омборга ракета тушди!

Люкни очиш ниятида қўл чўзган эдим, Виктор сўкиб берди:

— Эсингжойидами, командир! Снайпер Бур билан пойлаб турган бўлса пешонангдан дарча очиб кўяди.

Ёнбош томонда гумбурлаган портлаш эшитилди. Танк титраб кетди. Шу заҳоти хаёлимдан ваҳимали ўй лип этиб ўтди. «Тамом! Омборда бир юз йигирмата снаряд бор. Ҳозир портлайди-да, танкни ҳам, тўртталамизни ҳам майда-майда қилиб ташлайди». Беихтиёр комбинезон киссасидаги автомат гильзасини пайпаслаб кўйдим. Ҳамма бажариши шарт бўлган қоида бор: ўқ ўтмас нимча кийиш. Исми шарифи, шахсий Қуролининг рақами ёзилган қоғозни гильзага тикиб, бирон жойига яшириб кўйиш. Мабодо парчаланиб кетсанг ё куйиб кулга айлансанг ҳам гильза барибир ёнмайди. Отингни билиб, уйингга жасадингни юборишади. Бу гаплар хаёлимдан бир сонияда кечди.

Гумбурлаш тагин такрорланди. Шлемофон рациясидан взвод командирининг товуши эшитидди:

— Размах! Тирикмисан?

— Тирикман, ўртоқ командир!

— Нега ишламаяпсан? Буйрукни беихтиёр такрорладим:

— Яна бешта снаряддан ўт оч!.. Ўртоқ командир, омборга ракета тушди. Снарядлар портлаяпти.

— Кўркма! — деди командир тасалли бериб. — Ҳаммаси бирдан портламайди. Охирги снаряд ёрилгунча кутасан. Танкдан чиқиш тақиқланади.

Карвон ўтиб бўлган, душман ҳам ўт очишдан тўхтаган, аммо биз ёнбошимизда портлаётган снарядларнинг гумбурлаши, танкнинг титраб-қақшашини кутиб ўтиришга мажбур эдик. Танк ичи порох ҳидига тўлиб, қизиб кетган, Хайриддин бўғилиб йўталар эди. Снарядлар эса шошилмай, битта-битта портлашда давом этарди.

— Қанча қолдйкин, Виктор? — дедим ички алоқада.

— Ким билади дейсан? — Виктор чарс чекди шекилли, димоғимга ўткир ҳид урилди.

Шлемофонда командирнинг овози эшитидди:

— Шошма, Размах етмиш олти! Кутиб тур...

... Ярим кунча кутдик. Сўнгги снаряд портлаб бўлганидан кейин ҳам йигирма дақиқалар пойлаб турдик.

Командирнинг буйруғи билан люкни очмоқчи эдим, кучим етмади. Елкамни титраб кўтарсам, қандайдир оғир юк нари сурилгандек бўлди. Люк қопқоғини харсанг босиб қолган экан. Юзимга муздек ҳаво, ёмғир урилди. Қарасам, снаряд омборининг ўрни ҳовузга айланиб қолибди. Замбаракнинг мис гильзалари бетартиб сочилиб, тутаб ётибди. Танкимиз тошлар уюми орасига кўмилиб кетибди.

Ноябрь ойининг боши

Хосиятсиз туш кўрдим. Отам ҳовлидаги сўрида ётганмиш. Тагида кўрпача ҳам йўқ, куруқ тахта устида ётибди. Дада, кўрпача солиб берай, десам, индамайди. Нукул йиғлайди. Дадамнинг йиғлашини ҳеч кўрган эмасдим. Қўрқиб кетибман. Ёнига югуриб борсам, дадам ғойиб бўлиб қопти.

Ярим кун хомуш бўлиб юрдим. Охири Хайриддинга дардимни ёрдим.

— Қизикмисиз, жўра! — деди Хайриддин кулимсираб. — Кўз ёши ёруғлик бўлади. Ниятни яхши қилинг, жўра! Яхши ниятгаям, ёмон ниятгаям фаришта омин дейди.

— Айтганингиз келсин, — дедим елкасидан кучиб. Ажойиб йигит-да Хайриддин! Кўзлари шунақа самимийки, ичида ғубор йўқлиги шундоқ кўриниб туради. Танк ўқлаш эмас, бошланғич синф болаларини ўқитиш ярашади Хайриддинга!

Ноябрь ойининг ўрталари

«Губба»га тушишимга бир баҳя қолди. Худо ярлақаб қисмга келган эдим. Онда-сонда постдан қисмга келиб-кетишга рухсат бўлади. (Ўшанда ҳам «карвон»га кўшилишга ижозат тегса.) Постдагиларга почта, сигарет, лезвие, совун дегандек майда-чуйдаларни олиб келиш сенинг зимманга тушади. Менга хат йўқ экан. Рухим тушди. Шаҳнозадан-ку, ҳафтада хат келиб турибди. Қизик, уйдагилар нега ёзмайди? Тинчликмикан? Гарангсиб, магазинга кирдим. Магазин тушгача офицерларга, пешиндан кейин солдатларга хизмат қилади. Инсоф билан айтганда, дўконда одамнинг жонидан бўлак ҳамма нарса бор: Югославия сигаретидан тортиб, япон магнито-фонларигача, ялтироқ «сим» рўмолдан тортиб, шода-шода дурларгача...

Солдатлар ўзига теккан маош — «чек»ларга нима харид қиларди? Сигарет, зажигалка... Хайриддин қуюлтирилган сут сўраган эди (нима қилсин, чўчка консерваси емайди, нукул сутга ружу қўйган). Саша билан Виктор сигарет сўрашган... Дўкон эшигидан киришим билан лабини беармон бўяган, совуқ бўлса ҳам кўксини ярим яланғоч очиб, бўйнидаги шода-шода дурни намоишкорона ялтиратиб турган сотувчи бобиллаб берди:

— Магазин ёпиқ, чиқ!

— Ҳозир очилди-ку, — деган эдим, негадир жаҳди чиқиб кетди.

— Переучёт деб ёзиб қўйибди-ку, галварс! — деди бакириб. — Рус тилини биласанми ўзи?

— Генераллардек қаддини ғоз тутиб буюрди. — Кругом марш!

— Эй, баба! — дедим ғабдан титраб. — Сен ким бўпсанки, менга буйруқ берасан!

Кимдир билагимдан тутди.

— Юр, танкист, юр!

Жаҳл билан бурилиб қарасам, ёнимда бушлат кийган танкчи йигит турибди. Ўрис йигит. Танимадим-ку, ҳар қалай ўзимизнинг батальондан бўлиши керак.

— Юр, земляк, юр, — деб ташқари судради.

Беш-ўн қадам юришимиз билан рўпарадан келаётган майорга кўзим тушди. Ўлганимнинг кунидан честь бердим. Шилтиллади қор босганча нари кетдик.

— Эсинг жойидами, земляк! — деди танкчи овозини пасайтириб. — Олиша кўрма бу хотинлар билан. Эрига бир оғиз, «ҳақорат қилди», деб шипшиб қўйса, нақ трибуналга тушасан, тентак!

— Кимнинг хотини у? — дедим ҳамон ғижиниб.

— Қаёқдан билай! — танкчи елкасини қисди. — Биронта каттароқ офицернинг «прокат»га олган хотини-да! Бу ерда ҳамма катталарнинг «вақтинча» хотини бор: сотувчи, кир ювувчи, санитарка... Нотаниш ҳамкасбим ғалати илжайиб Қўйди.

— Тўғри-да! Ўлсинми, булар ҳам. — У елкамга дўстона қоқди. — Сен жангга кириб, ўлмай чиқсанг Ватан номидан раҳмат эшитасан, катта офицернинг «прокат»га олган хотини бўлса, Ватан олдидаги «хизматлари» учун орден олади! Билдингми!

Ниманидир англагандек бўлдим.

Янги келган кунларим кечалари офицерлар модули томонидан қулоғимга бот-бот кириб турган гармонь товуши, хотинларнинг қийқириғи, кулгиси эсимга тушди.

— Эҳ, танкист, танкист! — деди ҳамкасбим аламоқ илжайиб. — Содда экансан. Солдат уйига тирик қайтса дипломатига бир пачка сақич солиб кетади. Ўшандаям таможняда олиб қўймаса! Офицер таътилга борса, чамадонларини самолётга чиқаргунча терлаб кетасан. Қаёқдан олади шунча нарсани? — Нотаниш танкчи овозини янаям пасайтирди: — Афғондан! Тушундингми? Афғондан.

Анграйиб қолганимни кўриб, тагин елкамга қоқди:

— Уруш ўз йўлига, ҳаёт ўз йўлига! Бизда нима кўп: диз-топлива, керосин, КамАЗ гилдираклари, алюмин қошиқлар... Афғонда нима кўп: радиотехника, япон соатлари, наркотик, латта-путта... Қарабсанки, савдо авжида. Воситачилар ҳам топилади, таржимонлар ҳам. Бир айтдим-қўйдим, танкист! Офицерни сен десанг ҳам, «прокат»га олган хотинини сиз дегин!

Ўша кеча

Ғалати туш кўрдим. Тўйимиз бўлаётганмиш. Ёнимда Шаҳноза ўтирганмиш. Эгнида атлас кўйлак, бўйнида шода-шода дур. Негадир лабини қизил бўёққа қуюқ чаплаб олганмиш. Тўйга нукул солдатлар, офицерлар келганмиш. Тагин ҳаммаси бегона одамлар. Муттасил гармонь ғийқиллармиш. Шаҳнозани бағримга тортсам, қаршилиқ қилмасмиш... Негадир ёмғир еғаётган эмиш. Қарасам, ёнимда ҳеч ким йўқмиш. Бир ўзим қолибман. Ёлғиз ўзим. Вужудим титраб уйғондим. Совуқ эди. Анчагача қаердалигимни билмай карахт бўлиб ётдим. Охири, постдаги «уйчамиз»ни танидим. Печка ўчиб қопти. Саша, Виктор, Хайридин уйқуни уряпти...

Ноябрнинг охири

Бугун мен учун байрам бўлди. Бир йўла учта хат олдим. Акам уй ичилар тинчлигини, дадамдан асло хавотир олмаслигимни тайинлабди. Шаҳноза бўлса, ғалати гап айтибди: «Суратингиз жуда чиройли чиқибди... Пскентда Дилянинг холаси бор экан. Янги йил арафасида бориб келамиз, деб қўймапти. Майлими борсам?»

Учинчи хат устига «Жалилов Турсунбойдан» деб ёзилган экан. Хайрон бўлдим. Қайси Турсунбой бўлди бу? Э-ҳа! Мендан уч йил оддин мактабни битирган Турсунбой ака-ку! Айтмоқчи, у ҳам Афғонистонда эди шекилли? Бундан чиқди, соғ-саломат қайтибди-да. Хайрият!

Турсунбой аканинг хати оғир таассурот қолдирди.

«Жон укам, сенинг олдингда гуноҳкорман, - деб ёзибди у. — «У ёқда» хизмат қилаётганигни акангдан эшитган эдим. Холамлардан хабар олай деб кирибман-да, кўнгилларини кўтараман, деб қовун туширибман. «Хола, хафа бўлманг, ҳозир Афғонистон тинчиб қолди, мана, ўзим ҳам хизмат қилиб келдим-ку, ҳеч кўнглингизни бузманг, эрта-индин Рустамжон ҳам келиб қолади», дебман. Уйга келсам, онам қаттиқ койидилар. Эсинг борми, аҳмоқ, холанг Рустамжоним Мўғулистонда хизмат қиляпти, деб юрибдилар-ку, дедилар. Қайтиб чиқдим. Бир нарса ҳеч хаёлимдан кетмаяпти, жон ука... Ҳамон ўзимни гуноҳкор сезаман... Чиқсам, холам дарвоза олдида турибдилар. Офтоб ботаётган эди. Холам қиблага қараб узоқ илтижо қиддилар... Ростини, олдиларига боришга юзим чидамади. Рустам! Укажон! Холамларга кўпроқ хат ёз. Ўзимнинг бошимдан ўтган, биламан-ку! Мен уйингдагилардан тез-тез хабар олиб тураман... Яна бир гап, ука! Худо хоҳдаса, эсон-омон қайтиб келсанг, тўйингда куёвжўра бўлмаган номард!»

Декабрь ойининг боши

Дадам яна тушимга кирди. Тоғли йўлдан «Нива» ҳайдаб бораётган эмишман. Бир қарасам, ўзимизнинг Тошкент — Кўкон йўлига ўхшайди, бир қарасам, Афғонистонга... Дадам ясан-тусан қилиб олганмиш. Бошида янги дўппи... Эгнида қора костюм. Фақат оёғида доим кийиб юрадиган, оқариб кетган жигарранг этиги. Гаплашдикми, йўқми, эслолмайман. Бир маҳал осмонда вишиллаган овоз эшитилди. «Дада,! Снаряд! Снаряд!» — дебман бақариб. Шундоқ машина ёнида снаряд портлабди. Дадам машина эшигидан отилиб кетибди. Қарасам, тошлар орасида йиқилиб ётибди. «Кетавер, ўғлим, кетавер», — дермиш қўл силтаб. «У ёқда духлар бор, дада», десам, нуқул қўл силкитармиш. «Кет, болам, сен кетавер!» дермиш.

Чўчиб уйғониб кетдим... Акамга хат ёздим: «Дадам нега ёзмайдилар? Нима бўлди? Ўз қўллари билан хат ёзсинлар!»

Декабрь ойининг ўрталари

Қалин қор ёққан. Совуқ... Бу ернинг табиати ҳам, одатлари ҳам ғалати. Қиши ўлгудек совуқ. Ёзи ўлгудек иссиқ. Бошқа жиҳатлари ҳам бор. Масалан: афғон қишда кўп хужум қилмайди. Лекин йўлдан уларнинг машинаси ўтмай қолса, ҳушёр бўлиш керак: мина қўйган. Мабодо «улар» икки-уч кун катта йўлдан юрмаса, демак, отишма бўлади...

Одатдаги кунлардан бири эди. Кеча қор ёққан, бугун эса чиннидек тиниқ осмонда офтоб чарақлаб турибди. Тушга яқин пост рўпарасида иккита БМП тўхтади. «Шиндонга кетяпти», деб ўйладим танк ёнида турганча. Шу пайт БМПдан бушлат кийган гавдали одам сакраб тушди. Мен томонга узоқ қараб турди-да, қичқирди:

— Рустаммисан? — Овозидан танидим.

— Темур ака! «Уйча»мизга отилиб кирдим.

— Хайридин! Темур ака кедди!

Қор босган сўқмоқдан сирғана-сирғана пастга, катта йўлга югурдик. Темур ака билан кучоқлашиб кўришарканман, димоғимга чарс ҳиди урилди.

— Бормисиз? — десам, Темур ака бош бармоғини диккайтирди.

— Чики-пики! Разведкачилар билан унча-мунча офицерларинг ҳам ўйлашиб гаплашади. Ўзинг қалайсан?

Ўша заҳоти югуриб келган Хайридинни даст кўтарди-да, чирпирак қилиб айлантирди.

— Сен бола, ўзингни асра! — деди ясама пўписа қилиб.

Шунда... Темур аканинг ранги бир ҳолатга келиб қолганини, кўзларининг таги кўкариб кетганини пайқадим.

— Ҳамма жой-жойига! — деган асабий буйруқ янгради. Темур ака яна менга қучоғини очди.
— Рустам,—деди шошқин пичирлаб. — Шу болани эҳтиёт қил! Биласан-а, имонли йигит!
— Ҳамма жой-жойига!

Темур ака ўрнидан жила бошлаган БМПга тирмашар экан, ҳайқирди:

— Хайриддин, — деди кулиб. — Эсингдан чиқмасин, укам... Мабодо менга бирон гап бўлса, бир калима Куръон...

Юрагим шув этди. БМПлар қорни тўзғитганча шиддат билан узоқлашди. Қарасам, Хайриддиннинг кўзлари жикқа ёш...

Декабрь ойининг ўттиз биринчи куни

Пост командири қисмга бориб келишни буюрди. «Точка»га хат-хабарлар, янги йил дастурхонига ўзимизга яраша ноз-неъматлар олиб келиш керак экан. Шиндон томон кетаётган колоннадаги БМПга чиқиб олдим. Постларнинг ораси йигирма-йигирма беш чақирим. Қор учқунлаб турар, совуқ эди. Қанча юрганимизни билмайман. Бир маҳал карвон тўхтаб қолди. Мен ўтирган БМП карвоннинг олдироғида эди. Нима гап бўлганини билолмай машинадан тушдим. Ўша томон юрган эдим, карвоннинг энг бошидаги танкдан эллик қадамча олдинда турган БТРни кўрдим. Ҳайрон бўлиб, яқин бордим. БТР томондан кимдир зарда билан бақирди:

— ...еб ғўдайиб турибсанми, ёт!

БТР орқасида қорга дум тушиб ётган капитанга кўзим тушди.

— Ёт, аҳмоқ!—деди капитан ўдағайлаб.

Беихтиёр ўзимни панага олиб, қорга узала тушиб ётдим.

Шундагина йўл устида ғимирлаётган уч нафар солдат, уларнинг атрофида ғингиб айланаётган овчарка итга эътибор бердим. Хаёлимга ўқдек хатарли фикр келди. «Мина бор экан!» Шунча пайтдан бери йўллар тинч эди. Бундан чиқди, «дух»лар шўравийларга «байрам совғаси» қилишни яхши кўради, деганлари тўғри экан.

Сапёрлар шошилмай ҳаракат қилар, кўринишидан осойишта эди. Иккитаси чўнқайиб ўтирибди. Биттаси — шуф ушлагани тик турибди. Ҳаммасининг ранги ўчиб кетганини, чўнқайиб ўтирганлар дам-бадам пешонасидан оқаётган терни билаги билан сидириб ташлаётганини кейин пайқадим.

— Ўртоқ капитан, — деди чўнқайиб ўтирганлардан бири минадан кўз узмай. — «Итальянка!»

— Зарарсизлантир! — БТР панасида ётган капитан бўйнини ичига тортиб буюрди: — Зарарсизлантир!

Сапёрлар анча уринди. Атроф сокин, қор учқунлари юзимга урилаётганини аниқ эшитиб тургандек эдим. Ниҳоят, сапёр энгашган кўйи дадамнинг «Нива»сидаги ҳаво филтрига ўхшаган, япасқи кастрюлькадек нарсани чуқурдан тортиб ола бошлади.

Тўсатган гумбурлаган овоз еру кўкни ларзага солди. Тик турган сапёр билан ит бир томонга, энгашиб ўтирганлар бошқа томонга учиб кетди.

Жонҳолатда югуриб бордим. Алланимага қоқилиб кетдим. Қарасам, қор устида кўл ётибди... Кўл билақдан чўрт узилиб кетган, қон оқаётган гўшт орасидан оппоқ суяк туртиб чиқиб турар, бармоқлар эса, нуқул қорни чангаллаб ғимирлар эди. Даҳшат ичида ўзимни орқага ташладим. Оёғим остида одам боши думалаб ётарди. Кўзлари ола-кула, тилини ғарчча тишлаб олган... Бир қаричча сарғимтир кекиртақ ҳамон нафас олаётгандек қорда биланглайди... Қандайдир ёвуз, бешафқат кўл шўрлик каллани кекиртаги билан узиб олгану улоқтириб юборгандек. Чучмал қон иси димоғимни ёриб юборгудек бўдди.

Кўз ўнгим қоронғилашиб, чўккалаб қолдим. Кўнглим ағдарилар, лекин қуса олмасдим.

Январь ойи

Бир хафта ухлолмадим. Кўзимни юмдим дегунча қорда думалаб ётган калла, биланглаётган сарғимтир кекиртакни кўраман... Хаёлимга мудҳиш ўй келади. Сен ҳам ўша боланинг ҳолига тушишинг мумкин.

Февраль ойининг ўргалари

Ниҳоят, дадамдан хат келди. Акам отамнинг хатини ўзиникига қўшиб жўнатибди.

«Рустамжон! Ўғлим! — дебди дадам. — Соғ-саломатмисан? Нега мендан хавотир оласан, болам! Худога минг қатла шукр, мен яхшиман. Биласан-ку, иш кўп. Годой атчўт пайти... У ёқларга кетганинг учун мен ҳам айбдорман. Олиб қолишим керак эди. Ўша пайтда кўлимдан келарди... Майли, қирқ йил қирғин бўлса, ажали етган ўлади. Биламан, Рустамжон! Сен — азамат йигитсан... Онангни куйдирма. Тез-тез хат ёзгин. Онанг шўрлик бу дунёга келиб, нима рўшнолик кўрди!..»

Февраль ойининг ўргалари

Постда БТР тўхтади. Бир гуруҳ йигитлар постдаги «уйча»мизга қора чопон кийган, салла ўраган эчкисоқол «дух»ни судраб киришди. Пост бошлиғи бир ёққа кетганмиди, атайлаб ғойиб бўлдими, билмайман. «Дух»ни суюнчиқли курсига ўтқазиб оёқ-қўлини чандиб боғлашди. Аллақаердан сим топиб, бир учини аккумуляторга улашди-да, бир учини «дух»нинг оғзига тикишди. Афғон аъзойи бадани қалтираб, ўкириб юборди. Бошидан салласи учиб кетди... «Дух» қанча ўқирса, йигитлар шунча завкланиб хахолар эди. Афғон ҳушига келганида нукул бир гапни қайтарарди: «Ман — дўст! Ман — дўст!»

— Дўст бўлсанг, автоматни қаёққа олиб кетаётганинг? Нега қочдинг? — Йигитлар шундай деб, симни яна оғзига тикади. «Дух» кўзи косасидан чиқиб дод солади.

Хайриддин бунақа томошага тоқат қилолмади шекилли, югуриб ташқари чиқиб кетди. Биламан, Хайриддин пуштунчани озми-кўпми тушунади. Кетидан чиқсам, ранги ўчиб кетган, юзига қор ишқалаяпти.

— Нима гап? — деган эдим, тушунтирди.

— Йигитлар туяда қурол олиб кетаётган «дух»ни қўлга туширибди. — Хайриддин юзини бурди. — Одам боласини шунчалик қийнаш шартми, жўра!

Бир маҳал «уйча»дан Саша чиқиб келди.

— Парво қилма, командир! — деди елкамга кафтини босиб. — Аккумулятор токи одамни ўлдирмайди. Бирпас «танца» туширишади-да, «дух»ни сарандойларга топшириб юборишади...

Февраль ойининг охири

Кечаси билан тишим оғриб чикди. Жағ тишим... Худди биров миямни эринмасдан пармалаётганга ўхшайди. Шунақанги азоб бердики, думалаб бўкиргим келарди. Хайриддин ҳам мижжа қоқмади. Гоҳ сочиқни печка дудбуронида иситиб, лунжимга босади, гоҳ илиқ сув ичириб кўйади. Виктор тумшуғимга чарс тикиштиради... «Битта тортгин, ўтиб кетади», Дейди. «Йўқот!» дейман...

Эрталаб туриб синиқ кўзгуга қарасам, чап лунжим оқиб тушган нонга ўхшаб қопти. Пост бошлиғи ҳазиллашди:

— Зиёни йўқ, сержант. Тўйинг бўлгунча тузалиб кетади. — «Тузалиб кетармиш! Ўзингники шунақа оғрисин, лунжимдан яраландим, деб медалга ёздирарсан!»

«Дард кетидан қувонч келади», деганлари рост экан. Уйдан хат олдим. Илҳом акам оймнинг гапларини сўзма-сўз ёзиб юборибди:

«Рустамжон, жон болам. Мўғулистонда совуқ қаттиқ бўлади, дейишади. Қийналаётганинг йўқми? (Ойим маладес-да! Қаерда юрганимни мендан яхши билади-ку, ҳар хатимни «Қардош Мўғулистондан салом» деб бошлаганим учун мени ёлғончи қилгиси келмайди.) Худодан соғлиғингни тилаб ўтирибман. Қаерда бўлсанг ҳам жонинг омон бўлсин... Янги йил арафаси уйимизга меҳмонлар келди: учта қиз... Бир-биридан чиройли, бир-биридан одобли. Айниқса, биттаси бошқача экан. Оти — Шаҳноза. Менга нима деди дегин? «Ойижон, — деди. — Ташвиш қилманг, Рустам ака эрта-индин келиб қоладилар», деди. Қанийди, менга шундоқ келин ато қилса. Насиб этса, келишинг билан тўйни бошлаймиз. Ўша қиз сен билан ўқийдими? Онам рози бўлсин десанг, ҳар куни хат ёз Шаҳнозага!»

Чехрам ёришиб, тишимнинг оғриғи ҳам эсимдан чиқиб кетди. Вой Шаҳноз тушмагур-эй! Вой шум-эй!

Март ойининг охирлари

Баҳор — барчага баравар! Шоҳона саройлар олдидаги гулзор нима, гўристонда маъюс дўппайган қабрлар нима — танлаб ўтирмайди. Ҳаммасини бир текис майсаларга буркайди.

Барчасига баравар меҳр ила чечаклар улашади. Кеча пастга,- сув бўйига тушдим. Катта йўл четида қачондир узилиб кетган танк занжири занглаб ётибди. Худди аждар терисига ўхшайди. Қарасам, «аждар териси» орасида бир нима қизариб кўриняпти. Яқин бордим... Танк занжири орасидан майсалар гуркираб ўсиб чиқибди. Иккита қизғалдоқ баҳор шабадасида силкиниб турибди... Дўзах оловида ёнган занжирни ҳам, урушни ҳам, мениям масхара қилаётгандек... Ажиб ҳақиқатни англагандек бўлдим. Баҳор учун барча баравар. Кўклам куёши рўпарада, доvon томонда туриб бизларга реактив снаряд отаётган «дух»нинг бошидан қанча мўл-кўл нур сочса, душманни танкдан ўққа тутаётган бизнинг бошимиздан ҳам шунча нур сепаверади. Баҳор шабадаси бизнинг юзимизни қанчалик эркалаб сийпаласа, уларниям шунчалик сийлайверади...

Баҳор — урушни тан олмайди!

Апрель ойининг боши

Шаҳноза ўрисча, ўзбекча газеталардан қирқиб олинган мақолаларни хатига қўшиб юборибди. Деярли ҳаммасида қайта қуриш, ошкоралик деган сўзлар... Мақолалардан бирида Афғонистон уруши адолатсиз эканини ёзибди. Бу гапни жудаям аниқ қилиб айтмаган бўлса ҳам маъно шунга келиб тақалади. Ҳайрон бўлдим. Бу ёқда замполитлар қаҳрамонликка ундайди, савр инқилоби душманларига шафқат қилмасликка чорлайди. У ёқда...

Апрель ойи

Билмаган одам уруш деганда нукул отишмалару портлашларни тушунади. Тўғри, отишмалар ҳам бўлиб туради, портлашлар ҳам. Бироқ энг жонга тегадигани бу эмас. Энг ёмони — ҳамшиша кўнглинг ғаш бўлиб юрасан. Негалигини ўзинг билмайсан. Янаям ёмони — зерикиш, ўлик сукунат. Снаряд қутилари-ю тошлардан наридан бери кўнқайтириб ясалган «уйча»дан туриб, ҳар куни бир хил манзарани кўрасан. Куну тун бир хил манзара. Шундан кўра тезроқ отишма бўлишини ёки экипажингни «точка»дан олиб, жангга ташлашларини хоҳлаб қоласан...

Ўша куни

Тушлик пайти Хайридин кўринмай қолди. Қўрқиб кетдим. Югуриб «уйча»дан чиқсам, қоятошлар орасидаги сўқмоқдан битта-битта юриб тепага' кўтариляпти. Қўлида лолақизғалдоқлар, чўл чучмомалари...

— Э, қаёқда юрибсиз? — десам, маъюс жилмайиб кўйди.

— Биласизми, жўра? — деди гул териб юрганидан ўзи хижолат бўлгандек кулимсираб. — Ўйлаб қарасам, уруш тесқари ҳақиқат дегани экан. Одам бўлгинг келса, шафқатсиз бўл. Ўлгинг келмаса — ўлдир. Қизиқ-а, жўра...

Апрель ойининг ўрталари

Тагин тишим оғрий бошлади. Оғриқ кучайгандан-кучайиб, ДОД дейдиган аҳволга келдим. Нима қилай ахир! Бошимни Деворга уриб ёрсам кутуламанми бу азобдан!..

— Хайридин! Танқда омбур бор, олиб келинг, жон дўстим!

Хайридин худди ўзининг жони оғриётгандек юзимни силади.

— Сабр қилинг, жўражон! Дардни берган Худо давосиниям беради.

Тажангланиб турганимни кўриб, юпатди:

— Хафа бўлманг, жўра, насиб этса, ҳаммаси изга тушиб кетади. Тиш оғриғи, кўз оғриғи — кутлуғ дард. Ухланг, жўра.

Уйқу келса, қани! Хаёл минг кўчага олиб киради. Уйимиз кўз ўнгимга келди. Ойим... Дадам... Шаҳноза... Ўзимизнинг анҳор... Ўзимизнинг наъматак...

Ўрнимдан турдим. Эшик ғийқиллаши билан Хайридин уйғонди.

— Оғрияптими? — деди уйқу аралаш хавотирланиб.

— Йўқ, дўстим, ётаверинг!..

Ташқари чиқиб, харсанг қиррасига ўтирдим. Салқин шамол эсиб турибди. Чигирткалар мастона нағма чалади. Ҳаммаёқ сокин. Бир маҳал Хайридин ёнимга келиб ўтирди. Озгин елкаси билагимга тегиб турибди. Осмонда янги ойнинг олтиндек тиниқ, нозик ўроғи ялтирайди. Ҳов нарида, рўпарадаги қад кериб турган тоғлар ғира-шира нур кўйнида мудраб ётибди. Гавҳар доналаридек йирик-йирик юлдузлар сирли порлайди. Ана, Олтин Қозиқ. Униси — Катта Айиқ... Ҳов ана, кунботар томонда Зухро юлдузи милтиллаб турибди. Бир вақтлар Хумсонга — Опоқтоғамниқига борганимда кечаси худди шунақа манзарани кўрган эдим... Ҳаммаси таниш, ҳаммаси қадрдон. Ва ҳаммаси... сенга ёт...

— Ўша ой, ўша юлдузлар... — дедим ўзимга-ўзим. — Аммо барчаси бегона...

Хайридин кулди. Елкалари силкиниб кетди.

— Шунақа денг?

Ҳайрон бўлиб бурилиб қардим. Қизиқ, Хайридин камдан-кам кулар эди.

Ҳозир бўлса, елкалари силкиниб-силкиниб куляпти.

— Бегона денг, жўра! — деди ҳамон кулиб. — Улар бизга бегона эмас, биз уларга бегонамиз!

Кейин тўсатдан кулгиси кесилди.

— «Донолар ҳаётни кузатурлар жим»... — деди ўйчанлик билан. — Ёзуғимизни қарангки, ҳаётни идрок этишга ҳам кўймадилар...

Бир ҳафтадан кейин

Бахтимга карвон ўтиб қолди. Пост бошлиғи карвонни бошқариб бораётган капитандан мени медсанбатга олиб боришни илтимос қилди.

— Навбатдаги «ип» билан қайтасан, — деди менга. Қисмгача эллик чақиримдан кўп. Бир кўлим билан жағимни чангаллаб, бир кўлимда автоматим солинган сафар сумкасини ушлаган кўйи йўл-йўлакай инқиллаб бордим. (Қоида шунақа: ҳар қандай вазиятда ҳам кўлдан курулни кўймаслик керак.) Тиш дўхтир, мендан ҳам найнов, гавдали йигит экан. Пармаловчи машинасини кўришим билан оғриқ тақа-тақ қолса денг! Дўхтир дўмбира бўлиб кетган жағимни сийпалаб кўрди. Оғзимга ялтироқ темир тикиб, томоша қилди... Бир маҳал миямга биров мих ургандек ўкириб юбордим.

— Томоша қил! — деди дўхтир омбирга қисилиб турган, ярми кўкариб кетган тишимни бурним тагига тикиштириб. — Уч кун фурацилин билан оғзингни чайиб турасан!

... Батальонга етиб келганимда рухсат этилган муддат ўтиб бўлган эди. Бу ёғи «точка»га йигирма чақиримча бор. Танк батальони командирига шундоқ-шундоқ, деб аҳволни тушунтирдим.

— Бугун-эрта йўлга чиқадиган карвон йўқ, — деди капитан. — Майли, бир йўлини қиламиз, еттинчи постдан яна бир солдат бор.

«Яна бир солдат» дегани Хайридин экан. Минг йил кўришмагандек, кучоклашиб кетдик.

— Тишингиз тузукми? — деди юзимга тикилиб.

— Қутулдим! Ўзиям лўмбоздек экан. Илдизи учта!

— Сизсиз жуда сиқилиб кетдим, — деди Хайридин маъюсланиб. У постдагиларга почта олгани келган экан.

— Менга хат йўқми? — десам, айбдорона бош чайқади.

— Ташвиш қилманг, жўра, — деди юпатиб. — Янаги сафар, албатта, келади. — Бир зум ўйланиб турди-да, юзимга тезгина қараб одди. — Пост бошлиғи нега рухсат берганини биласизми? — деди сирли кулимсираб. — Бугун — менинг туғилган куним.

Қайтадан кучоклаб, қутладим. Бир маҳал комбат чақириб қолди.

— Зампотехдан илтимос қилдим. Сенларни йўлдан ташлаб кетади.

Сочларига оқ оралаган майор мен билан Хайридинга Қараб кўйди-да, норози тўнғиллади:

— Қайси аҳмоқ бир экипаждан бира тўла икки кишига рухсат берди?

Бироқ комбат билан олишиб ўтиргиси келмади шекилли, бизларга буюрди:

— Чиқ иккалангам бортга!

Шоша-пиша «Урал» машинасига чиқиб олдик. Машинада юк йўқ эди ҳисоб. Иккита танк аккумулятори, битта эски баллон. Резина ғилдиракка ёнма-ён ўтириб, гурунглашиб кетдик. Бугун Хайридин ҳар пайтдагидан шод эди, дам-бадам жилмайиб кўярди.

— Хат келди, — деди кулимсираб. — Онам туғилган куним билан табриклаб, суратини юборибди. Худди шу бугун келганини қаранг...

— Қани? — деб кўл чўзган эдим, хижолат чекиброқ суратни узатди.

Бошига гулдор рўмол ўраган аёл Хайридинникига ўхшаган ўйчан кўзлари билан маъюс термулиб турарди. Қизиқ, нимасинидир ойимга ўхшатдим... Ҳамма оналар бир-бирларига ўхшайди шекилли. Сурат орқасига нотекис ҳарфлар билан ёзилган сўзларга кўзим тушди... «Оллога топширдим, болам! Ўзингни эҳтиёт қил...» Негадир машина тўхтади. Иккаламиз баравар ўрнимиздан туриб кетдик. Машинамиз адир тепасида тўхтаган, пастда, анча олисда қоя панасидаги муюлишда «Бурбухайка» (афғонларнинг юк машинасини шунақа деймиз) турар эди. Олисда, қонталаш уфқда куёш оғиб боряпти. Қатъий қоида бор: афғон машиналари катта йўлдан қоронғида юриши тақиқланган. «Бурбухайка»нинг кечга томон йўлга чиққани шубҳали кўринганми, бир чеккада тўхтаб туришими, ҳар қалай кекса майор «Урал» кабинасининг зинасида турганча ўша томондан кўз узмас эди. «Бурбухайка»дан беш-ўн кадам нарида, йўл устида қора чопонли бир одам тик турар, яна биттаси чўнкайиб ўтирарди.

«Мина кўйяпти!» — Хаёлимга яшиндек урилган фикрдан сесканиб кетдим. Душманнинг куппа-кундузи мина кўйиши ақлга сиғмайдиган гап! Лекин улар ҳам айнан шунақа — шубҳадан

холи пайтни танлаган бўлиши мумкин. Кейинги кунларда йўллар камқатнов бўлиб қолган, пасқам жой... Майор кабинага ўтириб, эшикни қарсиллатиб ёпди.

— Ҳайда!

Бояги одамлар мотор овозини эшитиб, шу томонга қарадио шоша-пиша машинасига югурди. «Урал» пастликка шўнғиди. «Бурбухайка» ўрнидан жадал жилиб, юриб кетди.

Бояги жойга етиб келганимизда янги кавланган чуқурга кўзим тушди. Хўл тупроқ қорайиб турарди. Майор кабина деразасидан бошини чиқариб, «Бурбухайка» томонга автоматдан ўқ узди. Трассаланувчи ўқлар оловли из қолдириб учиб бораётгани кўриниб турар, бу — тўхта, деган буйруқни билдирарди.

«Бурбухайка» тўхташ ўрнига шиддат билан елиб борарди. Хайридин иккаламиз автоматларга ёпишдик. Афғон машинаси зум ўтмай тепалик ортига шўнғиб, кўздан йўқолди. «Урал» қир устига чиққанида «Бурбухайка» тагин кўринди. Йўлнинг чап! томонида, бир чақиримча нарида қишлоқ кўзга ташланарди. Энди ҳаммаси аён эди. «Дух»лар ими-жимида мина кўйиб қоронғи тушмасдан қишлоққа кириб олишни мўлжаллаган. Эрталаб ҳеч нима бўлмагандек, яна йўлига кетаверади.

Майор ўша томонга тагин ўқ узди. «Бурбухайка» катта йўлдан қишлоқ томонга бурилиб адир тепасига чиқа бошлади. Аммо йигирма-ўттиз қадам юрмасдан кечаги ёмғирдан кейин аталаси чиқиб кетган лойда тайғона-тайғона тўхтаб қолди. Кучаниб вағиллаганча ғилдиракларидан лой сачратишга тушди. Бизнинг машина рўпарага келиб тўхташи билан «Бурбухайка» кабинасида автомат тариллади. «Урал»нинг чап эшиги тарақлаб очилганини эшитдим. Ҳайдовчимиз бошини чангаллаган кўйи чинқирганча кабина зинасига йиқилганини кўрдиму ўзимни ерга ташладим. Қарасам, ёнимда Хайридин ётибди. Ранги қув ўчиб кетган... Майор ўнг эшикдан тушди. Оқсоқланиб кабина олдига ўтди-да, «Бурбухайка»га тўхтовсиз ўқ уза бошлади.

«Бурбухайка» эшиги ҳам очилди. Саллали бир одам лойда тайғониб тепаликка қоча бошлади. Аниқ кўриб турибман, «дух» бошини елкаси орасига тортиб, лойда сирғана-сирғана қочиб борар, қўлида қуроли йўқ эди. Ё отишмада қуроли ишдан чиққан, ё автомат шеригида қолган. Ҳозир буни ўйлаб ўтиришга вақт йўқ эди.

— Тўхта! — Хайридиннинг овозида ҳаяжон, аниқроғи, кўркув борлигини ҳис этдим.

— Тўхта! — деди Хайридин адир томон югуриб. У қандайдир дақиқалар ичида «дух»га яқинлашиб борди. Орада беш-олти қадам қолди. Жонҳолатда кетидан югурдим.

— Кўлингни кўтар! — деди Хайридин қичқириб. «Дух» тўхтади. Секин бурилиб қаради-да, кўлини кўтарди. Бошида салла, қоп-қора соқоли кўксига тушган, ранги қув ўчиб кетган эди. Хайридин ҳамон югуриб борар, негадир автоматини ўқталиш ўрнига ҳадеб бир сўзни такрорларди:

— Кўлингни кўтар!

«Дух» ерга энгашигандек бўлди. Қўлида пичоқ ярақлади.

— Отинг, Хайридин! От! — дедим нафасим бўғзимга тикилиб. Шунда кутилмаган иш бўлди. «Дух» бир ҳамла билан Хайридиннинг автоматини қўлидан учуриб юборди. Етиб борганимда Хайридин чалқанчасига ағдарила бошлаган эди. «Дух» унинг автоматига энгашиганида жағига тепдим. Салласи учиб кетиб, тақир боши яланғочланиб қолди. Қаддини ростламоқчи эди, яна тепдим. Томоғидан ғиппа олиб, қанча бўғиб турганим ёдимда йўқ. Хириллаб оғзидан кўпик келди. Типирчиламай кўйди. Шундагина ҳушим жойига келди. Йўқ, хириллаётган «дух» эмас, Хайридин экан. У шундоқ ёнимда ётар, қонталаш уфққа тикилиб қолган кўзлари ўйчан ва сокин эди.

— Нега? — деди инграб. — Мен уни отмоқчи эмасдим-ку... Оғзидан қон сизиб, лабининг четидан оқиб туша бошлади.

Негадир йўталди. Оғзидан варақлаб қон келди.

— Хайриддин! Дўстим! — Ҳўнграб йиғлаб юбордим. Қандайдир ички сезги билан «дух» ғимирлай бошлаганини ҳис этдим. Илкис қарасам, чўккалаб Хайриддиннинг ерда ётган автоматига қўл чўзаяпти. Ёқасидан бўғиб силкита бошладим.

— Нима қилдинг, мараз! Нима қилдинг! — дедим йиғлаб.

— Қўйиб юбор! — У ожиз типирчилаб билагимга осилди. — Қўйиб юбор!

Шундагина бир нарса шууримга етди: «дух» ўзбекча гапираётган эди.

— Сен...—дедим ғазабдан қалтираб. — Сен...ўзбекмисан? Буям ўзбек-ку!—Башарасига кучим борича мушт туширдим.— Буям мусулмон боласи-ку, ит! Нима ёмонлик қилди сенга!

— Сенлар ўзбекми! — «Дух» ёрилган лаблари орасидан қон тупуриб, тишларини ғижирлатди. — Йўк! Сенлар ўзбекмас! Сенлар мусулмонмас! — У эсдан оғандек хахолаб кулди.— Сенлар «шўравий!» Ким чақирди сени бу ерга! Ўз юртингни сотиб бўлиб, энди Афғонни ҳам ҳаром қилмоқчимисан? Тўнғиз!

Хайриддин қаттиқ хириллади. Бир лаҳза кўзим тушиб қолди. Ботиб бораётган куёшдан мадад олмоқчи бўлгандек ўша томонга қўл чўзиб, қаддини ростлашга уринган эди, йиртилиб кетган комбинезони остидан қонга беланган ичаклари қайнаб чиқди. Қорасоқолнинг кўкрагини мўлжаллаб тепкини босдим. У ётган жойида бир сапчиди. Тепкини босиб туравердим. Бош чаноғи ёрилиб миясининг қатиғи сачраб кетганини, гўштлари, суяклари парча-парча бўлиб атрофга отилаётганини кўриб турардим. «Магазин»даги ўқдар тугади шекилли, автоматнинг тариллаши эшитилмай қолди. Фақат «А-а-а-а! А-а-а-а!» деган ваҳший хайқириқ ҳамон ҳавони титратар эди. Кейин билсам... бақираётган ўзим эканман. Бир маҳал ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди. Оёқ-қўлимдан мадор кетиб, Хайриддиннинг ёнбошига чўккаладим. У ҳамон уфққа тикилиб ётар, очиқ кўзларида ҳайратми, ийманишми, шунга яқин ифода мухрланиб қолган. Кўм-кўк ўтлар устида ичаклари айқаш-уйқаш бўлиб чўзилиб ётганидан уялгандек, уларни қорнига қайтиб солишга уринаётгандек, нозик бармоқлари билан чангаллаб олган эди.

— Бўлди, танкист, бас...

Бошимни кўтариб қарасам, ўн қадамча нарида кекса майор турибди. Бошьяланг, оқ оралаган сочлари ёйилиб чаккасига тушган...

— Тур, энди, ўғлим... — деди йиғлаб. «Бурбухайка» кабинасида яна бир «дух» мук тушиб ётар,

йўл устида тўхтаб қолган «Урал»нинг ойналари чил-чил бўлиб кетган, бизнинг ҳайдовчи қонга беланиб, зинада узала тушган кўйи қотиб қолган эди.

...Заставага келган заҳоти айтган биринчи гапим шу бўлди:

— Виктор! Чарсдан ол!

...Саша билан Виктор уч кунгача Хайриддиннинг овқатини тўшаги бошига келтириб қўйиб юришди... Одат шу экан... Мен эса дўстимнинг руҳига ўзим билганча дуойи фотиҳа ўқидим...

...Хайриддиннинг ўрнига бошқа ўқловчи юборишди: латиш бола экан. Қизиқ... Яхши йигит эди-ку, негадир ҳаммамиз бегонасираб турардик. Кейин билсам, Хайриддинни бутун экипаж яхши кўриб қолган экан. Виктор ҳам, Саша ҳам...

Июнь ойи

Хайрият, постга бошқа экипаж юбориб, бизнинг танкни қисмга қайтариш ҳақида буйруқ бўлди. Албатта, қисм ҳам — жоннинг ҳузури эмас. Тез-тез йўлга чиқиш, колонналарни ҳимоя қилиб, «объект»ларга кузатиб қўйишга тўғри келади. Бошқаларни билмадим-у, менга «точка»да туришдан кўра шуниси кўпроқ ёқади. Ҳар қалай, қисмда одам кўп... Кунинг тезроқ ўтаётганга ўхшайди... Барибир Хайриддин хаёлимдан кетмайди. Қаёққа қарамай рўпарамга келиб, маъюс жилмайиб тураверади. Уруш одамнинг дийдасини қотириб юборади дейишади. Бўлса бордир. Аммо келиб-келиб, фариштадек беозор йигитнинг ўлиши... Ўйламай дейману, барибир

хаёлимга келаверади. Ана, эс-хушини йўқотиб, телбаваш бўлиб қолган она темир тобутни кучоқлаб дод соляпти. Тобут ичида ётган қорақош, қоракўз ўғлини кўриб тургандек... Темир тобут нега бунчалик совуқлигини, формалин ҳиди қаёқдан келаётганини ўйлашга ҳоли йўқ. Билмайдики, кути ичида жондан азиз боласининг ичак-чавағи ағдарилиб ётибди...

Июнь ойининг йигирма иккинчи куни

Чакчаронга карвон олиб бордик... Ўқ-дори ортилган КамАЗлар, бензавозлар, ҳатто автокран ҳам. Карвонни кузатишнинг аниқ тартиби бор. Энг олдинда бошқарувчи танк, кетидан БТР, ундан кейин КамАЗлар, кейин тагин танк, кетидан бошқа КамАЗлар, бензавозлар, автокран... орқасидан яна БТР, уларнинг кетидан бизнинг танк, ортимиздан яна иккита БМП... Одатда, бошқарувчи танкда минага дуч келса бешикаст портлатадиган мослама бўлади. «Тухум», дейди. Аммо мина дегани ҳам анойи эмас. Баъзан карвон энди ўтиб бўлди деганинда тўсатдан портлаб қолади. Механизми шунга мослаштирилган... Хуллас, йўл олис, хатарли эди. Энг хавфлиси қишлоқ яқинидан ёки чакалакзор орасидан ўтиш. Хайрият, манзилга омон-эсон етдик. Қайтишда тагин ўша тартибда йўлга тушдик. Бошловчи танк, юкини бўшатган бензавозлар, БТР, юкини алмаш-тирган КамАЗлар, БМП, яна КамАЗлар, бизнинг танк, ортимизда иккита БМП...

Атроф бийдек чўл. Танк ичи чангга тўлиб кетган. Нафас олиб бўлмайди... Бунақа пайтда ўқ ўтмас нимча у ёқда турсин комбинезон ҳам ортиқчалик қилиб қолади. Икки кеча ухламаганмиз. Автоматим тасмасини люк қопқоғига илганча, туйнукдан бошимни чиқариб боряпман. Кўзим юмилиб кетяпти. Бир лаҳза, ақалли бир сония ухлаб олгим келади.

Викторнинг хавотирли овозидан чўчиб уйғонгандек бўлдим.

— Мой босими тушиб кетяпти, командир. Мотор қизиб кетди.

Бошловчи танкка хабар қилдим.

— Ўртоқ командир! Етмиш олтинчининг мотори қизиб кетяпти.

Шлемофонда капитаннинг ҳорғин овози эшитилди:

— Тушундим... Олтмиш бир! Ортингдаги «кутилар» сени кутади.

Демак, тўхташим керак: «олтмиш бир», дегани — тўхта, деган маънони англатади. «Кутилар» эса орқада келаётган БМПлар.

Карвон чанг кўтариб, йўлида давом этди. Бизлар бийдек чўлда тўхтаб қолдик. Орқамизда турган БМПдагилар хуноб бўлишар, ҳар лаҳзада «тезроқ бўл, броня», деб қисташар эди.

Йўлга тушдик. Уч-тўрт чақирим юрмасдан танк яна секинлади.

— Командир! — деди Виктор хавотирланиб. — Мотор қизиб кетди. Яна бир чақирим юрсак, двигатель ишдан чиқади.

Танк ичи чиндан ҳам дўзахдек қизиб борар эди. Бошловчи танкни чақириб, вазиятни тушунтирдим. Шлемофондан капитаннинг норози тўнғиллагани эшитилди:

— Олтмиш бир. Сабр қил, шатакка олишади.

Люкдан бошимни чиқариб, атрофни кузатдим. Қуёш аёвсиз қиздирар, кўз илғагунча кетган қумлар кўнгилда ғашлик уйғотар, олисда, йўлнинг ўнг томонида чакалакзор кўзга чалинар эди. Бехосият жой... Бошқа танк келиши билан машинадаги сим арқонни унинг «думи»га уладик. Танк вағиллаганча орқасидан қуюқ тутун, чанг-тўзон кўтариб судраб кетди. Ортимиздаги БМПлар ҳам йўлга тушди. Ҳамон люкдан бошимни чиқариб, кузатиб борардим.

Пинакка кетдим шекилли... Онамни тушимда кўрдимми — ўнгимдами, билмайман. Аммо овози кулоғимга ўқдек кирди:

— Кўзингга қара, болам, чуқур бор!

Даҳшатли гумбурлашдан танк силкиниб кетди. Бошим люк қопқоғига урилиб, хушимни йўқотдим. Хаёлим жойига келганида беихтиёр энгашиб, пастга қарадим. Ўнг томондаги занжир

узилиб кетган, танк мина портлаганда пайдо бўлган чуқурга ёнбошлаб қолган эди. Нариги танк минадан қандай ўтиб олгани-ю. нега бизники портлаганига ақлим етмасди. Ўша заҳоти чакалакзор томонда автомат тариллади. Бошим устидан ўқлар визиллаб ўтаётганини эшитиб беихтиёр люк қопқоғини ёпдим. Танк яна бир силкинди. Викторнинг ҳаяжонли хитоби эшитилди:

— Танк ёняпти, командир. Миномётдан отяпти! Чиндан ҳам зум ўтмай машина ичини аччиқтутун қоплаб, ҳеч нима кўринмай қолди.

— Эвакуация люкига! — дедим бакириб.

Экипаж тушиб бўлишини кутиб турдим-да, охири ўзим ҳам танк тубидаги туйнукдан эмаклаб ерга тушдим. Танкимиз куюқ тутун ичида қолган эди. Чакалакзордан муттасил автомат тариллар, орқадаги БМПлардан бири оёғи осмондан бўлиб ётар, атрофни дод-вой, сўқинишлар тутиб кетган, нариги танк эса, замбарагидан чакалакзор томонга кетма-кет ўқ отар эди. Атрофда ўқлар чийилларди. «Ўқ чийилладими, демак, четга кетган бўлади, ўзингга тегадигани овоз чиқармайди», деган эски ақида хаёлимнинг бир чеккасида турган бўлса-да, танк панасидан чиқишга юрагим бетламас эди. БМПдагилар пишиқ йигитлар экан. Чакалакзор томонга муттасил ўқ узишарди. Тутаб ётган танк оддига эмаклаб чиқдим. Чакалакзор томонга автоматдан кетма-кет ўқ уздим. Белим жиз этгандек бўлди. Тўғриси, оғриқ ҳам, кўрқув ҳам сезганим йўқ. Автомат кўлимга ёпишиб қолганга ўхшар, ҳеч нимани ўйламай, нукул отгим келарди. Ўша томон эмакларқанман, ёнбош томонда биров гапиргандек бўлди. Беихтиёр бурилиб қарадим.

— Мама! Мама!

Димоғимга калла куйдирганда чиқадиган исга ўхшаган ҳид урилди. Қарасам, Сашанинг сочлари ёниб, жизғанак бўлиб кетибди. Комбинезони куйиб, баданига ёпишиб қолган, юзлари қорайиб кетган...

— Мама... — деди алаҳсираб. — Мамочка...

Тўхтовсиз ўқ узганча, чакалакзорга югурдим... Отишма қандай кутилмаганда бошланган бўлса, шундай тугади. Атрофга сукунат чўқди. Ҳамон офтоб чараклаб турар, чакалакзор тутун ва оловга бурканган эди. Рўпарамда Виктор пайдо бўдди.

— Командир! — деди кўрқувдан кўзлари олайиб. — Ҳамма ёғинг қон-ку, Рустам!

Ажаб! Ҳамон оғриқ сезилмасди. Белимни ушлаб кўрсам, кафтимга илиқ, хўл нарса унади. Жон аччиғида уч-тўрт қадам юриб кўрдим. Кейин тўсатдан йиқилиб тушдим.

... Гувиллаган овоздан ўзимга келдим... БМПда кетаётганимни ғира-шира англадим. Йўқ, аввал димоғимга аччиқ ҳид урилди. Кўзимни очсам, шундоқ Сашанинг бошига юзимни кўйиб ётибман. Чамаси, Саша тамом бўлган, боши муздек, ҳамон куйинди хиди анқир эди. Қон аралаш куйинди иси... Кимдир қорнимга кўлини ташлаб олган... Белим чидаб бўлмас даражада оғрир, сув ичгим келарди... Жаҳл билан силтаб тортган эдим, ўша — кимнингдир кўли шилк узилдида, худди саржин ўтиндек, лўп этиб олдимга тушди... Яна ҳушдан кетдим.

Кечаси

Медсанбат дўхтири — сочлари оқарган киши бошимда жилмайиб турибди.

— Омадинг бор экан, солдат! Ўқ танк зирхидан сачраб, белингга тегибди. Агар аортага тегса борми, ҳозир яшиқда ётган бўлардинг... — Гўё мен жарроҳлик илмини сув қилиб ичиб юборгандек тушунтирди. — Умуртқа поғонасининг думғаза қисмидан иккита аорта томири ўтади. Тушундингми? Ўқ ўшанга тегса — тамом эдинг! Ё бир сантиметр ўнгроққа — умурткага санчилса, бир умр инвалид бўлиб қолардинг.

Оғриқ баттар кучайган, аъзойи баданим ёниб борар, чанқаб кетган эдим.

— Маша! — деди дўхтир эшик томонга қараб. — Уролог қаёққа йўқолди?

Оппоқ халат кийган ёшгина, дўмбоққина жувон кириб келди.

— Текшир буни!—деди кекса дўхтир зарда билан. — Сенга тааллуқли жойи борга ўхшайди.

Қарасам, дўмбоқ жувон бемалол чойшабни очиб, белимдан пастини яланғочлапти. Бир камим шу қолувди!

— Доктор! — дедим ялиниб. — Керакмас. Мен соппа-соғман! Илтимос!

— Илтимос эмиш! — кекса дўхтир қалин қошини чимир-ди. — Булар ҳаммаси олифта! Бронжилет кийса ҳақи кетади! — деди қовоғини солиб. — Биладан, ўлмайсан! Аммо эшитиб қўй: уйингга борганингдан кейин ҳам урологдан маслаҳат олиб турасан! Англадингми? Урологдан!

Октябрнинг бошлари

Уч ойдан бери ҳеч нима ёзмадим. Умуман... Ҳеч ниманинг қизиғи йўқ менга. Ҳеч нимага ҳайрон ҳам қолмайман... Қисмда Ҳар ҳафтада янги гап тарқалади. «Фалон жойда кўприк портлабди». Хўш, нима бўпти? Кўприк бўлганидан кейин портлайди-да! «Битта «дух»ни тутиб олиб, танк замбарагига тросс билан осибди». Нима қипти! «Дух» бўлганидан кейин осиб керак-да! Хоҳласа дарахтга осиб, хоҳласа танк замбарагига!.. Бошимас, оёғидан осса, яна яхши!

Елғиз қувончим юртимиздан келадиган хатлар... Шаҳноза суратини юборибди. Калта энгли, оппоқ кўйлак кийиб жилмайиб турибди. Синчиклаб қарасам, суратдаги манзара таниш кўринди. Ахир бу... ўзимизнинг анҳор-ку! Ана ўша харрак, ўзимизнинг наъматак! Вой, Шаҳноза тушмагур-ей... Панага ўтиб суратини ўпдим...

Октябрнинг ўн еттинчи куни

Жанговар тревога эълон қилинди. Ҳаммаёқ югур-югур бўлиб кетди. Бундан чиқди, жанг бўлади! Ким билсин, душман бирон объектга хужум қилгандир. Йўлда бораётган колоннага шошилиш ёрдам керакдир. Ё бўлмаса, разведгруппа қамалда қолгандир... Ҳамма нарса бўлиши мумкин...

Катта куч ташланганига қараганда жанг ҳам катта бўладиган кўринади. Танклар, БТРлар, БМПлар елиб боряпти.

Кун пешиндан оған... Куз осмони тиниқ, сокин. Тримплексдан қизғиш тоғлар аниқ-таниқ кўринади. Олиса, йўлдан бир чақиримча чеккада қишлоқ кўзга ташланади. Узокдан қараган одамга афғон қишлоқлари, нима десам экан, мазористонга ўхшаб кўринади. Пахса деворли уйларнинг томи Тошкент атрофидаги қишлоқларникига ўхшаб тунука ёки шифердан қиялатиб ёпилган эмас. Фарғона водийсидаги уйларникига ўхшаган текис том ҳам эмас... Қандайдир ғалати: ҳар бир уйнинг томи лойдан куббасимон қилиб ясалган. Ҳафсала билан суваб қўйилган қабрдек...

Танклар, БТРлар шиддат билан қишлоқ томонга бурилди. Ўша ёқда қуюқтутун, қизғиш аланга кўзга ташланар, портлаш садолари эшитилар эди. Демак, қишлоқда жанг боряпти. Йўл четида тўхтаб турган БМПга кўзим тушди. Маскахалат кийган йигитлар машина олдида уймалашиб турарди. Устав бўйича танкни тўхтатишга ҳаққим йўқ. Кўнглимдан нима кечганини ўзим билмайман. Механикка буйруқ бердим:

— Тўхта, Виктор! Бир минутга...

Люкдан бошимни чиқаришим билан қишлоқ томонда гумбурлаётган портлаш садолари, автоматларнинг муттасил тариллаши яна қаттиқроқ янграгандек бўлди. Димоғимга тутун, порох ҳиди кирди. Маскахалатли йигитлар йўл четида тўхтаган БМПга ўлик ортишаётган экан. Ўликлар негадир яланғоч эди. Учта жасад машинага, плаш палатка устига қатор ётқизиб

қўйилган. Ерда тагин иккитаси ётарди. Йигитлар портлаш овозларига, автоматларнинг тариллашига парво қилмай, ўз юмушларини қандайдир совуққонлик, ҳатто хотиржамлик билан адо этишар, бири жасаднинг қўлтиғидан, иккинчиси оёқларидан олиб, машинага ортар эди. Навбатдаги жасаднинг қоп-қора сочларини кўриб, беихтиёр ерга сакраб тушдим. Яқин бордиму сесканиб кетдим. Қип-яланғоч жасаднинг гавдаси оғир шекилли, машинага ўлик ортаётган йигитлардан яна бири югуриб келиб, унинг белидан қучоқлаганча дўстларига кўмаклашди. Шунда жасаднинг чап қўли шилқиллаб ерга осилди. Билагига татуировка билан қинғир-қийшиқ қилиб ёзилган «Темур» деган сўзга кўзим тушди.

— Темур ака! — юрагим сирқиллаб, жасад бошига эгилдим. — Темур ака!

— Нари тур, танкист! — деди йигитлардан бири ҳансираб. — Ундан кўра жангга кирсангчи!

— Темур ака! — дедим инграгудек бўлиб. Ҳарчанд тикилиб қарамай афтини таний олмадим. Жасаднинг юз-кўзи, аъзойи бадани қора қонга беланган эди. Шунда... Бир нарсани аниқ кўрдим! Темур аканинг қулоқлари, бурни... ва... олати кесиб олинган эди! Қанча фурсат туриб қолганимни билмайман.

Танк зирҳига қандай тирмашдим, люкдан қандай кирдим, эсимда йўқ.

— Бос, Виктор! — дедим хайқириб.

Шлемофондан командирнинг баджаҳл товуши эшитилди:

— Размах Етмиш олти. Нега тўхтаб қолдинг?

— Кетяпман, — деди хириллаб.

— Объектни жануб томондан айланиб ўт. Эҳтиёт бўл, мина бўлиши мумкин...

«Мина эмиш! Мина тугул атом бомбаси бўлмайдими!»

— Бос, Виктор!

— Люкни ёп, командир...

— Ўчир овозингни! Бос!

Пастак девор ортида саллалари бош кўринди. Елкасидаги гранатомётни деворга тираб мен томон рўпара қидди. Вужудимда ўлим шарпаси бир лаҳза ўрмалаб ўтгандек бўлди. Қизик, негадир кўркмадим. Тушунтириб беролмайман. Ажал билан рўпара келсанг-да, кўркмасанг! Шуниси ёдим-даки, хотиржам буюрдим:

— Учта снаряддан ўт оч!

Одамнинг талқондек майда-майда бўлиб кетишини ўз кўзим билан кўрдим. Тутун тарқалгач, қарасам, девор ҳам йўқ, бояги саллалари ҳам... Рўпарадаги куббасимон уй ичидан автомат товуши эшитилди. Ўқлар танк зирҳига урилиб чийиллаганча сакраб кетаётганини ҳис этиб турар, аммо люкни ёпиш хаёлимга келмас эди.

— Ўт оч!

Кубба томли уй хотинларнинг упадонидек оппоқ кукунга айланди. Эсдан оғиб қолганга ўхшардим.

— Виктор! Бос! Бос! — дердим нукул бақириб.

Танк қутурган буқадек ўқирар, пулемётдан тўхтовсиз ўқ узганча йўлда дуч келган нарсани пайҳон қилиб борар, куббасимон томли уйлар, толми, қайрағочми, қандайдир дарахтлар, узум тоқлари, думини хода қилиб, у ёқдан-бу ёққа югураётган сигир, қанотини жонсарак патирлатганча учиб-қўнаётган товуқлар кўзга чалиниб қоларди.

— Бос! Бос! — дердим бақириб, автоматдан муттасил ўқ ёғдирардим.

Бир маҳал ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди. Ҳолдан тойиб, жойимга ўтирдим. Тримплексга ўқ теккан шекилли, ойнаси дарз кетган, ташқари кўринмасди. Атрофда гумбур-гумбурлар тинган, ўқ овозлари эшитилмайди... Ҳатто танкнинг гувиллаши ҳам...

Танк жим. Автоматлар жим... Қишлоқ жим... Гўё ҳеч нима бўлмагандек.

Қаддимни ростлаб, атрофга қарардим. Ҳаммаёқ тутунга тўлган, осмонда чанг-тўзон муаллақ

туриб қолган. Қишлоқда соғ уйнинг ўзи кўринмас, олисда қонга ботган калладек қип-қизил кўёш уфққа чўкиб борарди.

Синчиклаб разм солсам, аллақандай ҳовли ўртасида турибмиз. Ипга илинган, ҳали қуриб улгурмаган чойшаблар, хотинларнинг кўйлаги тупроққа қоришиб ётибди. Томи ўпирилиб, девори қулаган уй ичидан тутун аралаш тўзон бурқсиб турибди. Ҳовли юзида кўй қумалоғига ўхшаш қора нарсалар тупроққа қоришиб, ер билан битта бўлиб ётибди. Гарангсиб, узоқ тикилиб қарадим-да, тушундим: майиз экан. Бир чеккада танк занжири эзгилаб, илма-тешик қилиб ташлаган гилам... Одам қонидек қип-қизил... Аллақайси бурчакдан кулоқлари шалпайган, кўрқувдан кўзлари жавдираган олапар ит чиқиб келди. Танкка хавотирли назар ташлади-да, думини қисганча, сўриток томон юрди. Япроқларини чанг босган сўриток тагига бориб, алланимани ҳидлади. Дор узилганда аёлларнинг қизил кўйлаги чеккага отилиб кетган шекилли, сўриток тагидаги ариқ ичида беўхшов чўзилиб ётарди. Ит илтижо қилгандек, ғингшиб кўйди-да, кўйлакни яна ҳидлади. Чўнқайиб ўтирган кўйи, осмонга қараб ғайритабиий овозда бир-икки вовиллади. Кейин вовиллаши ўз-ўзидан увлашга айланиб кетди... Бир дақиқа ўтди... Беш дақиқа... Умрим бино бўлиб бунақа нолани эшитган эмасдим.

Юрагимни тушунарсиз ваҳима ғижимлаётганга ўхшарди. Сакраб ерга тушдим.

— Кет! — дедим овозим титраб.

Ит қайрилиб қарамади. Чўнқайиб ўтирганча нолали увлайверди. Ердан кесак олиб отдим.

— Кет!

Ит увлашдан тўхтади. Мен томонга қараб кўйди. Назаримда, «ўз ҳолимга кўясанми-йўқми, нима гуноҳ қилдим сенга!» деган илтижо билан термилгандек бўлди.

— Йўқол! — дедим дағдаға билан.

Ит думини қисиб нарироққа борди, чўнқайиб ўтирганча, тумшуғини осмонга чўзиб қайтадан увлашга тушди.

Негадир кўрқиброқ яқин бордим. Сўриток тагида ётган наrsa, кўйлак эмас, одам гавдаси экан. Хотин кишининг гавдаси. Сўритокнинг панасидан паноҳ топмоқчи бўлгандек, ёнбошлаб ётибди. Бошида шарфга ўхшаган рўмол, эгнида узун кўйлак. Аммо оёқяланг... Оёқлари сўриток тагидаги ариққа тушиб қолган... Бирпас иккиланиб туриб қолдим.

— Туринг, — дедим кўрқа-писа елкасига қоқиб. — Туринг, опа, кўрқманг.

Аёл қимир этмади. Худди гапимни тушунадигандек далда бердим:

— Туринг, биз сизга тегмаймиз.

Танк томондан Викторнинг овози келди:

— Қайтиш керак, командир!

Бурилиб қарасам, ҳайдовчи люкдан бошини чиқариб турибди.

— Қайтишга буйруқ бўлди, командир.

Ит эса ҳамон увлар, кулоғингни тешиб, юрагингни ўртаб юбормагунча тинчимайман, деб қасд қилгандек нола чекар эди.

Автомат затворининг шақир-шуқури эшитилди. Қарасам, Виктор итни мўлжалга оляпти.

— Отма! — дедим ўшқириб. Тағин аёлнинг бошига эгилдим.

— Опа! — Аёлнинг елкасидан тортган эдим, чалқанча ётиб қолди. Жонҳолатда ўзимни орқага ташладим. Ахир бу... Шаҳноза-ку! Оппоқ юзи, қоп-қора сочлари, қайрилма киприклари... Йўқ... Бу — Шаҳноза эмас. Шаҳнозанинг кўзлари Қора. Буники — зангори... Барибир... Барибир Шаҳнозага ўхшайди. Юзининг тиниқлиги, катта-катта кўзларининг ҳайрат билан термилиши... Бирон ерида жароҳат изи кўринмасди. Фақат кўйлагининг ёқаси очилиб, оппоқ, бўлик сийналари яланғочланиб қолган эди. Гуноҳ иш қилиб кўйган одамдек яна орқага тисарилдим. Шундагина бўйнини тешиб ўтган ўқ ўрнига кўзим тушди. Тешикдан ипдек оқиб қон сиза бошлади. Кейин, тўсатдан, қон оқиши тезлашиб кетди. Аввал тўшига тушди, кейин сийнасига... Бирпасда сийнаси қип-қизил қонга беланди... Даҳшат ичида гандираклагудек бўлиб, танк томон

чекиндим. Шу пайт вайронага айланган, тутаб ётган уй ичидан бола йиғиси эшитилди. Зум ўтмай вайрона остонасида нимча кийган, аммо иштонсиз, бир ярим-икки ёшлардаги ўғил бола кўринди. Қизиқ! Ит увлашни бас қилиб, боланинг олдига югуриб борди. Фингиб, боланинг бурнини ялади. Бола дўмбоқ кўлчаси билан ит бошини нари итариб, баттар йиғлай бошлади. Ит кўзларида мутелик билан бир зум тикилиб турди-да, оҳиста бурилиб аёл томон лўкиллади. Бола ҳамон йиғлаганча ўз тилида ғужур-ғужур қилиб, итга эргашиди. Оёқланг тупроқ кечиби, алпанг-талпанг юрган кўйи аёл тепасига келди. Бир зум туриб қолди: йиғлашдан тўхтади. Аммо ўпкасини тутолмай ҳикиллаганча «мўржона-мўржона»(онажон- онажон), деди. Аёлнинг ёнига чўккалади-да, ёш тўла кўзлари билан негадир ғудраниб кулди. Тупроққа беланган кўлчалари билан онасининг маммасини чангаллаганча эма бошлади. Бирпас эмди-да, илкис бошини кўтарди. Ҳайрон бўлиб, гоҳ онасига, гоҳ итга, гоҳ менга мўлтиради. Оғзини каппа-каппа очиб, чирқиллаб йиғлаб юборди. Гўдакнинг оғзидан сўлак аралаш қон оқар эди.

... Аввал ич-ичимдан титроқ келди. Кейин қўлимнинг бармоқлари музлай бошлаганини ҳис қилдим. Ундан кейин оёқларим қалтирай бошлади. Танкка қандай етиб бордим, эсимда йўқ.

— Отаман! — дедим ўкириб. — Ҳаммангни отаман! Ўзимниям отаман!

...Кейин нима бўлганини билмайман.

Ноябрь ойи

Уйдан хат келди. Акам ойимнинг гапларини сўзма-сўз ёзиб юборибди: «Худога шукр, Рустамжон, нурли тушлар кўряпман. Офтоб чарақлаб турган далада чопқиллаб юрибсан. Соғиниб кетдим-ку, болам, кел, битта бағримга босай, десам, югуриб олдимга келибсан. Ойижон, сут ичгим келяпти, сут беринг, дебсан. Мен сенга коса тўла сут бердим. Охиригача симириб, ичиб олдинг... Сут—ёруғлик, жон болам. Худо хоҳласа, кўпи кетиб ози қодди...»

...Мени нега туғдингиз, ойи? Нега туғдингиз!!!

ТЕРГОВ ҲУЖЖАТИДАН

Тўлаганова Қурбоной. Эллик беш ёшда. Тураржойлардан фойдаланиш бошқармасининг фарроши. Миллати — ўзбек. Оилали. Қатортол мавзеси, 9-уй, 44-хонадонда истиқомат қилади. Партиясиз.

— Гражданка Тўлаганова Қурбоной сиз бўласизми?

—Ҳа, мен бўламан. Нима гуноҳ қилдим, холанг айлансин!

— Ўтиринг!

— Ўзинг асра, Худойим... Гуноҳим нима? Унақа одамни кўрқитмагин, жон болам... Оёқ-қўлим титраб кетяпти.

— Биров сизни гуноҳкор деяптими, нега ваҳима қиласиз, гражданка Тўлаганова!

— Ана! Тагин «гражданка» деяпсан! Ман юрак олдириб кўйганман, холанг қоқиндиқ.

— Ўтиринг!

— Хўп, ўғлим, хўп. Бирпас ўзимга келиб олий, майлими? Илоё бола-чақангни роҳатини кўргин.

— Неча йилдан бери ЖЭКда ишлайсиз?

— ЖЭКда ишлайман, холанг ўргилсин, уборшисаман, кўча супураман. Икки «дўм»ни ажратиб берган. ЖЭКни хўжайини айтган. Хола, мана шу дўмлани атрофи тоза бўлсин, зиналари ярақлаб турсин, деган. Умридан барака топгур, хўжайин яхши одам. Инсофли. Байрамда пирмиялни берди— ўттиз сўм. Хола, деди, биз сизга ўхшаган пўристой одамларни ҳурмат қиламиз, деди.

— Кимлар билан турасиз?

— Нима?

— Кватирангизда кимлар туради?

— Ўзи бир ҳафтадан буён мазам йўқ. Совуқ тушганидан бери касалим ўлгур кўзиб қолди. Бўйра бўйи қорни курагунча ҳарсиллаб кетаман, болам. Шу савил қолгур ўт қопчасини олдириб ташлаб қутуламан, шекилли. Дўхтир айтди: кўрқманг, хола, деди, буям кўричакни кестиришдек гап, қийналиб юрасизми, бунақа қилиб, ундан кўра кестиринг-у, қутулинг, деди.

— Кватирангизда неча киши туради, деяпман?

— Одамни унақа кўрқитмагин-да, холанг айлансин. Мана, ҳамма қоғозларни обкеганман. Уйни налугини вақгида тўлийман, ўғлим. Мана, ойма-ой тўлаганман.

— Уфф, неча киши турасизлар?

— Нима қилий, холагинанг айлансин. Битга-ю битга қизимни жўжаларим билан кўчага ҳайдаб кўяйми? Тор қорнимга-сиққан кенг уйимга сиғмийдими?.. Бошида этгандим. Умида, жон қизим, эсингни йиғ, бўладиган савдо эмас, бу боланинг кўзи бежо, дегандим. Ҳозирги ёшларни биласан-ку! «Ўламан саттор, шундан бошқасига тегмийман», деб туриб олди. Мана нима бўдди!

— Мен қизингизни сўраётганим йўқ, гражданка Тўлаганова! Ким билан турасиз, деяпман. Савол тушунарлими?

— Бўмаса нега учасковой кун ора кириб сиёсат қилади? Кватиранинг майдони тўрт кишига тўғри кемайди, дейди? Кечаям борди. Нўрмага тўғри кемасмиш. Бўмаса, уй оббер, уч хоналими, тўрт хоналими, десам, ман сизга квартир берадиган исполком эмасман, дейди. Комиссар неча марта айтди: куёвингни сўтга бер, қизинг билан невараларингга уй олиб беради, диди. Умида бир жахлга минганди, насихат қилдим. Қўй, болам, шайтонга ҳайф бер, пешонангдагини кўриб кетарсан, дидим. Нима қилади жанжал кўзгаб. Тўғрими? Куёвим яхшими-ёмонми, уям Худони бир бандаси-да! Иккинчи хотинидан боласи бор. Умида эрига жабр қилса, ўша боланинг ҳам кўнгли ўксийдими, ахир?

— Миямни қоқиб, қўлимга бердингиз-ку, хола. Айтяпман-ку, мен бошқа нарсани сўрамоқчиман.

— Сўрайвер, болам, сўрайвер.

— Шоматов Рустамни танирмидингиз?

— Анави... куёвними? Албатта танирдим. Яхши бола эди, раҳматли. Ҳар кўрганда: «Ҳорманг, хола, чарчаб қолмадингизми?» деб сўрарди. «Сизни Пскентга олиб бориб, бир ўйнатиб келаман», дерди. Бу дунёга келиб нима кўрди, бола шўрлик! Қандоқ яхши йигит эди...

— Йиғлашнинг ҳожати йўқ. Шоматов билан кириш-чиқишинглар бормиди?

— Албатта, бор эди! Келин-куёв дўмга кўчиб келган кунлари энг аввал ман билан танишган...

— Шоматовнинг оиласи билан муносабати қандай эди?

— Келин биланми? Қўш каптардек иноқ эди. Қанийди, менинг куёвим ҳам Умидаминан шунақа тотув бўлса, деб орзу қилардим.

— Наҳотки, Шоматов хотини билан ҳеч уриш-жанжал қилмаган бўлса?

— Бегуноҳ бандасига тухмат қилиш — одам ўлдириш билан тенг, жон болам.

— Ҳар қалай-да! Турмушда нималар бўлмайди.

— Тавба! Худоё тавба! Ман кетсам бўладими? Ҳализамон невараларимни боғчадан олишим керак. Бу ҳафта Умида иккинчи исменда... Анави участкавойингга этиб кўясанми? Уйимдан ҳайдаб чиқармайдими?

— Ўтиринг, гражданка Тўлаганова! Соат энди тўрт ярим бўлди.

— Хўп дегин, умрингдан барака топгур. Асир намозим қазо бўлмасин...

— Намоз ўқийсизми? Намоз ўқийсизми, деб сўраяпман. Ҳозир диндорларга қарши қанақа кураш олиб борилаётганини биласизми?

- Ўқисам, ўзим учун ўқийман-да, болам. Комиссарга этмай кўя қол бу гапни.
- Қизик хотин экансиз-ку... Айтинг-чи, эрталаб барвақт турасизми?
- Албатта-да! Одамлар ишга кетгунча йўлкаларни супуриб қўйишим керак-ку!
- Шоматовнинг хотини эрталаблари кўчага чиққанини кўрганмисиз?
- Шаҳнозами? Кўрганман! Худойлигимни этаман, ҳар куни бўлмасаям кун ора бидон кўтариб сутга чиқарди. Сут дўкони — гастрономни ёнбошида. Тонг отмасдан турнақатор очирид бўлиб кетади. Қараб туриб ёқамни ушлайман. Сенга ёлғон, Худога чин. У ёғи Тепакўрғон, бу ёғи Қатортол қандоқ жойлар эди. Ҳаммаёқ – боғ, ҳаммаёқ – дала. Ҳар хонадонда ўлдим деганда биттадан сигир бўларди. Бешёғочга сут обориб сотардик. Энди-чи? Эрталабдан сутга очирид...
- Уфф! Келин ўша куни ҳам сутга чиқдимми?
- Қайси куни?
- Эри ўлган куни!
- Кўрмадим. Ёлғон гапиришга Худодан кўрқаман. Тағин билмадим. Туман эди. Куюк туман. Худо билади-ку, ё ман пастга тушишимдан олдин, ё уйнинг орқа томонига ўтиб кетганимда сутга борган бўлишим мумкин.
- Эслаб кўринг-чи, уй атрофида биронта бегона одамни Учратмадингизми?
- Йўк!.. Тўғри, анча нарида бир шарпа кўрингандек бўдди. Назаримда, мани кўриб дарахт панасига ўтганга ўхшади... Тағин, билмадим. Туман эди.
- Бўй-бастини илғандирсиз, ахир! Келбати қанақайди? Семизми, ориқми? Новчами?
- Назаримда, бошида тўқима қалпоқча бордек кўринди. Анавинақа, ёш болалар совукда киядиган қалпоқча бўлади-ку...
- Ўша одамни ҳозир кўрсангиз танийсизми?
- Вой ўлмасам! Қаёқдан танирканман? Этдим-ку, туман эди. Ўн кадам нарини кўриб бўлмасди.
- Айтинг-чи, Шоматовни охирги марта қачон кўрган эдингиз? Яъни ўлмасдан олдин?
- Рустамжонними? Байрам куни кўрдим. Кечга томон дўкондан невараларимга кампут обкелаётгандим. Кичик неварам кампутга ўч. Ошгаям кампут қўшиб ейди...
- Рустам нима қилаётган экан?
- Рустамжонми? Кўча бўйида турган экан. Салом берди. «Келинни олиб уйга киринглар, Умида ош дамлаётти», дисам, «рахмат», диди...
- Кейин-чи?
- Кейин... Умидага айтдим, «янги кўшнилари меҳмонга чиқиб қолиши мумкин, аччиқ-чучук қил, туруп тўғра», дидим.
- Чиқишдими?
- Йўк... Аксига олиб, чироқ ўлгур ўчиб қолса дегин... Уйингга буғдой тўлгур невараларим қоронғидан кўрқади. Чироқ ҳадеганда ёнавермади. Иккаласи хархаша қилишга тушди. Уйда шам курмагур тамом бўлган экан. Пастга тушдим. Қарасам, тўртинчи қават деразасида нур бор. Янги кўшниларикида.
- Шоматовларникидами?
- Ҳа. Чиқдим.
- Эшикни ким очди?
- Келин, Шаҳноза. Шунақа-шунақа, дидим. Биттагина шам бериб...
- Шошманг. Ичкарида ким бор экан?
- Ичкари кирмадим.
- Ҳеч қандай овоз ҳам эшитилмадимми?
- Йўк... Назаримда эшикни тақиллатаётганимда ичкаридан Рустамжоннинг овози келгандек бўлувди.

- Нима деди Рустам?
- Тавба! Бировнинг гапига кулоқ солиш гуноҳ-ку, холанг айлансин!
- Келиннинг кайфияти қандай эди?
- Қоронғида кўриб ўтирибманми? Бинойдек эди шекилли.
- Уйқингиз зийракми?
- Билмасам... Баъзан кечалари ўт қопим оғриб, тўлғаниб чиқаман.
- Ўша кеча Шоматовларнинг уйи томонидан шубҳали овоз, бақир-чақир эшитилмадими?
- Йўқ. Рустамжонлар икки йўлак нарида туради.
- Яхши... Билишимча, сиз ҳамма кўшнилари яхши танийсиз. Тўғрими?
- Йигирма беш йил бирга тургандан кейин...
- Одатлариниям биласизми?
- Бу нима деганинг?
- Яъни... масалан... Кимникига ким киради, ким чиқади. Ким ким билан яқин?
- Бировнинг турмушига аралашинг—шайтоннинг иши... Ҳадиси шарифда этганларки...
- Хўп. Ҳадисингизни кўя туринг. Ўша куни эрталаб Шоматовларнинг подъездидан биронтаси чиқмадими?
- Худо шоҳид: ҳеч кимни кўрмадим.
- Ўша томондан шовқин-сурон, дейлик, дераза сингани эшитилдими?
- Йўқ.
- Шоматовнинг жасадини биринчи бўлиб сиз кўрдингизми?
- Ертўла зинасида ётган Рустамжон эканини қаёқдан билибман? Эсимга тушса, юрагим туздек ачийди! Қандоқ яхши бола эди! Ўн гулидан бир гули очилмаган ёшгина йигит нима қилувди санларга, Худо беҳабарлар! Бировнинг жонига қасд қилишдан оғир гуноҳ борми? У ёқда бола бечоранинг ёш жони кетди. Бу ёқда келин шўрлик чирқиллаб қолди...
- Жасад устига биринчи бўлиб отставкадаги полковник Ғаниев бордими?
- Комиссарни айтяпсанми?
- Ҳа, ўша кишини!
- Тўғри, худойлигимни айтаман. Аввал Комиссар борди, кейин ман...
- Айтинг-чи, хола... Комиссарни яхши танийсизми?
- Танийман, ўғлим. Яхши танийман. Ҳаммамиз тепақўрғонлик бўлганимиздан кейин...
- Нима учун намоз ўқишимни Комиссарга айтма, дедин-гиз? Сизнингча Комиссар қанақа одам? Нега индамайсиз?
- Нима дей, болам. Уям Худонинг бир бандаси...
- Қизиқ экансиз... Майли, сизга рухсат. Бориб, намозингизни ўқийверинг. Фақат... Бу гапни мен айтмадим, сиз эшитмадингиз. Тушунарлими? Манави пропускни эшикдаги дежурнийга берасиз... Бормайсизми, ахир?
- Бир нарса сўрасам, майлими, болам? Отинг нима?
- Бу ёғи қизиқ бўлди-ку! Терговчи менми, сизми?
- Этақол, жон болам.
- Ана! Повесткага ёзилган-ку: «Старший торговчи Сайдалиев С» деб. Фамилиям Сайдалиев, отим — Саидаъзам.
- Бундан чиқди, саидлар авлодидан экансан.
- Ғалати гапларни гапирасиз, хола! Бунинг нима ахамияти бор?
- Яна битта гап этсам, кўнглингга келмайдими?
- Оббо! Боринг энди!
- Кетаман, болам. Ҳозир кетаман. Худо ҳаққи, эшигингдан кириб келганимда кўрққан эдим. Кейин... қарасам, юзингга нур бор. Мана энди тушундим. Палагинг тоза экан.

— Жа-а, бошни айлантириб юбордингиз-да, хола?

— Билдимки, руҳинг тоза, болам! Бировга ёмонлик қилиш қўлингдан келмайди. Аждодларингни арвоҳи йўл қўймиydi.

— Бўпти, хайр, гражданка Тўлаганова!

— Яна битта гап этсам майлими?

— Уфф! Боринг, дедим-ку!

— Бу ҳунар санга ярашмиydi, холанг айлансин! Бўлак тирикчилик қил... Бунақа хунаринг нонини ейдиганлар бошқача бўлади.

— Терговчилар ёмон одам деб ким айтди сизга?

— Бошимдан ўтган, болажоним! Бошимдан ўтган...

ҚУРБОНОЙ ХОЛАНИНГ ЭРТАКЛАРИДАН

Бир бор экан, бир йўқ экан, қадим замонда етти иқлимни сўрайдиган пошшо ўтган экан. Пошшонинг Худодан тилаб-тилаб олган якка-ёлғиз ўғли бор экан. Бола — барибир бола-да! Бир куни шўхлик қилиб, дарахтга чиқибди. Йиқилиб боши ёрилибди. Пошшо чоғиб бориб, ўғлини ердан кўтариб олибди. Қараса, боласининг ёрилган пешонасида «Никоҳ куни бўри ейди» деган ёзув бормиш. Пошшо бу синоатни ҳеч кимга айтмабди. Табиблар болани тез кунда тузатиб юборишибди. Аммо ўғли катта бўлган сайин пошшонинг кўнглига ғулғула тушаверибди. Юртидаги жамики бўриларни кириб ташлашга фармон берибди. Орадан ой ўтибди, йил ўтибди. Пошшо шахзодани уйлантирадиган бўпти. Ой деса юзи, кун деса кўзи бор келин топишибди. Тўй куни пошшо саройнинг атрофига мингта соқчи қўйибди. Куёв билан келин қўшиладиган куни остонада ўзи пойлаб ўтирибди. Бир маҳал ичкаридан дод-фарёд эшитилибди. Пошшо қиличини яланғочлаб кирса, келин куёвнинг бўғзини ғажиб турганмиш. Пошшо бу нима қилганинг, деб келиннинг боши устида қилич кўтарса, келин: «Нима бўлганини ўзим билмайман, осмондан «сен бўрисан, ёнингдаги кўзичокни ейишинг керак», деган нидо келди», дебди.

АЛЛОҲ ҲАР НАРСАНИ КЎРГУВЧИДИР

Қора плаш кийган сўхтаси совуқ кишилар дадасини олиб кетганида Қурбоний ўн тўрт-ўн беш ёшларга бориб, бўйи чўзилиб қолган эди. Олиб чиқиб кетишаётганда дадаси йўлак бошида туриб, «Қизимни эҳтиёт қил», дегани Қурбонийнинг қулоғидан кетмас, кечалари маънос кулимсираб турган отаси тушларига кириб чиқар, аясига билинтирмай бурчак-бурчакка бориб юм-юм йиғлар эди.

Аяси бир гапни қайта-қайта такрорларди:

— Дадангда гуноҳ йўқ, болам! Даданг — фариштадек тоза одам. Нима қилайлик. Ёзиғимиз шу экан. Буванг қамалди, тоғанг урушда бедарак кетди. Дадангни қисмати бу бўдди... Майли, яратган Эгам суйган бандасининг бошига шунақа синовлар солар экан.

Сентябрь ойида одатдагидек ўқиш бошланди. Қурбоний еттинчига кўчган эди. Одатдагидек, мактабга борди. Ўқитувчиларнинг муомаласи ўзгариб қолганига, синфдошларининг бири ачиниб, бири хавотирланиб қараётганига эътибор бермасликка ҳаракат қилар, дадасидан эса на хат, на хабар бор эди. Қурбоний иложи борича яхши ўқишга уринар, дадаси қулоғига қайта-қайта қуйган гап эсидан чиқмас эди. «Сен, шунчаки ўқувчи эмас, муаллимнинг қизисан, болам, аъло ўқишга, ўртоқларингга намуна бўлишга мажбурсан... Бирон фандан «тўрт» баҳо олсанг, хафа бўламан. Фаол бўл, жамоатчилик топшириғини сидқидилдан бажар!»

Кеч куз кунларидан бирида ғалати воқеа рўй берди. Қурбоний синф бўйича навбатчи эди. Катта танаффусдан кейин латгани хўллаб келиб, доскани ҳафсала билан артди. Кейин...

Дугоналари билан ўйнаб кетди... Дарсга кўнғироқ бўлганида югуриб синфхонага кирса, синфдош болалардан қай биридир шумлик қилиб доскага бўр билан чизма-чизик тортиб ташлаб-ди. Қурбоной, зир югуриб, латта излайдики, топса қани? Бир маҳал ғиштин «плита-печка» дудбуронининг қир учига илиб қўйилган латтага кўзи тушди. (Кўтармадаги Сталин номли мактаб «энг катта», «энг намунали» ҳисобланар, бу даргоҳда синфхоналар жўн тунука печкалар билан эмас, ғиштин «плита-печ» билан иситилар эди.) Жонҳолатда плитага тирмашди. Оёғини печка қиррасига, тираб, энди латтага қўл чўзган эди, «плита» четидаги ғишт кўчиб кетди-ю, Қурбоной ёнбошига йиқилди. Бир амаллаб қаддини ростлади. Кўнгли беҳузур, чап тўпиғи сирқиллаб оғрив эди.

Бир маҳал қараса, бошида рус тили муаллими Хайруллин турибди.

— Сволиш! Чуждий элеменг! — деди дағдаға билан. — Ни қиддинг, враг народа?! Совет печкасини специально ломать иттинг!

Кизиқ... Қурбоной йиғлагиси келди-ю, йиғламади. Йиғлай олмас эди...

Кейин мажлис бўлди. Уч кеча... Дарсдан кейин... Айнан, дарсдан кейин... РайОНОдан одамлар келди. «Номи айтиб бўлмайдиган» ташкилотдан вакил иштирок этди. Уч кун мажлис қилиб, бир қарорга келдилар. Еттинчи синф ўқувчиси Тўлаганова Қурбоной совет мактабининг печкасини атайлаб синдирди. Эрта-индин совуқ тушса, ўқувчилар ўртасида норозилик кайфиятини туғдириш учун қасдан шундай қилди. Бобоси — эшон бўлган. Сибирга сургун қилинган. Онаси — Фотима ашаддий халқдушманининг қизи. Отаси — Ҳақимов Тўлаган шу мактабда математикадан дарс берган. Афсуски, мактаб педагогика жамоаси Ҳақимовнинг япон разведкаси билан алоқаси борлигини ўз вақтида тушуниб етмаган. «Тегишли ташкилот»ларнинг ҳушёрлиги билан Ҳақимов керакли жазосини олган. Аммо шунда ҳам мактаб педагогика жамоаси сиёсий ҳушёрлик кўрсатмаган. Яъни, ўқувчиларга собиқ математика ўқитувчиси Ҳақимов Тўлаган халқ душмани эканини тушунтирмаган...

Эртасига мактабда умумий «сбор» бўлди. Юқори синф ўқувчиларини сафга тизиб қўйиб, аввал Ҳақимов Тўлаганнинг жиноятини бирма-бир «исботладилар». Кейин ўша душмanning қизи — бузғунчи Қурбонойнинг қисмати ҳал этилди. Хулоса шу бўлдики, Тўлаганова Қурбонойга совет мактабида ўрин йўқ. Ҳушёр бўлиб турилмаса, бу қиз эртага мактабни портлатиб юборишдан ҳам тоймайди... Ажаб! Онаси ҳам, ўзи ҳам бу нарсани оддий ҳақиқат деб қабул қилишди. Қўни-қўшнилари у ёқда турсин, қариндошларинг ҳам қадамини тортиб қўйганда, мактабдаги муаллимлар халқ душманининг қизини жиноят устида қўлга тушириб, ўқишдан ҳайдаса, нима бўпти!

...Бунга қарангки, «улуғ дохий» мактаб муаллимларидан бошқачароқ фикрлар экан. «Ота учун бола айбдор эмас!» деган шиор бор экан. Бундан чиқди — Қурбоной гуноҳкор эмас! Тўғри, бобоси — эшон, яъни душман, отаси — япон разведкаси агенти, у ҳам душман. Бироқ Қурбоной душман эмас. Унсур бўлсаям онгсиз, тасодикий унсур. Башарти совет печкасини қасдан бузган тақдирда ҳам уни тарбиялаш керак. Устига-устак етти йиллик мажбурий таълим деган қонун бор. Бундан чиқди, кўтармадаги Сталин номли намунали мактаб ўқувчиси Тўлаганова Қурбоной етти йиллик тўлиқсиз ўрта маълумотни олиши — мажбурий!

Барибир, Қурбоной мактабга бормади. Ўқишдан кўнгли муз бўлиб кетган эди.

Қурбоной аясига қўшилиб дўппи тикишни ўрганди. Намоз ўқийдиган, рўза тутадиган бўлди. Ҳайҳотдай ҳовлида она-бола шумшайиб қолишган, аммо аяси ҳеч қачон ҳеч кимга ҳасрат қилмас, дўппи тикиб топган чақаларига амаллаб рўзғор тебратиб туришарди. Эшонбувадан қолган кўрғоннинг деворлари баланд, ҳовли саҳни кенг эди. Ўртадаги бир туп азамат тут ҳовлига салқин бериб турар, этакдаги отхоналар, бостирмалар хувиллаб ётарди. Аясининг айтишича, бир замонлар отхоналару қўралар назр-ниёзга тўлиб кетаркан. Аммо Эшон бува элдан тушган назрларни элнинг ўзи билан баҳам кўрар, етим-есирларга хайр қиларкан. Шунинг учун ҳам муридлар Эшон бувага айрича ихлос қўйишар экан. Қурбоной аясининг гаплари

ростлигига шубҳа қилмасди. Буvasи шундоқ машхур эшон бўлса ҳам мол-дунё тўпламагани аниқ. Дунёга ҳирс қўйса атиги бир уй, бир айвонга қаноат қилмай, қўша-қўша иморатлар солдирган бўларди.

Қурбонойнинг эсидан чиқмайди. Дадаси қамалган йили қиш қаттиқ келди. Кетма-кет қор ёғиб, совуқ заптига олди. Ҳовлидаги тут шохлари қор залвари остида эгилиб турар, мусичалар айвонда пилдираб нон-ушоқ излар, она-бола илиқ-милиқ танчага тикилиб, кечалари алла маҳалгача ухлолмай ётишарди.

Шундай кечалардан бирида кўча эшик қаттиқ гурсиллади. Қурбоной сандалнинг нариги томонида ётган онаси «Астағфирулло, ўзинг паноҳингда асра, Худойим», деб ўрнидан турганини кўрди. Онаси токчадаги еттинчи лампани ёқди.

Қурбонойнинг юраги гупиллаб урар, ўрнидан туришга мажоли йўқ эди.

— Ким, ая? — деди кўрқувдан титраб. Кўча эшик ҳамон гурсиллар эди.

— Билмасам... — Онаси эгнига эски камзулини кия туриб тагин Аллоҳга тавалло қилди: — Ўзинг асра, яратган Эгам!

Қурбоной лампани кафти билан пана қилган кўйи айвонга йўл олган аясига эргашди. Ҳовлини қалин қор босиб ётар, аммо ҳаво очик, совуқ эди. Она-бола калишни пойма-пой кийганча, катагига мушук оралаган каптардек типирчилаб, эшик-олдига боришди.

— Кимди? — деди онаси овози қалтираб.

Дарвоза ортидан эркак кишининг дағдағали буйруғи эшитилди:

— Очинг!

Онаси баттар титраб-қақшаган кўйи қайта сўради:

— Кимсиз ўзи?

— Қонун номи бўлан буюраман! Оч!

Буйруқ шу қадар қатъий эдики, онасининг кўли қалтираб, лампанинг шишаси жиринглаб кетди. Беҳуш бир тарзда тамбани сура бошлади.

— Очманг, ая! — деди Қурбоной йиғламсираб. — Очманг, ёмон одамлар!

— Бўласанми-йўқми? — Нариги томондан янаям дағдағали товуш келди.—Буйруққа бўйсунмасанг, қонун олдида жавоб берасан!

— Мана, ҳозир... — Онаси титроқ кўли билан амаллаб тамбани сурди.

Ўша заҳоти эшик очилиб қора чарм плаш, шапка кийган одам остона ҳатлаб кирди.

— Ўлиб қолганмисан?! — деди ғазабдан тиши ғижирлаб. Қурбоной чироқ ёруғида таниди: бу ўша! Дадасини олиб кетган одам. Соқоли қиртишлаб олинган. Шапкасини қуюқ қоши устига бостириб кийган, кўзлари ёниб турибди.

— Ким бор уйингда? — деди атрофга аланглаб.

— Ўзимиз... — онаси шапкасининг кетидан бошқалари ҳам келиши муқаррардек тагин бир лаҳза туриб қолди. Ҳамон кўллари қалтирар, лампа шишаси нола чеккандек ожиз жирингларди.

— Бошла! — деди шапкали ияги билан имо қилиб. Аввал онаси, кетидан шапкали, унинг кетидан Қурбоной қори куралган сўқмоқдан тизилишиб айвонга чиқишди. Онаси калишини ечмай кавшандозда туриб қолди.

— Бошла!

Онаси каловланиб уйга кирди. Шапкали унинг кетидан эргашди. Аммо ичкари кирмади. Кавшандозда тўхтаб қолди.

— Чироқни кўй! — деди сандалга имо қилиб. Қурбоной айвон ўртасида тўхтаб қолган, шапкасининг нияти нималигига ақли етмас, ҳамон кўрқувдан юраги гурсиллаб урар, фақат бир нарсани аниқ билар эди: бу ёмон одам. Дадасини олиб кетган! Онаси талмовсираб, ичкари кирди. Чироқни сандал устига кўйди шекилли, айвонни ярим зулмат чулғади. Фақат очик эшикдан чироқнинг қизғиш нури тушиб турарди. Шапкали этигини ечмай, шиддат билан уйга отилиб кирди. Қурбоной нима гаплигига ҳамон тушунолмай, кавшандозга келди. Онаси сандал

ёнида кўрқувдан кўзларини катта-катта очганча кўнишиб турарди. Шапкали негадир ўнг кўлини чарм пальтосининг чўнтагига суқиб, уй тўрига борди. Чап кўллаб кирпеч, дорпечларни шарт-шарт узиб туширди. Кўрпа-тўшак йиғилган тахмонларни бирма-бир кўздан кечириб чиқди. Кўрпача устига этикли оёғи билан чўккалаганча сандал кўрпасини ҳам кўтариб кўрди. Қизик, ўнг кўли ҳамон чўнтагида эди.

Охири, кўнгли бир қадар жойига тушди шекилли, қаддини ростлади.

— Кўтар! — деди чирокқа имо қилиб.

Қурбоной аждар сеҳрига дуч келган куёндай ҳамон қотиб турган онасига қаради-ю, дод солиб йиғлагиси келди. Ажаб, негадир йиғлай олмади. Ич-ичидан отилиб келган фарёд томоғида тикилиб қолганга ўхшарди.

— Кимни қидиряпсиз? — деди ниҳоят онаси тилга кириб. — Ким керак ўзи сизга? Шапкалининг кўзлари тағин чакнади.

— Кўтар! — деди таҳдид билан.

Онаси чирокни кўтариб кавшандозга чиққанида Қурбоной беихтиёр четлаб, йўл берди. Шапкали унга кайрилиб ҳам қарамади. Гўё қадами остида пайдо бўлган чувалчангни кўрмагандек.

Қурбоной сарпойчан калиш кийган онасининг чирок тутганча ғарч-ғурч қор босиб бораётганини кўриб турар, ачинар, аммо нима қилишини билмас эди. Шапкали эса унинг кетидан эргашиб борарди. Бостирмага, молхонага, ҳатто ҳовли бурчагидаги хожатхонага ҳам кириб-чиқишди. Қурбоной айвон устунига суяниб турар, эски калишидан зах ўтиб, оёқлари музлаб кетганини Ҳис этар, жойидан жилишга кўрқар эди. Ҳовлининг бурчак-бурчакларини айланиб чиқишди. Олдинда чирок тутган онаси, орқасида чарм пальтосининг ўнг чўнтагига қўл солган, мушукдек эҳтиёткорлик билан қадам босаётган шапкали...

Ниҳоят, айвонга қайтиб келишди. Онасининг эс-хуши энди жойига келдими, ё қизи совуқда диддираб кетганини ҳис этдими, хийла дадил, меҳрибон оҳангда койиди:

— Уйга кирмайсанми, жон қизим! Музлаб кетдинг-ку!

Шапкали Қурбонойга тезгина қараб олди-ю, ҳеч нима демади. Кавшандозда энгашиб, этигини ечди. Лекин ўнг кўлини ҳамон чўнтагидан олмади. Сандалга оёғини тикқанидан кейингина Қурбоной совуқ жон-жонидан ўтиб кетганини сизди. Елкалари силкинар, аъзойи бадани титрар, негадир нафас олишга қийналарди. Қизик, шапкали ҳам сандалнинг бир томонига чўкди. Оёғини сандалга тикиб, бир зум кўзларини юмиб турди-да, буюрди:

— Ўтиринг! Нега қаққайиб турибсиз? Ажаб, бу сафар негадир сизлаб гапирди. Токча оддида турган онаси бош чайқади.

— Зиёни йўқ, мен туравераман...

— Ўзингиз биласиз... — Шапкали бошидан шапкасини ечиб, сандал устига тўнкариб қўйди. Икки чаккасидаги сочлари ёйилиб, қулоғига тушди. Уч ой олдин дадасини олиб кетаётганида бу одам Қурбонойнинг кўзига Азроилдек ваҳимали кўринган эди. Йўқ, ҳаммага ўхшаган одам экан. Қалин қошли, юзлари қорамағиз. Лаблари юпқа... Фақат сояси девга, сочлари пахмайган алвастига ўхшайди.

— Сандал — жоннинг роҳати-да, — деди тўсатдан. — Бир-пасда баданинг яйрайди.

Шундай деб, жилмайди. Қаранг! Жилмайиши ҳам одамга ўхшаркан! Юпқа лаблари ёйилиб, кўзлари сузилиб кетаркан.

— Э, ўтирсангиз-чи, Фотимахон! — деди бир қадар самимият билан.

Қурбоной онасига илтижо аралаш термилди. Ўтирса-чи аяси! Нима қилади жаҳлини чиқариб!

Онаси бир нуқтадан кўз узмай турар, сарпойчан оёғи гўштдек қизариб кетган эди.

— Дадаси тирикмилар? — деди ниҳоят тилга кириб. — Жонлари омонми?

— Буниси сизга боғлиқ! — Шапкасини ечиб қўйган «шапкали» тағин кулимсиради.

— Хат-хабар борми?

— Бунисиям сизга боғлиқ! — «шапкасиз шапкали» сандалдан қўлларини чиқариб, кафтларини ғайрат билан ишқалади. — Бизга бир хатни топишда ёрдам берсангиз, эрингиздан хат олишга рухсат этамиз.

— Нима деганингиз бу? Қанақа хат? — Онаси кўзлари ҳайратдан кенгайиб сўради: — Тўлаган акамнинг ҳамма нарсаларини олиб кетдинглар-ку, яна нима керак?..

«Шапкасиз шапкали» қаҳ-қаҳ уриб кулди. Қурбонойнинг юраги зирқираб кетди. Умрида бунақа совуқ қаҳқаҳани эшитмаганди. Йўқ, бу кулги эмас, калтакесакнинг хонишига ўхшаган мудҳиш бир товуш эди.

— Вой Фотима-ей! Вой муғамбир-ей! — «Шапкасиз шапкали» тагин калтакесакдек чирқиллади: — Сен бизни шунчалик содда деб ўйлайсанми? Хат қани, хат? — тўсатдан важоҳати ўзгариб, шу қадар ғазаб билан сандалга муштладики, лампа пилиги лопиллаб кетди. — Эринг япон разведкачисидан олган хатни қаёққа тикдинг?

Қурбоной кўркув ичида ўрнидан туриб кетди. Онаси мадори қуригандек сандал четига чўккалаб қолди.

— Соат ака! — деди илтижо қилиб. — Бандаси билмаса, Худойи таоло кўриб турибди-ку! Бир жойдаги одаммиз-ку! Аллоҳ шоҳид, эримнинг гуноҳи йўқ! — У алам билан сандал четига кўрпачани чангаллади. — Йўқ! Йўқ! — деди бутун гавдаси билан тебраниб. — Нега бунча қийнайсиз одамни, барака топгур! — Тиззаси билан судралиб келди-да, кўзидан дув-дув ёш оқиб ёлворди. — Илоё мартабангиз бундан ҳам баланд бўлсин. У дунё-будунё ғам кўрманг! Дадасини чиқариб юборинг, Соат ака! Биттагина боламни етим қилманг!

— Нарин тур-э! — «Соат ака» ҳазар қилгандек, ўзини четга олди. — Хат қани, хат? — деди ўкириб.

«Соат ака»нинг важоҳати шу қадар таҳдидли эдики, Қурбоной онасига ёпишди.

— Туринг, ая! — деди чирқиллаб. — Йиғламанг, аяжон! Шунда... онасининг ҳам қиёфаси бирдан қаҳрли тус олди.

Қурбоной аясини бунақа алпозда биринчи кўриши эди.

— Қачон қонга тўясан, одамхўрлар! — деди ўтирган жойида намати муштлаб. — Отамни ўлдирдиларинг, укамни бедарак йўқотдиларинг. Энди боламниям етим қилмоқчимисан, Худо беҳабар!

— Ая! — Қурбоной онасининг қўлтиғидан кўтаришга уринар, аммо кучи етмасди. — Бўлди, аяжон!

— Эрим билан бирга ўқигандинг-ку, имонсиз! — Онаси сочлари ёйилганча фарёд чекди. — Душман эмаслигини билардинг-ку, виждонсиз! Обкеб бер! Обкеб бер боламнинг отасини! — Шундай деб «Соат ака»нинг ёқасига ёпишди.

«Соат ака»нинг ранги гезариб кетди. Кучи борича тарсаки туширган эди, онаси Қурбонойнинг оёғи остига шилқиллаб йиқилди.

— Мана сенга, унсурувачча! — «Соат ака» тагин мушт кўтарган эди, Қурбоной чирқиллаб қўлига ёпишди.

— Урманг! Жон амаки, урманг аямни! Аяжон! Кўзингизни очинг, аяжон!

— Обке, сув-пув! — «Соат ака» кўзи олайиб Қурбонойга дағдаға қилди.

Қурбоной калиш билан қор кечганча қоронғи бостирмага югурди. Пақирдаги сув музлаб қолган экан. Ёғлоқ билан уриб, музни синдиргунча талай фурсат ўтди. Ниҳоят, титроқ қўллари билан тўкиб-сочиб ёғлоқда сув олиб келди.

Онаси кўзини очган, ўнг юзи моматалоқ бўлиб кетган эди. Сандал четига худ-бехуд чайқалиб ўтирар, «Соат ака» бир нималарни гапирарди. Қурбоной унинг сўнгги сўзларини эшитиб қолди:

— Гапинг тўғри, Фотима! Бир жойдаги одаммиз... Лекин нима қилай, мен ҳам давлатнинг

одамиман-да...

Онаси Қурбоной тутқизган сувдан бир қултум ичиб, ёғлокни кафти билан нари сурди. Кўзидан шашқатор ёш оқиб ялинди:

— Соат ака! Тўлаган акам тухматга қолганини бошқалар билмаса, сиз биласиз-ку, барака топгур!

«Соат ака» бир зум ўйланиб турди-да, чарчаб кетгандек хўрсинди:

— Болам етим бўлмасин, десанг, хатни топ!

— Қанақа хат, тухмат қилмай, тухмат балосига йўлиққур, қанақа хат! — Онасининг чеҳрасида яна чексиз алам, қайсар қатъият пайдо бўлди. Қўшқўллаб тиззасига шапатилай кетди: — Нима қилай ахир! Нима дей? Худога ишонмасанг! Қуръонга ишонмасанг! Биттаю битта боламни ўртага қўйиб онт ичсам ишонасанми? Ёлғон гапирсам илоё яккаю ёлғиз қизимнинг ўлигини устида ўтирай! Майлими! Агар сен тухмат қилаётган бўлсанг, у дунёю бу дунё кун кўргин-у, кун рўшнолик кўрмагин! Хўпми? Болаларингнинг ўлиги устида ўтиргин, майлими?

«Соат ака» пинагини бузмади.

— Хат? — деди истехзоли кулимсираб. — Хат қани?

— Ана! Хоҳлаган жойингни қидир! — Онаси қатъий қарорга келди шекилли, Қурбонойга анчайин осойишта оҳангда буюр-ди: — Ёт, қизим, ухла!

Қурбоной ҳамон қўлида тутиб турган ёғлокни тоқчага қўйди. Энди сандал четига ўтирмоқчи эди, «Соат ака» ғудранди:

— Қизингга айт, чиқиб кетсин. Обиск қиламан. Қўлимда ордер бор!

— Қизим сенга халақит бермайди, — деди онаси алланечук вазминлик билан. — Хоҳлаган жойингни текширавер.

— Чиқсин! — «Соат ака» тишларини ғижирлатди. — Мен ёш авлодда совет органларига қарши кайфият уйғотишни хоҳламайман! Айт, чиқиб кетсин!

Онаси бир зум иккиланиб турди-да, эгнидаги камзулни ечиб Қурбонойга узатди.

— Кий, болам... Майли, айвонга чиқиб тур. Қурбоной айвонга чиқиб, устунга суянди. Тиник осмонда етим ой ғариб мўлтирар, совуқ юлдузлар дийдирар эди. Ичкаридан садо чикмас, фақат аҳён-аҳёнда қоғозларнинг шитир-шитири эшитилиб қоларди... Қурбоной шу кўйи анча турди. Оёғидан ях ўтиб кетди. Ич-ичидан музлатиб юбораётган совуқ титроқни босиш учун чуқур-чуқур нафас олиб кўрди. Тишлари тақиллаб ер тепинди. Охири, уйку босди. Айвон бурчагига бориб, ғужанак бўлиб ўтирди. Кўчада қолган мушук боладек... Бир маҳал эшик занжири шиқиллагандек бўлди. Умид билан ўша томонга қаради-ю, негадир ичкаридан нур тушмай қолганини кўрди. Нимадан кўрқаётганини ўзи англамай, оёқ учида эшик олдида борди.

Қулоғига ҳансираган овоз кирди:

— Ечин! Бўл тез!

— Йўқол! Қоч, ифлос! Ҳозир додлайман!

— Додла! Додлайвер, унсур! Обиск пайтида менга пичоқ ўқталди, дейман-да, отиб ташлайман!

— Бу қанақа бедодлик!

— Яхши кўраман сени, тентак! Эсингдами, ҳов ўшанда қор отганим? Ҳазиллашган эдим, жинни! Ёмон қарғагандинг... Мен сени... сени... ўшанда яхши кўриб қолганман.

— Қоч! Қоч, имонсиз! Ё Худо! Бу қандай шармандалик! Айвонда бўй етган қизим турибди!

Қурбоной эшикни итарган эди, очилмади. Ичкаридан занжирлаб қўйилган экан.

— Ая! — деди чинқириб. — Аяжон! Очинг! Қўрқиб кетяпман!

Эшикни муштлай бошлади.

Ичкарида бир зум сукут чўқди. Кейин «Соат ака»нинг ғўлдираган овози келди:

— Қизингнинг бўйи етиб қолганми?.. Яхши! Чақирақол, қизингни!

— Ая! — Қурбоной эшикни тепкилади. — Аяжон!

— Давай! — «Соат ака» тагин ғўлдиради. — Ўзинг ҳал қил. Ё сен, ё қизинг...

— Қурбоной! — Бу онасининг овози эди. — Қурбоной! Кет! Кет бу ердан! Тезроқ!

Қурбоной кетиши кераклигини тушунди. Аммо қаёққа борсин ярим кечада? Кимникага боради? Эшик олдида тураверди.

Ичкаридан яна ҳансираган товуш келди:

— Сочинг мунча узун, Потти? Айб ўзингда. Халқ душманига бало бормиди? Менга тегсанг-ку... Менга қара, Потти... Йиғламагин... Ҳалиям бўлса кечмас... «Эрим халқ душмани эканини билмагандим, воз кечаман», деб битта тилхат ёзсанг, газетада чиқарамиз. Кейин... Қизингни энг яхши институтларда ўқитамиз, идрокли кўринади. Фотима, бўлди энди, йиғламагин...

Қизик, Қурбоной ҳеч нимани ўйлагиси келмасди. Энди оёқларидан муз ўтмас, совуқдан елкалари титрамас, фақат уйқуси келарди. Шуурсиз бир алпозда айвон бурчагига борди. Бошини муздек деворга босган кўйи уйқуга кетди. Туш кўрибди. Гуллаган олмазор эмиш. Қор ёғиб турганмиш. Қорлар ёғиб-ёғиб олма шохларига кўнармиш-да, гулга айланиб қолармиш. Қурбоной олма тагида ётган эмиш. Бир маҳал гуллаган олмазор орасидан дадаси чиқиб келибди. Бошида янги дўппи, эгнида жужунча халат, шим эмиш. «Қурбоной, тур, жон қизим, сени соғиниб кетдим-ку», дермиш. Қурбоной ўрнидан туриб дадасининг бағрига отилмоқчи бўлармиш-у, қаддини ростлай деса, оёқ-кўли қимирламасмиш.

— Қурбоной! Турақол, жон қизим!

Билмайди, бу гапни тушида эшитдим, ўнгидами? Шуниси эсидаки, онаси — сочлари тўзғиб кетган онаси кўлтиғидан кўтарганича судраб уйга олиб кирди. Сандал четига ётқизиб оёқларини уқалади, устига кўрпа тортди.

— Чой ич, жон болам, чой ич! — деди йиғлаб. Қурбоной кўзларини ярим-ёрти очди. Шунда аясининг қовоқлари шишиб кетганини ғира-шира кўрди. Тагин уйқу босди.

— Ухлайман, ая, — деди бемажол шивирлаб.

Онаси унинг бошини силади, узоқ силади. Кейин юзидан ўпди. Қурбоной юзига иссиқ ёш томчилари ёғилаётганини элас-элас идрок этар, аммо кўзини очишга мадори йўқ эди.

Қанча ётганини билмайди. Бир маҳал эти жунжикиб уйғонди. Сандал совиб қолган, уй ичи нимқоронғи эди.

Хаёлига «ҳалиям тонг отмабди-да», деган ўй келди. Яна бирпас ухламоқчи эди, негадир кўнглига ғулғула тушди.

— Ая-я! — деди ётган жойида.

Уй ичи жимжит. Токчадаги мушук кўзли соат шошқин чиқиллар, миллари олтини кўрсатиб турарди. Ҳеч нимага идроки етмади: эрталабми ҳозир, кечқурун?

— Ая! — деди тагин. Садо бўлмагач, сирғалиб кўрпа ичидан чикди. Қаловланиб айвон томон юрди. Вужудида мадор йўқ. Негадир оёғининг бармоқлари ачишиб оғрирди.

— Ая-я! — товуши пастак айвоннинг шифтига урилиб қайтди. Ҳовли ўртасидаги тутнинг қор босган новдалари совуқ шамолда титрар, шохларнинг уч-учида оқшом шафағи ялтирарди. «Кун ботяпти, шекилли, кечгача ухлабманми?» деган ўй хаёлидан лип этиб ўтди. Оёғига эски калиш кийиб, ҳовлига тушди. Яна онасини чақирди.

Кечаси бўлган воқеани эсламасликка ҳарчанд уринмасин аясининг зор қақшаб йиғлагани, анави «Соат ака»нинг дағдағалари ёдига тушиб, юрагига ваҳима ўрмалади. «Ҳадича холамникага чиққанлар», деди ўзини-ўзи юпатиш учун пичирлаб. Муздек калиш ичида оёғининг бармоқлари баттар санчиб оғрий бошлади. Айвон бурчагида ғужанак бўлиб ўтиргани, онасининг анави кишига ялинганлари яна эсига тушди. Йўлак томонга юрди. Кўча эшик тақатақ берк, тамба бостирилган эди. Ваҳимаси кучайиб кетди. Оёғининг ачишгани ҳам ёдидан чиқиб, калиши қорга тўлганча ҳовли бурчагидаги молхона эшигига борди. Йиғламсираб чақирди:

— Ая-я!

Кўрқув ичида молхона эшигини очди. Нимқоронғи молхонадан чириган хазон, эски гўнг хиди келар эди. Қор кечиб бостирма олдига борди. Пастак эшикни тортган эди, негадир очилмади. Эшик ҳалқасидан тутганича куч билан кўшқўллаб силтай бошлади. Занжир ичкаридан илиб қўйилган, асабий шиқирлар, аммо очилмасди.

— Очинг, ая! Кўрқиб кетяпман! — деди Қурбоной баралла йиғлаб.

Жон-жаҳди билан тортган эди, занжир узилди чоғи, пастак эшик нолали ғийқиллаб очилди. Ичкаридан кўзлари йилтиллаб турган бир нима отилиб чиқди-да, шувиллаб ёнидан ўтиб кетди. Қурбоной кўрққанидан додлаб юборди. Аммо овози чиқмаганини кейин пайқади. Қараса, муз босган остонада Ўтирибди. «Мушук-ку!» — деди ўзига-ўзи далда бериб. Мушук айвон зинасида тўхтаб, унга ёвқараш қилиб қўйди. Қип-қизил, юпка тилини чиқариб лабини ялади-да, унсиз сакраб айвонга чиқди. Қурбоной қорга беланган этагини кафти билан тозалаган бўлди. Қоронғи бостирмага бош сукди. Ичкари киришга юраги бетламади, бир зум туриб қолди. Кейин, дадилланиб остона ҳатлади. Икки қадам босиши билан кўкраги. аралаш юзига муздек нарса урилиб, лопиллаб кетди. У бошини кўтариб қаради-ю, шундоқ тумшуғи тагида икки оёқ шалвираб турганини кўрди. Сарпойчан оёқлар қоронғида сарғимтир рангда кўринар, вазмин лопиллаб у ёқдан-бу ёққа бориб келарди. Қурбоной даҳшат ичида орқасига тисарилар экан, васса-жуфтга илинган арқонни, арқонда осилиб ётган гавдани кўрди. Кўрқувни ҳам унутиб, сарпойчан оёқларни чангаллади.

— Ая, аяжон! — деди чинқириб. Шундай қилса арқон узилиб, онаси халос бўладигандек оёқларини пастга торта бошлади.

— Унақа қилманг, аяжон! Жон, аяжон, унақа қилманг! Онасининг оёқлари муздек совук, таёкдек қаттиқ эди.

ХУДО УРГАН ОДАМ

Қурбоной хола одатдагидек эрта уйғонди. Ачом қилиб ётган неварасини оҳиста бағридан чиқариб, устига кўрпа тортди. Таҳорат олди. Ошхонага кириб, газга чой қўйди. Бомдодни ўқиб бўлиб, ўтганларга имон, жумла-мўмин қатори Умидага, невараларига умр тилади. Қуруқ тухматдан, бевақт ўлимдан сақлашни Тангридан илтижо қилди. Бир қўлида курак, бир қўлида супурги билан пастга тушди. Хайрият, ҳаво анча илибди.

Гастрономнинг эшиги тепасида қизил чироқ ёниб туриб-ди... Нон дўкони олдига машина келиб тўхтади.

Қурбоной хола шошилмасдан қор курай бошлади. Бирпасда терлаб кетди. Орқа томондан Комиссарнинг йўғон овози келди:

— Ҳорма, қизим!

Қурбоной хола куракка суянган кўйи хотиржам бурилиб қаради.

— Саломат бўлинг, — деди салом бериб.

Комиссар қора пальто кийган, томоғини ола-була шарф билан ўраб олган, қўлида сут бидонча кўтариб турарди.

— Совқотмадингми? — деди меҳрибонлик билан.

— Йўқ! — Қурбоной хола жун рўмоли остида терлаб чаккасига ёпишиб қолган сочини кафти билан силади. — Кун ташлабди-ку, анча...

Комиссар томоқ кириб қўйди.

— Хабаринг йўқми, анави болани ўлдирганлар топилибдими?

— Билмасам, — Қурбоной хола елка қисди. — Топилар...

— Топилади! — деди Комиссар ишонч билан. — Топилмай қаёққа борарди?

Қурбоной хола индамади.

— Келин қалай, келин? — Комиссар тўртинчи қаватга, Рустамларнинг деразасига имо

қилди.

— Жабр бўлди, бечорага! Қон йиғлаб ўтирибди, шўрлик...

— Оёқ олиши қалай? Олдига бегоналар келмаяптими?

— Вой, манов одамни! — Қурбоной хола астойдил ажабланди. — Худодан қўркмийсизми?

Комиссар бирпас қор тепкилаб турди-да, тўсатдан сўради:

— Қалай, намоз ўқиб турибсанми?

Қурбоной холанинг юраги шиг этди. Кечаги терговчи айтган! Яхши болага ўхшовди-ку?

Ким билсин, тагин...

— Ким айтди? — деди шошилиб. — Мен намоз ўқимийман.

— Ўқийса-а-а-н! — Комиссар бармоғи билан пўписа қилди. — Билама-а-ан! Мен ҳамма нарсани биламан.

— Сут бор эканми? — деди Қурбоной хола гапни айлантириб.

— Бор экан, — Комиссар ўйланиб қолди. — Энди бориб манний каша пишираман.

— Болаларингиз хабар олмийдими? — деди Қурбоной хола. — Ўғлингиз бор...

Невараларингиз...

— Хэх! — Комиссар истехзоли кулди. — Ҳаммаси бир гўр!

— Унақа деманг, — деди Қурбоной хола астойдил ранжиб. — Боланинг ёмони бўлмийди.

— Тфу! — Комиссар асабий қўл силтади. — Бола-чақа боқиб роҳат кўраман, деганнинг падарига лаънат!

Қурбоной холанинг юраги сиқилди. Индамай қор курашга тушди. Бирпасдан кейин қулоғи остида тагин Комиссарнинг гўлдираган товуши эшитилди:

— Менга қара, Қурбоной.

Қурбоной хола қаддини ростлади. Комиссар сут бидонини қор устига қўйиб, алланечук кунишиб турар, захил юзи ўйчан эди.

— Ростингни айт! — деди кинояли илжайиб. — Жойнамоз устида ҳар куни қарғасанг керак мени? Ота-онанг учун, ўзинг учун... Фақат тўғрисини айт!

— Ўзимга нима кипти? — деди Қурбоной хола дили оғриб.

— Хэх! — Комиссар калтакесакдек чиркиллаб кулди. — Ўзинг бўлмаса ота-онанг учун...

— Мен ҳеч кимни қарғамийман, — деди Қурбоной хола ишонч билан. — Қурьонда битилган: Аллоҳ ҳар нарсани кўргувчидир. Тангрим ҳаммасини кўриб турибди.

Комиссар бирпас гезариб турди-да, бидон бандидан кўтарди. Индамай нари кетди.

Қурбоной хола куракнинг муздек дастасини чангаллаган кўйи узоқ туриб қолди.

Нима деса бўлади бу одамга?! Бутун аждодига қирон келтиришга келтирди. Бувасини ўлдирди, отасини ўлдирди, онасидан жудо қилди. Аммо ўзининг бахтсиз бўлишида бу одамнинг айби йўқ...

Қурбоной хола эридан ажрашгани учун ўкинмийди. Шунчаки, турмуши келишмади, холос.

... Онаси ўлганидан кейин амакилари ота ўрнида оталик қилди. Ўраб-чирмаб узатди. Эри яхши йигит эди. Ҳалол, меҳнатқаш... Фақат қайнота-қайнонаси Қурбонойни ҳеч бири суймади. Келин бўлиб тушган оиласи замонавий экан. Қайнотаси — олим, қайнонаси — инженер. Қурбоной атеизм деган илм қанақа бўлишини билмас эди. Қайнотаси ўша илм бўйича олим экан. Қурбоной бурчак-бурчакда яшириб намоз ўқиб юрди-ю, рўза тутганда қўлга тушиб қолди. Ўшанда Умида икки ёшга чиққан эди. Қайнотаси бир коса сув келтириб, ҳозир ичасан, деб туриб олди. «Ўзим коммунист бўлатуриб, атеист бўлатуриб, оиламда диндорлик авж олишига йўл қўймайман», — деди. Орага куёв аралашган эди, «Феодализм давридан қолган бу махлуқни қаёқдан топгансан?» деб ўдағайлади... Қурбоной қараса, ота-бола ёқалашиб кетадиган. Қизчасини кўтарди-ю, чикди-кетди. Эри сўроқлаб келган эди, тушунтирди: «Жон дадаси, мен сиздан мингдан-минг розиман. Хафа бўлманг, барибир турмушимиз тўғри келмайди. Ман сизга муносиб эмасман. Ўзингиз рози бўлиб, талоқ қўйинг...» Ёзуғи шу бўлса нима қилсин!

...Комиссар бўлса мени қаргайсанми, дейди.

Курбоной хола ҳамон курак дастасидан тутиб тураркан, хўрсинди:

— Худонинг ўзи уриб қўйибди-ку сани, ман нимангни қаргай!

ҚУРБОУНОЙ ХОЛАНИНГ ЭРТАКЛАРИДАН

Бир куни Ҳаж сафаридан қайтаётган карвон шаҳарга яқин жойда тўхтаб, дам олибди. Ўша ерда булоқ бор экан. Сув ичишибди, салқинлаб, хордиқчиқаришибди... Карвонда учинчи марта Ҳаж қилган нуруний чол ҳам бор экан. Чол сафар бўйи ҳамманинг ҳожатини чиқарган, донишманд одам экан.

Бир маҳал шаҳар томондан битта отлиқ елиб келибди. Бўза ичиб олган, маст йигит оддан сакраб тушибди-да, югура келиб, чолни тарсакилаб юборибди. Карвондагилар йигитни ўраб олишибди. «Бу одам сенга нима ёмонлик қилди?» — дейишса, маст йигит индамасмиш. Одамлар унинг адабини бермоқчи бўлиб шайланиб турган экан, чол уларни шаштидан қайтарибди. «Тегманглар, бу — менинг ўғлим бўлади», дебди. Одамлар баттар ғазабга минибди. «Бу қандай фарзандки, ўз отасига қўл кўтарса!» «Маили, — дебди чол шунда. — Бу болада айб йўқ. Менда ҳам гуноҳ йўқ. Отамнинг жазоси менга қайтди. Болалигимда қулоғимга чалинган эди: бир вақтлар отам ёшлик қилиб бувамни урган экан. Ўшанда бувам дуойибад қилган экан...»

ҲАЁТНИНГ БОШ МАЗМУНИ - ПРИНЦИПАЛЛИК

Курбонойга нега унақа деди? «Жойнамоз устида мени қаргайсанми?» эмиш! Шуям гап бўлди-ю! Қарғиш-парғиш, дуойибад... Ҳаммаси абсурд! Чепуха! Нега шу эшонвачча уборшица билан пачакилашди? У киму фаррош ким?

Комиссар сут бидонни кўтариб бораркан, ўзининг гапи ўзига нашъа қилиб, ғижинар эди. Қарияпсан, биродар, қарияпсан. Кўп гапириш — кексалик белгиси, чекист эса кўп гапирмаслиги керак...

...Ўша ҳодисадан кейин уйланишга қарор қилди. Биографиясига доғ тушиб қолиши мумкин эди. Орган бунақа нарсаларни кечирмайди. Албатта, Фотима ўзини осиб қўйгани учун полковник Ғаниевни айблайдиган мард йўқ эди. Финг деб кўрсин-чи, «халқ душмани»ни ҳимоя қилган шубҳали шахс сифатида қия бўлиб кетади! Нима қипти, Ғаниев «халқ душмани»нинг уйида тинтув ўтқазди. Ҳакимовнинг хотини ўзини осиб ўлдирди. Бунга Ғаниевнинг нима дахли бор? Эшонзода Фотима Обидхонованинг айби бўйнидадирки, ўзига ўзи сиртмоқ илгандир! Қизи масаласига келсак... Ёш қизалоқ нимани биларди? Оила аъзосининг гувоҳлиги инobatга ўтмайди. Факт шуки, Ғаниев Обидхоновага зуғум қилмади, тан жароҳати етказмади. Ҳар ким ўз жонига ўзи хўжайин. Обидхонова ўлгиси келган бўлса — марҳамат, ўлаверсин!

Комиссар, мабодо устидан шикоят тушгудек бўлса, далилларни қаторлаштириб қўйган эди. Ҳеч қандай шикоят тушмади. Бироқ Соат Ғаниевич энди уйланмаса бўлмаслигини ҳис этди. Ўйлаб қараса, ёши ҳам ўттиз бешга борибди... Ана, тенгдоши Тўлаганнинг қизи бўйига етиб қолибди. Эрта-индин эрга тегса, болали бўлади. Душманми, баломи, ишқилиб уйланибди, ҳузур-ҳаловат кўрибди. Соат Ғаниевич нима кўрди дунёга келиб?

Кўз очиб кўрган хотининг бошқача бўларкан-да! Назира ҳалиям тушларига киради. Ювошгина эди. Майингина... Тўғри, у пайтда «Қизил тўй» қилиш удум бўлмаганди. Назиранинг отаси «Бир камим қизимнинг шунча меҳмон олдида куёв билан ўтиришини томоша қилишим қолувди!» деб туриб олди. Куёв унча-мунча одам эмас, полковник эканини, НКВД билан ҳазиллашиб бўлмаслигини тушунтириб қўйишди шекилли, чол шаштидан қайтди. Эсида, тўй ниҳоятда хушчақчақ ўтди, ҳатто генералнинг ўзи ҳам келди. Соат оилавий бахт деганлари қанақа бўлишини илк бор тотиб кўрди. Ярим кечада келадими, тонготарми, ош-овқати тайёр.

Формаси дазмолланган. Туфлиси ялтиратиб артиб қўйилган. Уйи — чинни-чирик...

Соат тўйнинг эртасига Назирага масалани кўндаланг қўйди:

— Уйдан чиқиб кетаётганимда қаёққа кетяпсиз, қачон келасиз, демайсан. Келганимда қаердан келдингиз, нега шунча йўқ бўлиб кетдингиз, демайсан. Ишим тўғрисида умуман сўрамайсан. Вазифам шунақа!

Назира эрининг ҳукмини кулоқ қоқмай бажарадиган аёллар тоифасидан экан. Соат нима деса — ҳаммасини ўрнига қўйди... Соат уйда кам бўлар, бор пайтида ҳам эр-хотин деярли гаплашишмас эди. Қизиқ, улар ўртасида қандайдир сирли, хатарли девор турганга ўхшар, иккови ҳам ўша деворга яқин келса, бирон корихол рўй беришидан ҳадиксираб туришарди.

Бир куни Назира «ёрилди». Соат кечаси уйғониб кетди. Қараса, чирик ёниқ. Тепасида хотини термилиб ўтирибди. Юзини доғ босган, қорни катта. Пишиллаб нафас олади.

— Нима гап, Назира? — деди Соат.

Хотини индамади. Киприк қоқмай ўтираверди. Баайни ҳайкал! Кўзи унда-ю, хаёли бошқа жойда.

— Ҳой, — деди Соат туртиб, — кўзингни очиб ухляяпсанми?

Хотини алланима деб пичирлади.

— Нима? — Соат унинг елкасига беозор қўл ташлади. Назира негадир ўзини четга одди.

— Кўрқаман... — деди пичирлаб. Соат кулиб юборди.

— Нимадан кўрқасан, овсар!

— Кўрқаман... — Назира тагин пичирлади. — Сиздан кўрқаман!

— Мендан? — Соат унинг юзини силамоқчи эди, Назира тагин ўзини орқага ташлади.

— Сиз — кўрқинчли одамсиз! — деди юзини ўгириб. Соатнинг жахли чиқиб кетди.

— Нима деяпсан, аҳмоқ! — деди зарда билан. Қаддини ростлаб иягидан тутганча хотинининг кўзига чақчайди. — Қаёқдан олдинг бу гапни?

Ажаб, Назира қилча ҳам чўчимади. Бир нуқтага тикилиб ўтираверди. Анчадан кейин ўйчан оҳангда сўради:

— Кўп қарғиш олганмисиз?

Соатнинг хаёлига лоп этиб Фотима келди. Юраги шувиллаб кетди. (Ажаб, ҳеч қачон бундай бўлмаган эди.) Ўзининг бир лаҳзалик ожизлигидан ўзи ғазабга минди.

— Ким айтди? — деди дағдаға билан.

— Ҳеч ким. — Назира юзини девор томон бурди.

— Йўқ, айтасан! — Соат муштини тугди. — Ким ўша ифвогар?

— Ҳеч ким! — деди Назира унинг кўзига тик қараб. Кейин тўсатдан йиғлаб юборди. — Соат ака! — деди бўйнидан кучоқлаб. — Туғишдан кўрқяпман... Кўнглим сезиб турибди. Ўлиб қоламан!

Соат бир қадар енгил тортди: ҳа-а, гап бу ёқда экан-ку!

— Жиннимисан! — деди юпатиб. — Хотин киши туғади-да! Битта сенмисан?

— Соат ака! — Назира унинг бўйнига янаям қаттиқроқ тармашди. — Бўшанг ишингиздан, тезроқ бўшанг! Биламан, бу ишингизда гуноҳга ботасиз, жон Соат ака! Биттаси бўлмаса биттаси қарғайди. Ўзингдан қайтмаса, бола-чақангдан қайтсин, дейди. Барибир айтади.

Назира эс-хушини йўқотиб қўйганга ўхшар, нуқул «Бўшанг! бўшанг!» деб ёлворарди.

— Э, ўчир-е! — деди Соат тоқати тоқ бўлиб. — Биринчидан, отставкага чиқишимга ҳали анча бор. Иккинчидан, мен совет офицериман, бурчимни бажаряпман. Тушунасанми шуни, аҳмоқ хотин!

Ўша кеча хотини тонггача ҳикиллаб ётди. Эрталаб тўлғоқ бошланди. Назира бекорга кўрққан экан... Паҳлавондек ўғил туғди. Отини Маузер қўйишди.

Икки йил ўтиб, яна бир ўғил кўришди — Мэлс!

Соат тўнғич ўғлига айрича меҳр қўйган эди. Маузер ўзига Ўхшаган офицер бўлишини

хоҳларди. Ҳарбий интизомга ўрганса, юрганида ер титраса... Йўқ, Маузер ота йўлидан кетмади. Журналист бўлармишлар. Газетада ишлармишлар. Аҳмоқ! Колхозма-колхоз юриб хабар ёзишинг қолувди энди. Отанг кўрган бунақа «ёзувчи»лардан қанчасини! Ҳамма ерга бурнини суқади. Бировларнинг қабулхонасида соатлаб ўтиради...

...Йўқ! Маузер Соат Ғаниевичнинг ўзига ўхшаган қайсар чиқди. Журналистликка ўқишга кирди. Бу пайтда Комиссар истеъфога чиққан эди. Ўғлининг раъйига кўнишдан ўзга чора тополмади. Маузер бешинчи курсни битираётганида уйлантиришди. Келин инсофли эди. Хушрўйгина, одоблигина. Энг муҳими — камгап... Назира икки гапнинг бирида келинни мактар, ўғлининг пешонаси ярақлаганидан хурсанд эди... Маузер ўқишни битириб республика газетасида ишлай бошлади...

...Бир куни уйни меҳмон босди: Маузернинг ўртоқлари. Ярим соат ўтмай квартирада қадаҳлар жаранги, қийқириқ кулгу авжига чиқди. Комиссарнинг ғаши келди. Бу хонадонда ҳеч ким, ҳеч қачон қийқириб кулган эмасди.

— Нима бу, хайвонот боғининг эшиги очилиб кетдими?— деб ўдағайлаган эди, Назира имлаб, ошхонага чақирди.

— Одамни шарманда қилманг, жон дадаси! — деди ялиниб. — Ўғлингиз ўртоқлари билан гап еган. Бугун Маузернинг навбати...

Орага Мэлс кўшилди:

— Қизиқсиз, дада! Акам уйимизга меҳмон чақирса ёмонми? Нимани билади булар? Нимани тушунади? Ўттизинчи йилларда худди шунақа «гап» туфайли қанчаси қармоққа илинган!

Киши билмас кулоқ солди. Бири латифа айтади, бошқаси сиёсатдан олади. Сиёсатдан! Комиссар Ғаниевнинг ўғли аллақандай қинғир-қийшиқ улфатлари билан сиёсат сўқияпти!

Зиёфат тугагунча тишини тишига қўйиб чидади. Меҳмонлар кетгач, Маузерни сиқувга олди.

— Ким булар?

— Дўстларим, — деди ўғли ҳайрон бўлиб.

— Қаерда ишлайди? Фамилияси нима? Маузер ичган эди. Кўзлари сузилиб, илжайди.

— Ҳаммасининг анкетаси керакми? Орага яна Назира кўшилди.

— Жон дадаси, — деди ёлвориб. — Ухланглар. Кеч бўлди. Эрталаб гаплашасизлар.

Соат Ғаниевич қараса, ўғлидан тузук-қуруқ гап чиқадиган эмас. Эрталабгача кутишга қарор қилди. Тонг-саҳарда Маузерни қайтадан сўроққа тутди:

— Кечагилар ким эди?

— Ўртоқларим, — деди Маузер оромкурсида ўтирган кўйи хотиржам сигарет тутатиб.

— Нега сиёсатга аралашади?

— Ижтимоий ҳаётга аралашмаган журналист йўқ, — деди Маузер ғўлдираб.

— Сен ҳам аралашасанми ижтимоий ҳаётга?

— Албатта!

Комиссар уриб юборишдан ўзини аранг тийиб, ўйланиб қолди. Хаёлига ғалати фикр келди.

— Майли, — деди ён бериб. — Гапга қўшилишингга қарши эмасман. Биламан, йигит кишининг улфати бўлиши керак. Фақат... — У ёғини иложи борича ботмайдиган қилиб, осойишта тушунтирди. — Биласанми, ўғлим... Сенлар ёшсан, ҳаётни яхши билмайсан... Ораларингда системамизнинг душманлари бўлиши мумкин... — Шундай деб, ўғлининг кўзига қаттиқ тикилди.

Маузер бўзрайиб қолган, киприкларини овсарларча пирпиратар эди.

— Яхши! — Комиссар унинг елкасига қоқди. — Бемалол гапга қатнайвер. Ҳаммасининг гапини эшит... Биронтаси жамиятимизга душман эканини пайқаб қолсанг...

Маузернинг оғзи ланг очилиб, башараси янаям аҳмоқона тусга кирди.

— Нима? — деди ниҳоят. — Сиз мени... мени... агент қилмоқчимисиз? — Ўша заҳоти ранги гезариб кетди. — Овора бўласиз! — деди бақириб. Шахт билан турди-да, хонадан чиқиб кетди.

Комиссар умрида бундай аянчли аҳволга тушмаган эди. «Аҳмоқ!» — деди ижирғаниб.

Икки ҳафтагача уйлари сув қуйгандек сукутга чўмди. Ота-бола гаплашмай юришди. Мэлс бўлса, умуман камгап йигит. Шарқшунослик куллиётининг урду бўлимида ўқийди. Эрта кетади, кеч келади. Икки ҳафталик сукунатдан сўнг портлаш рўй берди. Маузер навбатдаги гапдан ғирт маст бўлиб келди. Оёқда туролмайди. Келин қўлтиғидан олиб, ётоққа бошлаётган эди, Маузер нари итарди.

— Шошма! Д-д-дадам билан г-гаплашиб олишим к-к-ерак! Назира келиннинг ёнига кирди. Айланиб-ўргилиб, ўғлини инсофга чақирди.

— Қўй, болам, ҳар қанча гапинг бўлса, эртага гаплашасан.

— Йўқққ! — деди Маузер оғзидан кўпик сачратиб. — Ё ҳоз-з-зир, ё х-х-ҳеч қачон!

— Аҳволини қара, бу молнинг! Қўйиб берса Гамлет монологиниям ўқиб беради, мишиқи интеллигент! Қани, бу ёққа юр-чи!

— Дадаси, жон дадаси. — Назира полапонини қўриқлаган она чумчуқдек чирқиллаб қолди. — Кўриб турибсиз-ку, холини, дадажониси!

— Маузер ака, қўйинг, — деди келин кўрқиб. — Юринг, дамингизни олинг.

— Сиз нари туринг, келин, — Соат Ғаниевич ғазабини тийиб, осойишта тушунтирди. — Қани, нима гапи бор экан? Эштайлик-чи.

Ота-бола рўбарў ўтиришди. Бири столнинг у томонида, бири бу томонида.

— Хўш, гапир. Қулоғим сенда! — деди Комиссар.

— Йў-ўқ, — деди Маузер. — Аввал булар чиқиб кетсин. Ойи, чиқиб туринг, ил-л-лтимос. Гуля, сен ҳам чиқ-қ-қиб тургин. Ж-жон Гуля... Ўз-з-зинг ақллисан-ку!

— Бўлдими? Гапир энди!

Маузер негадир қулди — оғзидан сўлак оқизиб, жуда хунук қулди.

— Дад-д-да! — деди илжайиб. — Н-н-нега менинг отимни Маузер қўйгансиз? Н-н-нима? М-м-мен тўп-п-п-ончаманми?

Комиссар дафъатан эсанкираб қолди. Чиндан нега Маузер? Иккинчи ўғлига-ку, улуғ дохийлар исмини қўйган. Бунгачи?

— Шу проблема қизиқтириб қолдими? — деди қовоғини солиб.

— Қ-қ-қизиқтиради. Д-д-доим қизиқтиради. — Маузер шимининг чўнтагидан ғижимланган сигарет олиб тутатди. — Н-н-нима? — деди ҳамон илжайиб. — Мен билан б-б-бировни от-т-моқчимисиз?

— Аҳмоқ! — деди Комиссар беозор койиб. — Мен сенинг қуролдек кучли бўлишингни хоҳлайман, билдингми?

— Ш-шунақа денг! — Ўғли кўзлари юмилиб-юмилиб сигарет тортди. — Ўз-з-зига ишонган одам, — деди дудуқланиб, — бир-р-ровга тўп-п-понча ўқталмайди. С-с-сиз ўзингизга ишонмайсиз! — Шундай деди-да, тагин қулди. — Танийсизми? — деди тўсатдан. — Фақат р-р-ростини айтинг. Ҳамидов деган ак-к-академикни танийсизми?

— Қанақа Ҳамидов?

— Танийси-и-из! — Маузер бош чайқаб бармоғи билан пўписа қилди. — Ёлғон гапирма-анг! Танийсиз.

— Мен ҳеч қанақа академик Ҳамидовни танитайман.

— Бўлмаса... — Маузер мастона кўзлари билан қаттиқ тикилиб таъкидлади. — Бўлмаса... у сизни танийди. Билдизми! у мендан с-сўради. С-с-сиз ўша Комиссар Ғаниевнинг ўғли-мисиз, деди.

— Мен ҳеч қанақа Ҳамидовни танитайман! — деди Комиссар ғижиниб.

— Алдаманг! Уни с-с-сиз сўр-р-роқ қилгансиз. Т-тарихни бузиб кўрсатдинг, деб с-с-сиз қамагансиз! — Маузер қўлини бигиз қилиб чўзди. — С-сиз юборгансиз К-к-курул оролларига! Йигирма беш йилга с-с-сиз жўнатгансиз.

— Мана сенга Ҳамидов! — Комиссар кучи борича мушт солган эди, Маузер ўтирган стули билан қўшилиб ағдарилиб тушди. Бурнидан шариллаб қон келди.

Хонага Назира билан келин учиб киришди.

— Вой ўлай! Вой ўлмасам! — Назира титраб-қақшаб Маузерни бошидан кўтарди. — Гулнора! Сув обкелинг! Тезроқ!

Маузер кафтининг орқаси билан оғиз-бурнини артди. Қизиқ, бирпасда кайфи тарқадими, бурро-бурро гапира бошлади.

— Билиб қўйинг! — деди тахдид билан. — Сиз ўша академикнинг тирноғига арзимаيسىз!

— Ўчир овозингни! — Комиссар столни бор кучи билан муштлади. Гулдон ағдарилиб, сиренлар сочилиб кетди. Дастурхон устига жилдираб сув оқди.

— Урмоқчимисиз? — Маузер хотини келтирган сувга ўтирган жойида чала-чулпа юз чайқади. — Уринг! — деди аччиқ илжайиб. — Сиз уришга устасиз, Комиссар Ғаниев! Аммо, билиб қўйинг, эрта-индин ҳаммангни сиринг очилади.

Комиссар столни шитоб билан айланиб ўтди. Ўғлининг елкасига тепиб ерга михлаб қўймоқчи эди, Назира дод солиб, йўлини тўсди:

— Вой ўлмасам! Бу қандай кўргилик!

— Кўяверинг, ойи, ураверсин! — деди Маузер. Сўнг отасига тик қаради-да, дона-дона қилиб айтди: — Сиз — қотилсиз! Ҳамманг қотилсан! Йигирма миллион одамни гумдон қилган жаллодсан!

— Йўқол кўзимдан!

— Отлан, Гуля! — Маузер чайқалиб ўрнидан турди. — Бу уйда тургандан кўра вахший ҳайвонлар билан яшаган яхши. — Отасидан жиркангандек четлаб ўтди-да, эшик томон йўл олди.

Онаси ўкраб йиғлаганча этагига осилди.

— Унақа дема, болам. Отанинг юзига тик қараб бўлмайди, Маузержон! Эсингни йиғ, жон болам.

Маузер онасининг қўлтиғидан кўтарди.

— Туринг, ойи, кетамиз. Юринг биз билан. — Тўсатдан йиғлаб юборди. — Ойи! Мен бу одамнинг ўғли бўлганимдан уялиб кетяпман, ойи!

Комиссар кечаси билан тўлғаниб чиқди. Уйда бир ўзи қолган. Мэлс негадир келмаган. Назира эса ўғли билан келинининг кетидан ҳайҳайлаб югурганича аллақайси гўрга ғойиб бўлган эди. Қаранг, бу олифта интеллигентни! Ўз отангни тергашни ким қўйибди сенга! Замон қанақа бўлганини сен қаёқдан биласан! Инқилоб ғалабаларини ҳимоя қилиш керакмиди? Мамлакатни ички душманлардан тозалаш керакмиди? Бундан ташқари ҳарбий қасамёдга садоқат, офицерлик бурчи, деган гаплар бор! Нега шунча йил писиб юрган экан ўша академикнинг! Замон ўзгариб, энди тиллари чиқиб қолибдими? Курилга жўнатилганми, ундан наригами, итдек ўлиб кетмаганига шукр қилмайдими! Кўрамиз! Ҳали чархи гардуннинг ғилдираги қаёққа қараб айланаркин? Ер юзида коммунизм тўла ғалаба қозонмагунча душманлар бўлаверади. Демак, қора кучларга қарши курашадиган ташкилот ҳам бўлаверади!

...Назира эртаси кечқурун қайтиб келди. Бир кунда чаккасидаги сочларининг оқи кўпайганга ўхшар эди. Унинг айтишича, Маузер Юнусободдаги сўққабош кампирникидан ижарага бир хона олганмиш.

— Баттар бўлсин! — деди Комиссар энсаси қотиб. — Бурнига озгина сув кирсин, вайсамайдиган бўлади.

— Дадаси, жон дадаси! — Назира унинг оёғига йиқилди. — Хафа бўлманг, ўғлингиз ёшлик қилди. Кайф устида алжиради-қўйди, гуноҳидан ўтинг!

Маузернинг кечаги гаплари эсига тушиб Комиссарнинг вужуди ёниб кетгандек бўлди.

— Йўқ! — деди қатъий қилиб. — Бу — принципиал масала! Менинг Маузер деган ўғлим

йўқ! Бу мавзуда бошқа гаплашмаймиз!

...Икки орада Назиранинг касалга чалиниб қолгани чатоқ бўлди. Ёши элликдан ўтиб-ўтмай қон босими кўтариладиган одат чиқарди. Комиссар ўзини юпатди. Майли, Маузердан кўрмаганини Мэлсдан кўради. Мэлс — эсли бола. Камгап, мулоҳазали. Мактабни олтин медаль билан битирди... Ўшанда Назира ғалати гап айтган эди.

— Болаларингиз антиқа чикди-да, дадаси! Маузер ўз киндигини ўзи кесган хилидан. Қиламан деган ишини қилмай қўймайди. Кичиги бўлса ичимдагини топ дейди. Яккаш ўй ўйлайди. Минг ерига пичоқ урса бир еридан қон чикмайди. Ҳайронман...

Хотин киши хотинча ўйлайди-да! Мэлс кам гапириб, кўп ўйласа ёмонми? Ўқиши аъло, мана, урдудан ташқари инглиз тилини ҳам мукаммал ўрганиб олди. Институтни битирса, чет элларга бориб ишлайди. Жамият равнақига ҳисса қўшади. Анави телба акасига ўхшаб кўча-кўйда вайсаб юрмайди. Комиссар Ғаниевнинг ўғли қанақа бўлишини кўрсатиб қўяди.

Она — барибир она экан-да! Назира кунора Маузернинг оддига қатнар, ҳар гал янги гап топиб келар эди. Ишхонасида Маузернинг ҳурмати зўр эмиш. Бир йил ичида уй беришармиш. Гулноранинг анор егиси келаётганмиш... Аммо бирон марта «Ўғлингиз қилмишидан пушаймон, узр сўради», деган гап бўлгани йўқ...

...Комиссар ўйлаб-ўйлаб бир қарорга келди: Мэлсни уйлантириш керак. Шунда онасининг кўнгли жойига тушади. Анави аҳмоқнинг олдига камроқ югурадиган бўлади... Мэлс ювош кўрингани билан бало экан. Тўй ҳақида гап очилганида онасига Лоланикига совчи бўлиб боришни тайинлабди. Лола дегани автодорожний институтида ўқиркан...

Тўй рисоладагидек ўтди. Айни меҳмонлар тўпланаётган пайтда Назира югургилаб келиб қолди.

— Дадаси! — деди яйраб-яшнаб. — Ўғлингиз келди! Чиқинг, сўрашинг мундоқ!

Комиссар гарангсиб турган эди, тушунтирди:

— Маузер келди! Қаранг, укасига қанча нарса обкепти!

Комиссар энсаси қотиб, ҳовлига тушди, Бир четда юк машинаси тўхтаб турар, Маузер тўйхонадаги йигитларга кўмаклашиб, машинадан қутига солинган телевизор, музлатгич туширар эди. Ёнида қорни дўппайиб қолган Гулнора турарди. Эр-хотин баравар ярқ этиб шу томонга қарадилар. Гулнора ийманиб, салом берди. Маузер илжайиб яқин келаётган эди, Комиссар юзини чириллатиб ўгирди-да, бурилиб кетди...

...Ростини айтганда, Лола Комиссарга маъқул тушди. Хуш-чақчақ, чакқон. Ишниям боплайди, гапниям! Бир ой ўтмасдан ҳаммага лақаб қўйиб улгурибди. Назира айтиб қолди:

— Эшитдингизми, дадаси, менинг отим амортизатор эмиш.

— Нима дегани у?

— Уй ичимизнинг тинчини тутиб турган эмишман. Мен бўлмасам, ҳаммаёқ алғов-далғов бўлиб кетармиш.

Комиссар ўйлаб туриб, келиннинг мулоҳазаси жўяли эканига тан берди.

— Ўғлингниям лақаби бордир?

— Бор! — Назира кулди. — Домкрат!

— Нега энди домкрат?

Назира нечундир қизариб, елка қисди.

— Билмасам...

— Ўзи-чи? Ўзигаям от қўйганми?

— Бўлмасам-чи? Лолахон тушмагур биринчи бўлиб ўзига лақаб топган-да! Ойна тозалагич эмиш. Дворник.

Комиссарга нашъа қилди.

— Дворник? Буни қара-я! Биров уни чўри қилиб қўйгани йўқ шекилли?

— Мен ҳам шуни сўрадим. Йўқ, дейди. Мен чўри эмасман, шунчаки ойна тозалагичман, мен

бўлмасам, бу хонадонга нур кирмасди, дейди.

Бу гаплар Комиссарнинг эсидан чиқиб кетган эди-ку, бир куни хаёлига ғалати ўй келди. «Менгайм лақаб қўйган бўлса-чи, бу маҳмадона!» Назирадан шуни сўраган эди, бош чайқади:

— Ўлибдими? Сиздан қаттиқ ҳайиқади келин!

Йўқ, бирон ҳафталардан кейин Назира кулиб-кулиб айтиб берди:

— Сизникиям бор экан: глушитель!

— Рул десин, мотор десин... Глушителли нимаси?

— Машинанинг тутун чиқарадиган жойи бор-ку, ўшанақа нарса экан.

— Мен шунақа эканманми? — деди Комиссар азда-базда ранжиб. — Ким қўйибди бу жиблажибонга...

— Йў-ўқ, дадаси, — Назира тушунтирди. — Гап тутундамас. Сиз овоз ўчирадиган аппарат эмишсиз. Бу хонадонда фақат шивирлаб гаплашиш мумкинмиш.

...Айни киш чилласида Назира эшикдан ҳовлиқиб кирди:

— Суюнчи беринг, дадаси, неварали бўлдингиз! Гулнора ўғил туғди!

Комиссарнинг кўнглини мубҳам бир илиқлик силаб ўтгандек бўлди. Бироқ, Маузернинг маст бўлиб айтган гаплари тағин эсига тушиб, юрагидаги муз янаям қалинлашди.

— Хотин бўлгандан кейин туғади-да, — деди совуккина қилиб.

Назира каттакон сумкани диванга қўйиб, ичидан бир кучоқ латта-путталар чиқарди: йўрғаклар, қўйлак-иштончалар, халатчалар...

— Жон дадаси, — деди ёлбориб. — Эртага чақалокни туғруқхонадан олиб чиқишади. Умрим бино бўлиб сиздан ҳеч нима сўрадимми? Илтимос, бир марта хўп денг, борайлик... Майли, кўпмас, беш минутга... Бир оғиз, табриклаб чиқинг. Бува бўлдингиз ахир.

Комиссар хотиржам қўл силтади:

— Ўзинг боравер!

Назиранинг кўзида ёш ғилтиллади.

— Одамсиз ўзи, нимасиз?! — деди илтижо қилиб. — Бир оғиз гап учун ўз пуштикамарингиздан бўлган фарзандингиздан кечасизми?

— Кечаман! — Комиссар ҳар сўзини чертиб таъкидлади. — Мен принцип учун онасидан кечган одамман!

...Диалектика қонунлари қизиқ экан. Бугун йўқотасан, эртага топасан... Маузернинг хотини битта ўғил туққан бўлса, Мэлснинг хотини бир йўла иккита — эгизак туғиб берди: Ҳасан-Ҳусан! Бирпасда уйлари тўлди-қолди... Болақайларнинг бижир-бижир тили чиқди, йўлга кирди. Бора-бора Назира ҳам неваралари билан андармон бўлиб, Маузерни кўп гапирмай қўйди. Невара яхши бўларкан. Хонадонга алланечук файз кирди. Ҳасан-Ҳусанлар ясли ёшига етгач, «дедушка»га ҳам иш топилди. Иккаласини икки ёнига олиб, эрталаб яслига элтади, кечкурун олиб келади.

...Мэлсни аспирантурада олиб қолишди. Комиссар бунга асло ажабланмади. Билими чуқур, ҳар томонлама етук... Бошқаларга ўхшаб домлаларга пул тиқиштириб ўқимади.

Бир йилдан кейин ўғли маслаҳат солди:

— Покистонга стажировкага юборишмоқчи. Уч ойга.

— Бориб кел! — деди Комиссар. — Тилни тағинам мукамал ўрганасан. Ҳаётни кўрасан...

— Шунақа-ку... — Мэлс кўзойнагини йилтиратиб, хижолатли жилмайди. — Баъзи ташкилотлар...

Комиссар дарҳол тушунди. Хэх! Булар Комиссар Ғаниевнинг фарзандига ишонмаса...

— Чамадонингни тайёрлайвер, — деди ишонч билан. ...Бирон ойлardan кейин «у ёк»дан телефон бўлди.

Эртага эрталаб соат ўнда «Тошкент» меҳмонхонасининг фалон номерида кўришсак, деб илтимос қилишди. Комиссар ажабланмади. Отставкага чиққан бўлса ҳам тажрибали ходим

сифатида маслаҳатга ва умуман... «баъзи юмуш»ларга чақириб туришарди.

Фуқаро кийимидаги ходим очик чехра билан кутиб олди. Комиссар уни биринчи кўриши эди. Ходим комиссарни орқаворатдан яхши танишини, ҳурмат қилишини айтди. Соғлигини суриштирди, фарзандлари, невараларининг кайфиятини сўради... Даромад чўзилиб кетганидан Комиссарнинг кўнгли ғаш тортди. Хаёлига лоп этиб Маузер келди. «Яка бир қилиқ қилган. бу эшшак! Ким билсин, газетада қалтис Мақола чиқарганми? Қачонгача отасини шарманда қилади, аҳмоқ!»

— Бўпти, ўртоқ, — деди лўнда қилиб. — Мақсадга ўтайлик!

— Яхши, ўртоқ полковник! — ходим тортмани очиб, унинг олдига бир тўп газета ташлади.

— Қараб кўринг-чи, шулар орасида биронтасини танийсизми?

Комиссар хайрон бўлиб инглизча газеталарни варақлай бошлади. Деярли ҳар биттасида Мэлснинг кўзойнак ортидан илжайиб турган сурати босилган эди.

— Нима бу? — деди оёқ-қўлидан мадор қочганини ҳис этиб.

— Нима эмас, ким денг? — ходим истехзоли кулди. — Танимаётган бўлсангиз, эслатиб қўйишим мумкин: бу кимса собиқ совет фуқароси Мэлс Соатович Ғаниев бўлади! Сизнинг ўғлингиз!

Комиссар бошидан ҳуши учиб бораётганини, ҳозир йиқилиб тушиши муқаррарлигини сезиб турар, тили калимага келмас эди.

— Тухмат! — деди ниҳоят бутун иродасини йиғиб. — Бўхтон! Менинг ўғлим унақа бўлиши мумкин эмас!

— Мумкин экан-да! — Ходим алланечук хотиржам жилмайди. — Мэлс Соатович Ғаниев Карачидаги Англия консулхонасига сиёсий бошпана сўраб борган. Совет Иттифоқида инсон эрки йўқлигини айтиб, расмий баёнот берган, совет фуқаролигидан воз кечишини айтган... Ўқиб берайми?

Комиссар туш кўраётганга ўхшар, пешонасидан дўлдек тер қуйилаётгани, ўтирган жойида муттасил чайқалаётганини ўзи билмас эди. Бир маҳал қараса, ерда чўзилиб ётибди.

Ходим уни қўлтиғидан кўтариб, оғзига стаканда сув тутди.

— Генералга кирман! — деди Комиссар хирллаб. — Мен... бораман! Бориб, ўз кўлим билан отиб ташлайман! Отмасам, мени отинглар!

Бу гапларни сидқидилдан айтар, аммо айна пайтда қийноқ камералари, кардерлар, одам бошига ит кунини соладиган, нажас ейишга мажбур қиладиган рецедивистлар, каламушли горшоклар бирма-бир кўз ўнгидан ўтар эди.

— Отаман! — деди ҳайқириб. — Менинг бунақа ўғлим йўқ! Отаман!

Қизиқ. Уни кўйиб юборишди. Ҳатто «Волга»да уйигача кузатиб ҳам қўйишди.

«Бу ҳам бир манёвр! — Комиссар шаҳар марказидаги тўрт хонали уйига ҳорғин чиқиб бораркан, хаёлидан аламли ўй кечди. — Одатдаги усул. Энди менинг ким билан алоқам борлигини кузатишади... Керак бўлса, квартирага эшитувчи аппаратураларни жойлаб қўйишади... Хэх! Аллақачон жойлаб қўйган бўлса-чи?!»

Эшикни Назира очди. Эрининг вазоҳатини кўриб кўрқиб кетди.

— Нима гап? — деди кути ўчиб. — Нима бўлди?

— Ўл бўлди! Дард бўлди! — Комиссар алам устида хотинига тарсаки солди. Назира юзини чангаллаганча кавшандозга чўккалаб қолди.

Ичкаридан йилтироқ халат кийган Лола югуриб чиқди.

— Болалар ухляпти, дада! — деди таънаомуз. — Секинроқ гапириш мумкинми?

— Нима? Болалар?! — Комиссар квартирага ўрнатилиши эҳтимол бўлган «кулоқлар» ёки пастда, йўл четида пойлаб турган машинадаги «локатор» эшитиши учун овози борича ҳайқирди. — Итдан бўлган қурбонликка ярамайди! Эрингни нега Покистонга жўнатдинг? Ниятинг нима эди унсур! Айт! — деди Лоланинг ёқасига чанг солиб. — Ҳозир айтасан! Эринг

Англия разведкасига сотилганини нега яширдинг?

Лола кўзлари ола-кула бўлиб, нукул талпинар, аммо қайнотасининг чайир чангалидан чиқиб кетолмасди.

— Дада! — деди бир маҳал чинқириб. — Ойим ўляптилар, дада!

Шундагина Комиссар чангак бўлиб қолган бармоқларини келинининг ёқасидан бўшатди. Иштончан Ҳасан-Хусанлар ётоқ эшигидан мўралаб турар, негадир иккаласи ҳам илжайр эди. Назира йўлакда узала тушиб ётар, юзи қордек оппоқ, қимир этмасди. Назарида хотини маккорлик қилаётгандек туюлди.

— Тур, — деди хотинининг елкасига нуқиб. — Тур, алвасти! Бу ҳайвонларни сен туққансан! Уларни менга қарши сен Қайрагансан!

Ажаб! Назира қилт этмади. Комиссар энқайиб хотинининг юзига кафтини босди. Назиранинг юзи муздек эди. Худди музлатгичдаги гўштдек... Қўрқув ичида кўлини тортиб олди.

— Чақир! — деди бақириб. — Скорий чақир! Тезрок! Лола нариги хонага, телефонга югурди. Комиссар хотинининг ёнига мук тушди.

— Назира! — деди елкасидан силкитиб. — Онаси! Кўзингни оч, онаси!

Комиссар кўп ўлимларни кўрган, аммо инсон боласи бу қадар тез, бу қадар осон ўлиши мумкинлигига ақли етмасди. Назира ҳаётида ҳеч ким билан олишишни истамагани каби ўлимда ҳам ажал билан тортишиб ўтиргиси келмагандек осойишта ётар, лабларида аламли табассум қотиб қолган, гўё охир-оқибат бу азоблардан қутулганига шукр қилгандек, сен билан ўтган умримга ҳам, дунёнинг ишларига ҳам пушаймонман, деб маъюс кулаётгандек эди...

— Назира... — Комиссар ўкраб йиғлаб юборди. — Ташлаб кетма мени, Назира!..

Бу — унинг умрида биринчи ва охирги марта йиғлаши эди...

* * *

Бирпасда тумонат одам йиғилди. Маузер билан Гулнора тўрт яшар ўғилчасини етаклаб келишди. (Комиссар неварасининг оти Алишер эканини энди билди.) Хотин-халаж, тўн кийган, салла ўраган чоллар, Маузернинг ҳамкасблари бўлса керак, оёғи олти, кўли етти бўлиб югургилаган ёш-яланглар тўпланди. Комиссар эшик тагида гарангсиб турар, кўнгил сўраганларга нима деб жавоб қилишини билмас, шунчаки, бош силкиб қўя қолар, нукул атрофга аланглар эди. Ким булар? Уни қаёқдан танишади? Нега бунчалик меҳрибонлик қилади ҳаммаси!

...Тобутни олиб кетишаётганида Лола айниқса кўп гирён қилди:

— Онасиз ўсгандим, ойижон! Энди онали бўлдим, дегандим, ойижон!

...Комиссар уч кун эшик тагига харрак кўйиб ўтиришга мажбур бўлди. Тўн кийиб, бел боғламаса ҳам ҳар қалай бошига дўппи кийди.

...Учинчи куни кечкурун Маузер дадасини юпатди:

— Сиқилманг, дада. Бизникига бориб тураверасиз. Мен бор, неварангиз бор...

Комиссарнинг кўнгли юмшаш ўрнига адоватга ўхшаган нарса уйғонди. «Шуни кутиб юрган экансан-да, кўрнамак. Сеникига бораманми? Сеникига-я?!»

Кизик, Лола бир ой ичида лабларининг икки чети тиришиб қаримсиқ бўлиб қолди. Назарида ўзи ҳам арвоҳга айланиб қолгандек эди. У хонага киради-чиқади. Бу хонага киради-чиқади...

Лола у билан гаплашмасди. Гўё рўй берган қўшалок фалокат учун қайнотаси айбдордек.

Комиссар ўйлаб қараса, умрида биронта улфатга қўшилмабди. Биронта жонкуяр дўст орттирмабди. У ёқда Мэлс масаласида жони ҳалак. Қачон чақириб қоларкин, деб юрагини ҳовучлайди. Йўқ... Уни тинч қўйишди. Персональный пенсиясини ойма-ой олиб туради. Ҳеч ким изидан кузатмайди. фақат сиқилади. Ошхонага кирадими, ваннахонагами, рўпарасидан Назира чиқиб келаётгандек бўлаверади. Бу ёқда келиннинг зардаси...

Эркак кишига ёлғизлик оғир бўларкан. Ётиши бор, туриши бор... Нима қибди? Ёши энди олтмиш тўртга чиқди. Яшаши керакми ахир? Лола тенгини топиб кетса, ўзи ҳам...

Бир куни келинини ёнига ўтқизиб қўйиб гапни узоқдан бошлади.

— Анави хоин энди қайтиб келмайди, — деди ишонч билан. — Башарти келса ҳам ўзим бўғиб ўлдираман... Бир нарсага ақлим етмайди. Нима етишмабди экан бу аблаҳга! Уйи бўлса, жойи бўлса, гулдек хотини бўлса...

Лола унга ёвқараш қилиб мум тишлаб ўтираверди.

— Сиз нима деб ўйлайсиз, қизим? — деди Комиссар вазиятни юмшатиш ниятида маъюсланиб. — Нега шунақа қилдийкин? Нима етмаган экан унга?

Келин истехзоли кулди...

— Нима етмаганини билмайсизми? — деди лабини асабий буриб. — Меҳр етишмаган! Тушундингизми, меҳр! Бу одам (Лола «Мэлс акам» демади, «отаси» ҳам демади, «бу одам» деди), бу одам умрбод ўз уйида бегона бўлган, тушунасизми шуни?

Комиссарнинг ғаши кедди. Нима бало, келини оқлапти шекилли ўша ватан хоинини?

— Болалари-чи? — деди ғазабдан кўзи ёниб. — Ҳеч бўлмаса болаларини ўйламайдими, бадбахт?!

Лола янаям истехзоли кулди:

— Қуш уясида кўрганини қиларкан-да...

Гап тамом бўлган, Комиссар у ёғини қандай «улаш»ни билмасди. Лола ўрнидан туриб кетаётган эди, тўхтатди.

— Шошманг, — деди вазминлик билан. — Бўлар иш бўлди. Сиз... ёшсиз. Дунёдан тоқ ўтиб кетолмайсиз-ку, тўғрими, Қизим? Зўр келса болаларни интернатга берамиз. Яхши интернатлар кўп. Танишларим бор.

Лола эшик олдида тўхтади. Кўзи ғазабдан қисилиб кетди.

— Эрга тегаман деб кўзим учиб тургани йўқ! Ўзим етимхонада ўсиб мана бундай бўлганман, — деди кафтининг қиррасини томоғига тираб. — Болаларимни интернатга бермайман! Ўзингиз уйланишни хоҳлаб қолган бўлсангиз, катта кўча! — Шахт билан хонадан чиқаркан, эшиттириб пичинг қилди: — Бетингдан бузилгур, юзсиз! Ойимнинг кўзига тупрок тўлмасдан туриб...

Ўша гапдан кейин Лола бутунлай ўзгарди. Неваралари «дедушка» деб этагига ёпишса, бобиллаб беради. «Эмасанми дедушкангни? Бор ухла, кўмилиб!» Товоқни қошиққа, қошиқни товоққа уриб тўнғиллайди: «Чол одам дегани мачитга чиқади, чойхонага чиқади, бу нимаси, эртадан кечгача уйда биқсиб ўтириш!» Хэх! Бир ками салла ўраб намоз ўқиши қолувди. Комиссар Ғаниев намоз ўқиса! Чойхонада пишириб қўйибдими? Носкаш чолларнинг висир-висирини эшитадими? Комиссар катъий қарорга кедди. Уйланади! Ҳар кимнинг жони ўзига керак. Бу жиблажибон билан ҳар куни юрагини қон қилишдан наф йўқ. Уй ўзининг номида. Финг деса хайдаб чиқаради...

Ўша кеча Назира тушига кирди. Бошига оппоқ рўмол ўраб олганмиш. Худди отинойиларга ўхшармиш. Ҳеч гапирмасмиш-да, нукул юм-юм йиғлармиш. «Ҳеч рўмол ўрамасдинг-ку, онаси, бу қанақаси», деб ёнига борса, Назира ўзини орқага ташлабди. «Қочинг! Қўрқаман сиздан. Маузерни нега урдингиз?» Комиссар таъби тирриқ бўлиб уйғонди. Ваннахона томондан невараларининг баравар йиғлаётгани, Лоланинг бобиллаши эшитилди:

— Э, авлодинга ўт тушсин! Совунлаб ювин деяпман!

Йўқ! Бу аҳволда узоққа боролмайди. Ё келинини чопиб ташлайди, ё ўзи инфаркт бўлиб ўлади! Чала-чулпа чой ичиб, кўчага чиқиб кетди. Узоқ айланиб юрди. Ҳаво дилгир, оёқ остида хазон шитирлайди... Бир маҳал қорни очгани билинди. Боши айланиб, «Лаззат» қаҳвахонасига кирди. Сосиска олиб еди... Эртаси ҳам, индини ҳам... Аввалига қаҳвахонада янги хизматчи пайдо бўлганини сезмади. Аниқроғи, дуруст разм солмаган экан. Кирроқ оқ халат кийган

хушрўйгина дўмбоқ жувон ҳар куни столни артиб, санчки-тарелкаларни йиғиштириб олаётганига кейин эътибор берди. Гапирай деса, қўрқади. Бир куни дастурхон устидаги нон ушокларини сидириб олаётганида ташаккур билдирди:

— Раҳмат! Овқатинглар ширин бўпти.

— Ош бўлсин! — деди жувон жилмайиб.

— Мен ҳар куни шу ерда тушлик қиламан, — деди Комиссар.

— Биладан, — жувон яна самимий жилмайди.

— Қаердан келгансиз?

— Свердловскдан.

— Қачон.

— Яқинда.

— Тошкент ёқдими? — деди гапга солиб.

— Бўлмаса-чи!

— Раҳмат сизга! — деди Комиссар айрича меҳр билан. Тўғри қилди. Бу сафар шунисиём етарли эди.

Бир ҳафта ичида Наташа билан яқиндан танишиб олди. Тошкентга келганига икки ой бўпти. Ўттиз бир ёшда экан. Пропискаси йўқмиш. Шу боисдан қаҳвахонанинг ўзида ётиб юраркан.

— Менга эрга тегмайсанми? — Комиссар бу гап оғзидан қандай чиқиб кетганини ўзи билмай қолди. Юмдалаб ташласа, нима қиламан, деб юраги пўкиллаб турган эди, Наташа ундай қилмади.

Отаси (эхтимол бобоси) тенги бу одам нима деётганини дафъатан тушунолмагандек, бир зум киприкларини пирпиратиб турди-да, мовий кўзларида табассум пайдо бўлди.

— Пропискадан ўтказсанг, тегаман!

Сенсирадими, демак, яқин олгани шу! Мана буни очикча савдо деса бўлади! Дунёда ўзбек хотинларидан инжиқ, кажбахси йўқ. Гўё уйланиш фақат эркак учун керакдек! Уйландингми, бўйнингга бўйинтуруқ қилиб осиб юришга мажбурсан! Оила куриш ҳар иккала томон учун зарурат эканини ўйлаб ўтирмайди бу ойнасалар! Назиранинг арвоҳи чирқилламасин-ку, аслида бор гап шу.

— Наташа! — деди жиддий қилиб.—Сен нима хохласанг, ҳаммаси бўлади. Прописка ҳам, ЗАГС ҳам... Хотиржам бўл, ўзимдан тинчиганман. Ёлғизлик жонимга тегди.

— Мени ҳам! — деди Наташа ўйчан. Бу гапни оддий ва самимий айтди...

Лола Наташани кўрган заҳоти ҳаммасини тушунди. Серрайиб қараб тураверди. Ичкаридан неваралари чиқиб, Комиссарнинг оёғига ёпишди.

— Дедушка!

— Дедушканг сенларга янги бабушка олиб келди! — деди Лола асабий қулиб. — Яқинда бабушканг сенларга дядя туғиб беради. Сенлар кўтариб юрасан!

Комиссар муштини тугиб бақирди:

— Ўчир овозингни, қанжиқ!

— Мен қанжиқ эмасман! — деди Лола дона-дона қилиб. — Орқасидан ит эргаштириб юрганларни қанжиқ дейди!

— Марш бу ердан итваччаларинг билан! — деди Комиссар оёқ-қўллари асабий қалтираб. — Бўшатиб қўй уйни!

Лола киприк қокмай тикилиб тураверди.

— Биринчидан, — деди осойишта оҳангда. — Ойимларнинг суви тўкилган уйдан кетмайман. Иккинчидан, болаларим билан кўчама-кўча тентираб юрмайман! Мен — Гулнора эмасман.

Наташа ҳайрон бўлиб қолган, гоҳ Комиссарга, гоҳ Лолага мўлтираб қарар эди.

...Комиссар уй топмаса бўлмаслигини тушунди. Келинини иккита боласи билан ҳайдаб

чиқаролмайди. Устига-устак Мэлс масаласи кўзгалса, ўзига яхши бўлмайди. Аммо бу алвасти билан бир хонадонда туришнинг ҳам иложи йўқ. Начора! Елди-югурди. Ватан олдидаги хизматларини ҳисобга олишди. Горисполкомнинг уй тақсимооти бўйича жамоат комиссиясига аъзо бўлганлиги ҳам иш берди. Эр-хотин Қатортолдаги мана шу бир хонали уйга кўчиб келишди.

Наташа чакқонгина экан. Бир кунда янги уйга файз кирди-қолди. Ҳаммаёқ саришта. Турмушиям тартибга тушгандек бўлди. Хотини сахарлаб сутга ғириллатади. Ширгуруч пишириб беради. Тушда «Сагатчик, яхши ўтирибсанми, колбаса олиб чиқиш ёдингдан кўтарилмадимми», деб телефон қилади. Кечқурун қаҳвахонадан котлетми, бифштексми олиб келади. «Совумасдан еб олгин», деб оғзига туттади. Жиндай олсанг, қонинг юришади, деб коньяк ҳам ичиради...

Буни қаранг: умрида қўлига капгир ушламаган Комиссар бир ойда бинойидек ош дамлашни ўрганиб олса денг! Наташа ўзбекча паловни хуш кўраркан.

Албатта, ёш хотин билан туришнинг ўзига яраша ғалвалари ҳам бўларкан. Наташа бир куни туфли кўтариб келади. Оёғига кийиб у ёққа юради, бу ёққа юради. «Ярашдимми?» — дейди-да, диркиллаб келиб эрининг юзидан ўпади. «Юз эллик сўм». Эртасига пальто олиб келади. Индинига чўмилганда кийиладиган костюмча. Бафуржа қип-яланғоч бўлиб ечинади-да, костюмчани кийиб кулади. «Сагатчик, қалай, ёзда Ташморьяга обора санми, жаҳлинг чиқмасин, қиммат эмас, юз сўм»...

...Спортчиларда «иккинчи нафас» деган гап бор. Силланг қуриб, тамом энди, йиқилиб қоламан, деганингда, тўсатдан «иккинчи нафас» очилади-ю, вужудингда янги куч, янги ғайрат пайдо бўлади... «Анавинақа» масалада ҳам шунақа ҳолатлар рўй бераркан. Ёнингда оппоққина, ёшгина, сўлқиллаган жувон ётса... Бундай паллада Наташа уни қойилмақом қилиб эркалатар эди.

«Ах, кобель! Ах, паразит! Ўн етти яшар йигитчага ўхшайсан-а!» Унга сайин Комиссар ғайратга минар, «мақтов»нинг биринчи қисми — «итлиги», «битлиги»ни эмас, ўн етти яшар йигитчага ўхшашини ўйлаб, ўзидан-ўзи фахрланиб кетар эди: «Молодец Комиссар! Баданингда сув бор эканки, шундоқ ёш жувонни эплайсан! Молодец Наташа! Хотин киши дегани мана бунақа бўлади! Назирага ўхшаб молдек пишиллаб ётмайди. Минг хил «поза»ни билади!»

...Шунақа-ку... «иккинчи нафас» қурғур ҳар куниям очилавермас экан... Наташа бўлса, ақалли кун ора эри «ўн етти яшар йигитга айланиши»ни хохлайди... Устига устак, ўзинг қари, хотининг ёш бўлса, ҳуда-беҳудага рашкинг кўзгайвераркан... Орадан бир-икки ой ўтиб, Наташа ишидан аллапаллада келадиган одат чиқарди. Комиссар сиқувга ола бошлади. Деярли кун ора шу ғалва. Комиссар сўроққа туттади:

— Қаёқда юрибсан? Қара. Соат неча бўлди?

— Қизиқмисан, Сагат? — дейди Наташа жўнгина қилиб. — Ишимни биласан-ку. Тўй бўлди. Ўзбекнинг нимаси кўп — тўйи кўп. Тағинам эримнинг жаҳли ёмон, деб шефдан рухсат олиб келдим.

Ҳаммаси рисоладагидек кетаётган эди-ю, янги йил кечаси хунук ҳодиса бўлди. Наташа ярим кечагача қолиб кетди. Янги йил киришига ярим соатча қолган эди. Бир маҳал эшик жириглади. Комиссар эшикни очса, турибди илжайиб: кўзлари сузилган. Комиссар:

— Ичдингми? — деб дағдаға қилган эди, Наташа ёш боладек эркаланиб юзидан ўпди.

— Палов тайёрма? Шампан борми? Молодец! А, менинг сенга сюрпризим бор. Меҳмон олиб келдим, — деди қулиб. — Володя, келавер. Танишинглар. Бу — менинг эрим Сагат Ганиевич! Володя синфдош дўстим. Янги йил кутиш учун атайлаб Свердловскдан келибди.

Комиссар эс-хушини йиғиб олмасидан оғзидан гуркираб арақ ҳиди анқиб турган, штанга кўтарадиганларга ўхшаш бақувват келбатли йигит сурбетларча илжайиб қўл узатди:

— Салом! Янги йил билан!

— Сагат Ганиевич пиширган паловни есанг, бармоғингни ялаб қоласан! — деди Наташа яйраб-яшнаб. — Володя умрида ўзбекча палов емаган. Тезроқ бўла қол, Сагатчик!

Палов егиси кептими? Минг лаънат меҳмонинггаям, ўзинггаям! Комиссар ижирғаниб ошхонага кирди. Ошнинг гуручи сув теришини кутди.

Қозонга товоқ босиб, уйга кирса, арақлар очилган, шампанлар қуйилган... Қай кўз билан кўрсинки, «штангачи» диванда Наташани бамайлихотир эзгилаб ўтирибди! Комиссар ғазабдан қалтираб қолди. Тили калимага келса қани!

— Марш! — деди аламроқ ғулдираб. — Йўқол икковинг ҳам!

— Секин, қария, секин! — деди Володя пинагини бузмай.

— Нима кипти! — Наташа хандон отиб кулди. — Ўзинг эплолмаганингдан кейин...

— Ма-а-рш! — Комиссар қўлидаги капгирни отди. Капгир деворга урилиб, сакраб столга тушди. Шампан шишасини баранглатиб ёриб юборди. Володя сапчиб ўрнидан тураётган эди, Наташа қўлидан тортиб қолди.

— Керакмас, — деди юзига сачраган шампанни кафти билан сидириб. — Арзимайди. Ўддириб қўйиб, балосига қолиб юрма тагин.

Пальтосини киятуриб дона-дона қилиб таъкидлади:

— Эй, пичанни қўриқлаб ётган қари ит! Билиб қўй, ЗАГСдан ўтганмиз, квартирада менинг ҳам улушим бор. Бир ой ичида уй топиб бермасанг, Володя билан кўчиб келиб, шу ерда тураммиз...

Яхшиям, Комиссар қонун кодексини сув қилиб ичиб юборгани. Бўлмаса энка-тинкасини чиқариб юборарди бу хотин! Шунда ҳам уйдаги бор буд-шудини шилиб кетди.

Жаҳонда энг донишманд халқ, биласизми, ким? Австралия аборигенлари! Оғир жиноят қилганни қаммайди. Отмайди. Осмайди. Ёлғиз қолдиради. Битта ўзини! Мана, ўн йилдан ошдики, Комиссар танҳо... Битта ўзи! Тўғри, ора-чора ветеранлар йиғилишига, шаҳар ижрокўмидаги уй тақсимоти комиссияси мажлисига чақириб туришади. Лекин, мажлис дегани ҳар куни бўлмайдида.

Уч-тўрт бор Маузер келди, хотини билан. Юринг, дада, бунақа ғариб бўлиб ўтирманг, деди. Очиғи... Комиссарнинг кўнгли сув ичмади. Билади, ўғли бутунлай бошқа дунё. Ҳафта ўтмай ораларида ихтилоф чиқади.

Соғлиғидан-ку, шикоятти йўқ. Фақат асаблари чарчади, шекилли. Уйга киргиси келмайди.

...Кундузи-ку, ўзига юмуш топади. Сахарлаб сутга чиқади. (Наташа ўргатган одат.) Сут олиб қайтаётганида, албатта, Қурбонойни кўради. Гапга солади. Арслон қариса куни сичқон тутишга қолади, деганлари шу бўлса керак-да! Ақалли шу хотин билан гаплашса ҳам ҳарна-да. Вақт ўтади... Шошилмасдан юриб уйига киради. Манний каша ёки ширгуруч қилади. Унгача газета дўкони очилади. Очирид туриб газета олади.

Ундан гастрономга киради. Очиридга туради. Нима беряпти, нима сотяпти, аҳамияти йўқ. Очиридда турса бас. Очирид қанча катта бўлса, шунча яхши. Одамларнинг гапига секин қулоқ соласан. Янгиликларни эшитасан... Кеч кирган сайин юраги сиқилаверади. Ёлғиз овунчоғи — телевизор. Ярим кечага бориб, унинг ҳам овози ўчади. Ётишга кўрқади. Ётса, уйкусида ўлиб қолаётгандек. Ҳаммаёқ жим. Ҳаммаёқ зимистон...

Уни хаёл олиб қочади. Кейинги пайтларда ҳар куни эмас-ку, гоҳо-гоҳо кўнглининг бир бурчида мавҳум саволлар ғимирлаб қолади.

(Нега шунақа бўлаётганини ўзи билмайди. Бугун Қурбонойга «Жойнамоз устида мени қарғасанг керак», дегани ҳам шундан бўлса эҳтимол.)

Балки Назира ҳов ўшанда — тўнғичини туғиш арафасида кўп қарғиш олганмисиз, деб сўрагани бежиз эмасдир? Балки ўзи ҳам жиндай ҳаддидан ошиб кетгандир? Шунча одамнинг умрига зомин бўлиб тўғри қилмагандир?

У хира пашшадек бемаъни ғинғиллаган саволларни ўша захоти қувиб солади. Биринчидан, у

умрбод кетмон уриб, ер кавлаб ётадиган аллақандай деҳқон эмас! Қайси томондан илиқрок шамол эсса, ўша ёққа қараб эгиладиган, бир қарасанг феодал ўтмишни улуғлайдиган, бир қарасанг ғарбга талпинадиган бетайин зиёли ҳам эмас! Комиссар Ғаниевнинг букилмас эътиқоди бор! У ўзи чин дилдан ихлос қўйган жамиятни ички ва ташқи душманлардан ҳимоя қилди. Керак бўлса энди ҳам ҳимоя қилади. Иккинчидан эса, буйруқни бажарди!

Офицер деганнинг биттаю битта ҳуқуқи бор: у ҳам бўлса буйруқни бажариш! Юқоридан фалончини қама, деган буйруқ келдимиз, ўша заҳоти қамайди. Сургун қил, деса, сургун қилади. От деса — отадиям... Башарти эрта-бириси куни фалончи бегуноҳ экан, оқлансин, деган ҳукм бўлса — оқлайди! Бу дунё муттасил айланиб турадиган мураккаб механизм. Одамлар ўша механизмнинг кичик бир винтчаси, холос. Ҳар битта винтча ўз вазифасини адо этмоғи керак. Биттаси ишламай қолса, кўрасан, нима бўлишини! Бутун бошли механизм чок-чокидан сўкилиб кетади... Йўқ, Комиссар Ғаниевнинг бировдан тили қисик жойи йўқ. Нимаики қилса, бурчини адо этди. Виждонан адо этди...

У илиқ сув билан уйқу дори ичади-да, тўшакка чўзилади (назарида тўшак лаънати кун сайин совиб бораётганга ўхшай-ди). Чўзилади-ю, кўзини юмади. Тун — ёлғизларни синаш учун юборилган жазо элчиси. Аввал кўзингни кўр қилади. Кейин қулоғингни шанғиллатади. Ундан кейин юрагингни ғижимлай бошлайди. Шошилмасдан... Алоқ-чалок тушлар кўрасан...

Яна бошландими?... Анави ким? Башараси таниш кўринади? Ие, Ҳусанхўжа-ку! «Ўлмаганмидинг?» — «Ўрик ейсизми, ака-а-а? Манг ўрик». — «Обор! Обор ўригингни!» — «Енг, ака, битта енг!» — «Йўқол дейман». — Кулишини қаранг! Кулиши мунча хунук! Ие, скелет-ку, бу! Ҳусанхўжанинг скелети! Тишлари иржайиб турибди. Оғзини каппа-каппа очиб «ака-а-а» дейди. Йўқол! Ифлос, унсур! Пистолетим қани, пистолетим! Ким бор? Ёрдам беринглар!..

Уфф... Нима бўлди? Нега титрайди? Туш кўрди-ку, туш. Тушдан ҳам кўрқадими, одам? Йўқ, ухлагани йўқ эди, шекилли. Аниқ кўрди-я! Девор орасидан сирғалиб чиқса бўладими? Валидол қаёқда эди. Уф-ф-ф...

РУСТАМНИНГ ИККИНЧИ КУНДАЛИГИДАН

Май ойининг ўн олтинчи куни

«Ил-76»да кетяпмиз. У ёққа олиб кетишаётганда солдатларни қандай «босишган» бўлса, бу ёққа келаётганда ҳам шундай зичлаб жойлаганлар. Фарқи шуки, у ёққа борганлар орасида дўстларим бор эди: Хайридин, Темур ака, Саша... Ҳозир атрофдаги болаларни деярли танитайман: турли қисмлардан тўпланган «дембиллар». Яна бир фарқи бор: у ёққа сумка кўтариб кетган эдик. Бу ёққа ҳар бир солдат биттадан «дипломат» кўтариб келяпти.

Мотор товуши ғўриллаб, кулоқни қоматга келтиради. Аскар болаларнинг ҳаммаси — жим. Ҳамма бир нарсани ўйлаб турибди-ю, айтолмайди. «Самолётга «Стингер» тегмаса бас!»

Хаёлимга бемаъни ўй келди. Самолётда «икки юзинчи» юк бормикин? Йўқ бўлса керак. Ўлик ташийдиган маҳсус самолёт бўлади, дейишади. Аслида-ку, темир тобутда ётганларга барибир. Самолётда олиб келадими, Хайратондан машинада олиб ўтадими? Нима фарқи бор?

Хўп, онанг сочини юлиб дод солади. Отанг кавшарланган сандиқни кучоқлаб, «ўғлим, жон болам», деб изиллайди. Қаёқдан билиб ўтирибди: кутида қонга беланган жасадинг ётибдими, бир пой этигингни, ё шунчаки тузми?... Севган қизинг (агар бўлса) «у ёқ»дан юборган суратингни юзига босиб, кечаси билан унсиз йиғлаб чиқади.

Бир маҳал кабина тепасидаги қизил чироқ таҳдидли ёниб-ўча бошлади. Ҳамма беихтиёр ўша томонга қаради. Эшик очилиб, учувчи кўринди.

— Йигитлар, чегарадан ўтдик! — деди жилмайиб. Самолёт ичи бир зумда шодон шовқинга

тўлиб кетди. Биров Тошкентнинг ҳавоси қандай экан, деса, бошқаси қулупнай егиси келаётганини айтди. Нарирокца дипломат устида омонат ўтирган бир бола кафти билан юзини тўсганча юм-юм йиғлаяпти...

Аэропорт Тошкентга ўхшамас эди. (Бошқа аэродромга қўнганимизни кейин билдим.) Торгина залга кирдик. Божхонанинг бадқовоқ ходимлари худди биров Афғонистондан атом бомбаси ўғирлаб келаётгандек ҳар битта солдатнинг дипломатини тит-пит қилиб текширишга тушди.

Бир чеккада сигарет чекиб турарканман, кулоғимга жуда азиз, жуда қадрли куй эшитилди. Радиода «Муножот»ми, «Чўли Ироқ»ми янграр, номини эслай олмасдим-у, йиғлагим келарди.

Ташқари чиқишим билан сурмаранг такси ғириллаб келиб шундоқ ёнбошимда тўхтади. Ёш бўлса ҳам афти қаримсиқ таксичи қўлимдаги дипломатга ёпишди.

— Чамадонинг қани, солдат? — деди шанғиллаб.

— Чамадон йўқ, — деган эдим, шоширди.

— Ўтир! Тезроқ бўл! Бу ерда тўхташ мумкинмас. ГАИ талонимни тешади.

Қанақа одам бу? Мен такси чақирган бўлмасам!

— Автостанцияга! — дедим ёнига ўтириб.

— Уйинг қаерда ўзи?

— Узоқда. Автостанцияга оборсангиз бўлди.

— Қаерда турасан? — Таксичи машинани чаққон ғизиллатиб кетди.

— Пскентда.

— Қизик экансан-ку, Ҳиротга бўлсаям обориб қўярман!

— У ёққа таксида боришга пулим етмайди! — дедим тўғриси айтиб. — Автостанцияга оборсангиз бас.

— Пули билан нима ишинг бор! — У қўлини пахса қилди. — Пскентнинг ўзига борасанми ахир?

Индамай бош ирғаган эдим, сўради:

— «Афғонмисан?» Хўп, дейвер, ука! Қалай, омон-эсон келдингми, ишқилиб? Суюнганидан уйингдагиларнинг юраги қоқ ёриладиган бўлди-да! Мен-чи, вей, «афғонларни» узоқдан танийман. Сениям кўриб, дарров билдим. Шошма, дедим, шу болага бир хизмат қилиб қўйай, дедим.

Мунча шақиллайди бу шопир! Тошкент ўзгармабди. Ўша-ўша шаҳар. Ўша-ўша кўчалар. Йўл четида ям-яшил дарахтлар яшнаб ётибди. Машиналар бир-бирини қувиб, шамолдек елади. Гўё ўн беш қадам олдинда бораётган машина минага дуч келиб, портламайдигандек! Кўчада одам мунча кўп? Гўё олисда, қоялар орасида биқиниб турган снайпер хоҳласа беш минутда йигирматасини ер тишлатмайдигандек...

— «Сув париси»дан борми, соддат? Нима дейди бу?

— Нима?

Таксичи қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Мен шохида юрсам, сен баргида юраркансан, солдат! Отинг нима?

Айтдим.

— Вой, Рустамжон-эй! Вой муғамбир-эй! — У навбатдаги машинани қувиб ўтаркан, сигнални бибиблатди. — Мендан ҳам қув экансан. Кўрдим, дипломатинг енгил! Аммо-лекин битта дипломатга анча-мунча «сув париси»ни жойласа бўлади! Бизда бир кийими беш юз туради! Эшитдингми, беш юз! Хўп десанг пуллаб бераман! Қуруғини арра қиламиз! Келишдикми?

— Йўлга қаранг, ака! — дедим тишимни тишимга қўйиб. — Менда ҳеч қанақа «сув париси» йўқ!

— Ола-а! — Таксичи ишонқирамай юзимга қараб қўйди. — Ўтган ҳафта битта капитанни

Севера Востокка обориб қўйган эдим. Сенга ўхшаб гаплашиб кетдик. Аммо-лекин маладес! Кўнгли очик одам экан. Ўзиям Афғонистондан тўртта чамадон билан келди, азамат. «Мен офицерман, бунақа ишларга укувим йўқ. Кўмаклашиб юборсанг, бизнес қиламиз», деди...

Шахардан чиқдик. Ям-яшил далалар бошланди. Йўл четида хўппайган толлар, осмонга хитоб қилган мирзатераклар... Димоғимга алланечук кадрдон ис урилди. Аввалига эслолмадим. Нима бу? Маст қилувчи хид қаёқдан келяпти? Бир чақиримча юргач ўнг томондаги кумуш япрокли жийдаларга кўзим тушди-ю, дилим яйраб кетди. Жийда гуллабди, жийда!

— Ростиний айт, ука! — деди таксичи машинани шиддат билан ҳайдаб бораркан. — Чиндан ҳам ҳеч нима обкелмадингми Афғонистондан?

— Олиб келдим! — дедим токатим тоқ бўлиб. — Пистолет олиб келдим. Чўнтагимда турибди.

Худога шукр! Уни ўчди. Йўл чети ям-яшил... Бедазорлар, энди қўшқулоқ бўлиб чиққан пахтазорлар. Унда-мунда қўйлар, ола сигирлар ўтлаб юрибди.

Таксичи кўчамиз бошида машинани тўхтатди.

— Қайси уй? — деди шанғиллаб.

— Ҳов ана! Тол соясидаги дарвоза.

— Бўпти! Тушавер! — у аzza-баzza машинасини айланиб ўтиб, ўнг эшикни очди. — Аввал суюнчисини чўзиб кўйишсин-да, мундоқ.

Эс-хушимни йиғиб олгунча такси чанг кўтариб, дарвозамиз томон елди. Узоққан кўриб турибман. Машина дарвоза олдида тўхтади. Таксичи жонсараклик билан дарвозани кўшқўллаб муштлади. Зум ўтмай ўзини ичкарига урди. Бирпасдан кейин эгнида янги тўн, бошида дўппи билан қайтиб чиқди. Мен томонга имо қилиб, бир нималар деди. Дарвоза олдида турган Илҳом акамни кўрдим-у, юрагим орзиққанча югурдим. Таксичи дипломатни тол тагига кўйди-да, машинасини шиддат билан орқага қайтарди. Акам ҳам мен томонга чопди.

Машина менга рўпара келганида бир сония секинлади.

— Солдат! — деди таксичи деразадан бошини чиқариб. — Аканг берган уч юзига рози бўлсин.

Юрагим кинидан чиқиб кетаётганга ўхшар, жонҳолатда уйим томон югурар эдим.

Акамнинг кучоғидан чиқдиму бўйнимга осилган онамни бағримга босдим. Шунда ойим таниб бўлмас даражада ўзгариб кетганини оғриқ билан ҳис этдим. Рўмоли елкасига сирғалиб тушган, сочлари дув оқарган, билаклари косовдек қорайиб, ингичка тортиб кетган. Хиралашган кўзларидан дув-дув ёш оқар, нукул «болам, жон болам», деб юзларимни силар эди.

Димоғимга райҳон хиди урилиб, юрагим қалқиб кетди. Болалиқдан шууримга сингган, унутилаёзган кадрдон ис... Шунақа-ку, сочлари нега бунча оқариб кетган? Кетаётганимда бунақа эмасди-ку! Гавдаси нега бир тутам бўлиб қолди. Одамзод шунчалик тез ўзгариши мумкинми?

— Йиғламанг, ойи, — дедим кулиб. — Мана, мен кеддим-ку! Ойим ҳамон бўйнимга осилганча ҳиқиллар эди.

— Йиғлаётганим йўқ, болам, — деди кўз ёшларини артиб. — Сен келдинг, болажоним. Энди ҳечам йиғламайман.

Қизик, келинойим ҳам аллақандай қаримсиқ бўлиб қопти. Пешонамдан ўпаркан, ҳорғин кўзларида қувонч порлади.

— Бўлди, ойижон! — деди онамни юпатиб. — Худога шукр, Рустамжон соғ-саломат қайтдилар. Энди тўй қиламиз.

— Албатта қиламиз! — Ойим кўз ёшлари аралаш жилмайди. — Худо хохдаса тезлаштирамиз тўйингни, Рустамжон!

Остона хатлаб ўтишим билан ойим жонсарак алпозда келинойимга буюрди:

— Салимахон! Тез бўлинг, жон болам! Патирни олиб чиқинг! Чаққон-чаққон!

Келинойим бирпас гарангсиб турди-да, уйга югурди. Зум ўтмай бир чеккаси тишланган патирни қўшқўллаб кўтариб чиқди. Она патирни менга тутқизди.

— Бисмилло, деб тишла, болам! — деди овози қалтираб. Икки йил аввал худди шу остонада туриб бир четини тишлаб кетган патирни қўлимга олдим. Патирнинг кемтик қиррасида ўзимнинг тишларим изи кўриниб турарди. Бир томонида ип осилиб қолган. Ажаб, икки йил деворда осиглиқ турган нон моғорламаган, ҳатто гард ҳам кўнмаганди.

— Илоҳи омиин! — Ойим косовдек қўлларини фотиҳага очди. — Омон-эсон келганинг рост бўлсин, болам! Жумла-мўминни дилидаги ниятига етказсин. У дунёю бу дунё уруш бўлмасин! Сув балосидан, ўт балосидан, тухмат балосидан яратган Эгамнинг ўзи асрасин!

Ҳовли ўзгармабди. Этакдаги икки уй, бир айвон томига чиқариб юборилган сўритокда узум шўралари осилиб турибди. Бурчақдаги тандир ҳам, эшиги қия очиқ молхона ҳам, чап томондаги акамнинг шифер томли уйи ҳам ўша-ўша. Пастак девор оддидаги икки туп гилос шифил мева солибди. (Пастдаги шохларни жиянчалар «қийратгани» аниқ.) Сўри ёнидаги олма гулини тўккан, аммо тугган меваси ҳали майда шекилли, қалин япроқлар орасида кўзга илинмайди. Ҳовли ўртасида бир вақтлар дадам атайлабдан Бешариқдан ҳавас қилиб олдириб келган кўқонгуллар яшнаб ётибди. Зангори, қизил, напармон... Гулзорнинг чор атрофи яшил рангга бўялган пастак сим панжара билан ўралган. Панжара ортида райхонлар...

Келинойим бирпасда ёғоч сўрига жой қилди. Қават-қават пойандоз ташлади. Дастурхон ёзди. Ойим сўри четига омонат ўтирган кўйи тагин узундан-узоқ фотиҳа ўқиди, келинойим ҳовлига кўлоблатиб сув сепаётганда райхон иси гуркираб кетди. Ростини айтсам, очиққан эдим. Тандир нонни иштаҳа билан еб, кўк чой ичарканман, боядан бери хаёлимда айланаётган саволга энди жавоб топгандек бўлдим. Ҳовлида нима етишмаётганини билдим. Кираверишда, тепасини ёпиб, гаражга мослаштирилган йўлакда одатда сарғиш «Нива» турарди. Дадам уни деярли минмас, акам шаҳаргами, тумангами борганда хайдар эди. Ҳозир «гараж» супуриб-сидириб қўйилган, девор четида турадиган эски канистрлар ҳам кўринмасди. «Дадам миниб кетгандир-да!»

— Дадамга хабар қилдингларми? — дедим чой хўплаб.

— Хабар қилдик, укам, хабар қилдик! — деди акам елкамга қоқиб. — Қани, нонга қара. Ойимларнинг нонларини соғингансан! Ойим маладеслар-да, Рустам! Нонни ўзлари ёпмасалар, кўнгиллари жойига тушмайди. Бугун эрталаб ишга кетаётсам, хамир қориб ўтирибдилар. «Нима зарил, Салиманинг ўзи ёпади», десам, нима дейдилар дегин? Нима дедингиз, ойи, ўзингиз айтинг!

Ойим бир акамга, бир менга қараб кулимсираб қўйди-ю, индамади.

— Айтдиларки, — деди акам тантанавор оҳангда, — мени айтди, дерсан, Илҳом, бугун укангдан ё дилгиром келади, ё ўзи кириб келади, хамир учди, дедилар. Тўғрими, ойи?

— Туш кўрсам... — деди ойим ёшланган кўзларини дастурхон попугидан узмай. — Боғ эмиш. Ка-а-атта боғ... Бир маҳал ичида от кўринибди. Оппоқ от. Қарасам, от устида сен ўтирибсан. Вой, болам, қачон келдинг, десам индамай кулиб турибсан. Қарасам, отни жиловни йўқ. Қўрқиб кетдим. Тушақол, болам, тезроқ туш, йиқилиб-нетиб юрмагин тагин десам, яна индамайсан. Бир маҳал даданг пайдо бўлиб қолдилар. Ҳой, дадаси, ушланг анави отни, Рустамжонни опқочиб кетмасин, десам... — Ойим тўсатдан жимиб қолди. Ошхона томонга қараб, ожиз, йиғлоқи овозда чақирди...

— Салимахон-у-у! Ҳой, Салима! Рустамжонга қатик бермабсиз-ку!

Ошхона эшигидан келинойим мўралади.

— Чопинг! — деди ойим тайинлаб. — Ақиданикига чиқинг. Бир коса қатик берсин. Рустамжон келди, денг.

Келинойим ошхонадан чиқиб, кўчага зинғиллади. Ҳайрон бўлдим.

— Ўзимизнинг сигир-чи?

— Ўлсин! — Ойим шоша-пиша қўл силтади. — Қисир қолувди, сотиб юбордик.

— Яна биттаси бор эди-ку! — дедим ҳайратланиб.

— Унисини гўштга топширдик. — Акам беписанд кулди. — Қорни шишиб кетди. Жиянларинг ўйинга андармон бўлиб, беда оралаб кетганини билмай қолибди... Шўх-да шумтакалар!

Ростини айтсам, жаждим чиқди. Қишлоқда туриб сигир бокмаса, қанақа гап бу?

Акам кўнглимдан ўтганини сезди чоғи, елкамга шапатилади.

— Эй, ука! Шунгайм ота гўри — қозихонами? Бош омон бўлса, дўппи топилади.

— Салима чиққунча мен овқатга қарай, — онам инқиллаб сўридан тушаётган эди, дарвоза томондан шодон қийқирик эшитидди...

— Ур-ре! Кичик дадам кептилар!

Акамнинг икки ўғли ховлига отилиб кирди. Ўқдай учиб келиб, иккаласи икки томондан ёпишди. Иккови аллақерда роса футбол тепган шекилли, терга ботиб кетган.

— Менга нима обкелдиз? — деди каттаси.

— Менга-чи? — деди кичиги.

— Сенларгами? — дедим дилим яйраб. — Жевачка олиб келдим.

Яна ғалва бошланди:

— Менга ўнта берасиз!

— Менга ўн бешта, хўп?

— Беради! Иккалангайм беради! — Ойим болаларни мендан нари сурди. — Аввал кўшнилардан суюнчи олмайсанларми? Кичик дадам келдилар, демайсанларми?

Жиянчалар бир зумда бутун қишлоққа хабар қилибдими, кун ботмасдан меҳмон босди. Биринчи бўлиб Турсунбой ака чиқди. Белимдан силтаб-силтаб бағрига босаркан, ойимга хитоб қилди:

— Айтмабмидим, хола! Рустамжон бирон ери тирналмасдан келади, демабмидим! Сиз бўлсангиз йиғлаб юрибсиз! Тўйни тезлаштиринг, тўйни! Укамга ўзим куёвжўра бўламан! — У менга қараб, гапини тасдиқлатиб олди. — Тўғрим гапим? Хатда ёзганмидим шуни? Ана! Гап битта бўлади!

Ховлига катта жой солинди. Шўрва тортилди, ош дамланди. Шу пайтгача дадам келмаганига жаҳлим чиқа бошлади. Акам юпатди:

— Тошкентда сессия бор экан. Ҳали замон келиб қоладилар.

...Меҳмонлар тарқаб, ҳовли жимжит бўлиб қолди. Олма тагидаги сўрида тагин тўртовлон қолдик. Ойим, акам, келинойим, мен... Вақт алламаҳал бўлиб қолган, дарвоза рўпарасидаги тол тепасида муаллақ тўхтаган тўлин ой мўл-мўл нур сочар, чигирткалар куйиб-ёниб чириллар эди.

Ой бунақа ёруғ бўлиши ёмон. Заставада пешоб қилгани ҳам боролмайсан. Маскахалат-ку, гавдангни асрайди. Қоялар панасида кўзга кўринмайсан. Аммо соянг бор-ку, соянг! Бир чақирим нарида пойлаб турган «дух» снайпери соянгни кўрмайди, дейсанми? БУР тепкисини битта босса...

Нима бўлди менга? Афғонистон қолиб кетди-ку? Ҳов олисларда! Совуқ тоғлар ортида. «Қизик, нега дадам йўқ? Соат неча бўлди, ўзи? Мажлис шунча чўзиладими?»

— Дадам қачон келадилар, ака? — дедим тоқатим тоқ бўлиб.

— Келадилар, укам, келадилар. — Акам ғайрат билан чой қайтаришга киришди. — Баъзан сессия уч кунлаб чўзилади. Биласан-ку, депутат бўлгандан кейин...

...Айвонда майкачан жияним кўринди. Кичиги.

— А-я! — деди йиғламсираб. — Сияма-ан!

Келинойим югуриб айвонга чиқди. Болани ҳожатхона томон етаклади. Ўша ёқдан «Бўл тез, жойингга бориб ухла!» дегани эшитилди. Келинойим қўлидан етаклаб кетаётган эди, бола гулзор рўпарасида тўхтади. Сўри томонга бурилиб қаради-да, ер тепиниб хархаша қилди:

— Жевачка! Кичик дада, жевачка! — деди йиғламсираб.

— Жиннивой-эй! Сенга жевачка ваъда қилувдим-ку! — Сўридан сакраб тушиб, айвонга чиқдим. Бурчақда турган дипломатни очиб, тиш чўтка, сочиқ сингари лаш-лушлар орасидан бир кути сақични олдим.

— Ма! — дедим кулиб. — Юзта!

— Битта ўзимгами? — Болакай кўзлари ҳайратдан очилиб сўради. — Акамга-чи?

— Аканггаям бор! — дедим меҳрим товланиб. Келинойим боланинг бошини силади.

— Бўлдими, юр энди. Ухла!

Қайтиб келиб сўрига ўтиришим билан жиянчам остонада тагин пайдо бўдди. Сув сепилган ҳовли саҳнида дикир-дикир югуриб ёнимизга келди. Чамаси, бутунлай уйқуси ўчиб кетган эди.

— Очиб беринг! — деди сақични узатиб. — Очиб беринг, кичик дада-а!

Болани тиззамга олиб, сақич қоғозини очдим. Бола мазза қилиб чайнарган, сўлаги оқиб илжайди.

— Вой, кичик дада, қулпнайга ўхшаркан! — Бир зум қарсиллатиб чайнаб турди-да, бўйнимга осилди. — Кичик дада-а, — деди қоп-қора кўзларини катта-катта очиб. — Сиз келдингиз-а?

— Кўриб турибсан-ку, келдим, — дедим кулиб.

— Энди кетмайсиз-а?

— Йўқ, — дедим гапи нашъа қилиб. — Кетмайман! Болакай бир зум ўйланиб турди-да, сўради:

— Бобожоним қамокдан чиқадилар-а? Ичимда бир нима узилиб кетгандек бўлди.

Келинойим югуриб келиб, боланинг билагига чанг солди.

— Юр! — деди таҳдид билан. — Ухласанг ўласанми, зумраша!

— Йў-ў-ўқ! Кичик дадамминан ўтираман! — Бола оёқ-қўлларини типирлатиб чинқирди. — Ухламайман! Ухламайман!

— Ўчир! — Акам қўлини пахса қилиб келинойимга ўдағайлади. — Обкир уйга!

Ойим ўтирган жойида тебраниб йиғлаб юборди:

— Худо уриб қолди бизни, болам! Худога нима ёзувдик, ўғлим! Отанг бечора шунча йил меҳнат қилиб, кўрган куни шу бўлдими, Рустамжон?

* * *

— Юр, ука, уйга кирайлик. — Акам ўрнидан турди. — Ойи, — деди юпатувчи оҳангда. — Сиз дамнингизни олинг. Ака-ука бир отамлашайлик.

Онам индамади. Аммо ёнимизда ўтиргиси келаётгани кўришиб турарди.

— Хохласангиз, юринг сиз ҳам... — Акам онамнинг қўлидан тутиб, сўридан тушишга кўмаклашди.

Учовлашиб, Илҳом акамнинг «катта зал»ига кирдик. Акам чироқни ёқиши билан гарангсиб остонада туриб қолдим: уй деярли шипшийдам эди. Янгам иккита болали бўлганда ҳам «катта зал»ни келиннинг уйидек безатиб қўядиган одати бор эди. Сервантда дид билан терилган сервизлар, тахмонда қўша-қўша бахмал кўрпалар, деворда чўғдек гиламлар... Энди бўлса, уй ўғри ургандек хангиллаб қолибди. Ўртада хонтахта. Атрофида тўртта кўрпача. Бурчақда болалигимда дадам олиб келган «Электрон» телевизор. Бор жиҳоз — шу. Ҳатто нафис дарпардалар ҳам қаёққадир гумдон бўлган. Деразаларнинг ярмини тўсган оддий сарғиш парда ғариб мунғайиб турибди.

— Ўтир, ука. — Акам юзимдаги саволни ўқиб, хижолатли илжайди. Шоша-пиша кўрпачага имо қилди. — Юқори чиқинг, ойи.

Ойим қўллари кирсиллаганча, хонтахта киррасидан ушлаб, тўрдаги кўрпачага чўқди. Акам тоқчадан очилган арақ, иккита пиёла олди.

— Салима! — деди айвон томонга қичкириб. — Обке, редиска-педискадан!

— Шу ўлгурни ичмасаларинг нимаиди-я? — деди онам норози бўлиб.

— Кўпмас, ойи, жиндай... Қани? Омон-эсон қайтганинг учун!

Биринчи пиёладан кейин акамнинг кўзлари қизариб, пишиллаб нафас ола бошлади.

— Ҳайрон бўляпсанми? — деди шишшидам уйга қараб. — Сотдик! Қани ол... Майли, ука, бош омон бўлсин! Дадам соғ-саломат келсалар бас! — Бир нима дафъатан ёдига тушган-дек, кулимсиради. — Аммо сенинг тўйингга аталган нарсаларнинг нинасиниям қимирлатганимиз йўқ. Тўғрими, ойи?

Онам индамай бош ирғаб қўйди.

— Анави исковичлар хўп ёпишди, — деди акам. — «Бу қанақа атлас? Қаердан келган? Шунча адёлни нима қиласан? Кимдан пора олгансан?» Ўзбекнинг тўйи шунақа бўлади, келинга қилмаса бўлмайди, десак, қулоқ солса қани!

Акам яна арақ қуйди.

— Кўя қол энди, болам, — деди ойим ташвишланиб. — Уканг толикқан, дамани олсин, эртага гаплашарсанлар.

— Йўк! — акам алам билан бош чайқади. — Эшитсин! Сен у ёқда дадамдан нега дарак йўк, деб ёзасан... Бу ёқда дадамни тиқиб қўйган. Бир кечада идоранинг ўзидан олиб кетган. Қўшиб ёзганмиш. Пора олганмиш... Кун ора сўхтаси совуқлар уйга бостириб киради. Яширган тиллаларингни топ, дейди... Қўлида мина излайдиган таёққа ўхшаган нарса. Ҳаммаёкни титкилайди. Халажойгача кавлаб кўрди, тўғрими, ойи?

Онам бошини бир ёнга ташлаган қўйи номаълум нуқтага термилиб ўтирар, унниқиб кетган мошранг рўмоли сирғалиб елкасига тушган, оппоқ сочлари тўзғиган, кўзларида маъно йўқ эди.

Ич-ичимдан титроқ уйғониб, тўсатдан миямга чидаб бўлмас оғриқ турди. Бармоқларим музлай бошлади. Ҳозир, ҳозир бошланади! Онам! Бечора онамнинг бир ками шу томошани кўриш эди! Жонҳолатда арақ шишасини юлқиб олиб, пиёлага тўлдириб қуйдим. Гирехланиб қолаётган тишларим орасига пиёла қиррасини зўрлаб тиқиб, ичдим... Қанча вақт ўтганини билмайман. Ниҳоят, кўз ўнгимни қоплаган сарғиш туман тарқалгандек бўлди. Хайрият!

Қарасам, акам кўзлари ҳайратдан чақчайиб, юзимга синчиклаб тикиляпти. Бошимни нимадир таталаётганини ҳис этиб, ғашим келди. Ойимнинг қўллари экан. Бурилиб қарасам, онам орқамда тик турганча икки букланиб бошимни уқалаяпти. Пиёла хонтахтада тўнқарилиб ётибди.

Қути ўчган келинойим тумшуғимга коса тиқиштирди.

— Ичинг, ича қолинг, Рустамжон! — деди ялиниб.

Сув экан. Косани кафтим билан нари сурдим.

— Керакмас.

Ойим бошимни уқалашдан тўхтади.

— Сенга нима бўдди, болам! — деди икки юзимни силаб. — Онангни нега кўрқитасан, жоним болам?

Энди у йиғламас, қовжираб қолган кўзларида кўрқинч, хавотир бор эди.

— Ҳеч нима! — дедим илжайишга уриниб. — Нега ваҳима қиласиз!

— Шу ўлгурни ичма девдим-ку! — Ойим акамга дашном берди. — Юр, болам, — деди елкамни силаб. — Жойингни солиб бераман. Чарчагансан.

Худога шукр! Хуруж ўтиб кетди. Бояги арақни ичганим яхши бўлган экан. Титроқ босилди. Қўлимнинг музлаши қолди.

— Ойи, — дедим ялиниб. — Сиз кириб ётинг. Биз акам билан гаплашиб олишимиз керак.

Барибир онам ёнимга ўтириб олди. Биламан, энди бир қадам ҳам жилмайди.

— Бу хангомалар, — деди акам хўрсиниб, — августда бошланди. Мактаб таъмири охишлаб қолганди. Эрта-индин август кенгаши бошланади... Директор уйга одам юборибди. Вилоятга

кимни юбориш муҳокама қилиниши керак экан. Мажлисни илмий мудир ўтказди. Чорак соатчадан кейин директор кириб келди.

«Ўртоқ Шоматов, сизни сўрашяпти», — деди. «Ким?» — десам, «Чиксангиз биласиз», — дейди. Ўшандаям хаёлимга ёмон ўй келгани йўқ. Фақат хайрон бўлдим. Директор доим отимни айтиб, Илҳомжон, деб чақирарди. Чиксам, мактаб ҳовлисида ҳеч ким йўқ. Дарвоза олдига келсам, кўк «Жигули» турибди, ноль олти. Сен тенги йигит ёнимга келиб: «Сиз — Шоматов Илҳом бўласизми?» — деди. «Ҳа», — дедим, машинанинг орқа эшигини очди. «Марҳамат, ўтиринг, гражданин Шоматов!» — деди.

Акам «Полёт»ни тутатиб, чукур-чукур сўрди. Зимдан онамга разм солдим. Ойим пинжимга тикилиб жимгина мунғайиб ўтирар, акамнинг бу ҳикояларини ўнлаб, юзлаб марта эшитган бўлса керак, гапга аралашмас, чамаси, эшитишни ҳам хоҳламасди.

— Шопирдан бошқа яна икки киши бор экан. Биттасиниям танимамайман. Шопир олдида, ўшаларнинг хўжайини бўлса керак, битта семиз киши ўтирибди. Бояги йигит мени орқа ўриндикка ўтқизди. Ёнбошимга ўзи ўтирди. Худди киноларда кўрсатадиган шпионни қўлга олгандек. Чап томонимда биттаси, ўнг томонимда биттаси.

«Шоматовнинг уйига!» — деди олдинги ўриндикдагиси. Юрагим ғаш тортди. Бояги йигитдан сўрадим. «Гинчликми, брат?» десам, ҳалигина илжайиб турган одам кўзини ола-кула қилди. «Мен сенга брат эмасман, алоҳида муҳим ишлар бўйича терговчи Шевелев бўламан!» дейди. «Отанг Шоматов Шомансур приписка қилгани, катта миқдорда пора олиб, пора бергани учун қамокка олинди», дейди. Рост, оёқ-қўлим бўшашиб кетди. «Сизлар адашяпсиз, менинг отам унақа одаммас, бир умр ҳалол ишлаган. Ленин ордени бор, депутат», дедим. Олдинда ўтиргани мен томонга қараб, мазах қилиб кулди. Қоронғи тушгунча ҳамма нарсани рўйхатга олди. Ҳаммаёқни тит-пит қилиб ташлади. «Нима керак сизларга, айтинг, ўзим топиб бераман», десам, «Ўчир овозингни!» дейди. Аммо ойим — маладес! — Акам ҳамон мунғайиб ўтирган онамга қараб қўйди. — Сенинг тўйингга аталган кўрпа-тўшакларни ағдар-тўнтар қилаётган эди, қўлига ёпишдилар. «Келиннинг сарпосига тегма, ўғлим келса, уйлантираман, деб, ўз қўлим билан тикканман», дедилар. Барибир, кўрпаларнинг пахтасигача титиб чиқди. «Миллионер бўлмасанг, келинингга шунча падаркани қаёқдан олдинг?» дейди. Ойим: «Нима қилай бўлмаса, сенларга ўхшаб тўрт шиша арақ билан ўғил уйлантирайми? Мен бу нарсаларни йиллаб тўплаганман», десалар, масхара қилиб кулади. «Миллионни топсанг, эринг қутулиб чиқади, бўлмаса эринг ҳам кетади, ўғлинг ҳам хотин ололмай холостяк ўтади», дейди.

— Арақдан борми? — дедим ичимдан тагин титроқ келаёт-ганини сезиб.

Ойим кўзимга хавотирланиб қараб қўйди.

— Топилади! — Акам айвон томонга овоз берди. — Сали-и-и! Ошхонани қарагин, яна битта шиша бор эди.

Онам энди оғиз очишга шайланганди, кескин илтимос қилдим:

— Кўркманг, ойи, кўп ичмаймиз. Фақат... йўқ деманг. Илтимос.

Келинойим... Итоаткор ва ҳамиша жилмайиб турадиган келинойим арақ шишасини келтириб, хонтахтага қўйди.

— Овқат иситиб келайми? — деди мунғайиб.

— Обке! — Акам жонланиб, шиша коққоғини бурай бошлади. — Бояги жаркопдан опке.

— Қишлоққа офат дориди, Рустам! — деди акам бош чайқаб. — Битта «Коммунизм»нинг ўзидан йигирма саккиз киши қамалди. Ишонасанми, дадамни изламаган жойимиз қолмади. Кун ора кеннаинг билан тугун-терсак кўтариб йўлга тушамиз. МВДга борамиз, «Коммунизм» колхозининг раиси Шоматов қаерда?» десак, «Билмаймиз, Тоштурмага бор», дейди. Тоштурмага борсак, «КГБга учраш», дейди. Бу ёқда биз дадамни излаб юрибмиз, у ёқда анавилар ҳар куни келиб, ойимни кўрқитади. «Эринг гумдон қилган миллионни топасан!» дейди.

Акам толикқандек узоқ сукутга чўмди.

— Салима! — деди бақириб. — Нима бало, ўзингам жаркоп бўлиб кетдингми?

Янгам товоқда қовурдоқ кўтариб келди.

— Кейин... — Акам яримта картошкани қошиққа илиб чайнарган, бўйинини чўзиб ютинди.

— Кейин меням қамоққа тиқишди. Икки ой ушлашди... Ичасанми, яна жиндай?! Икки ой ушлашди... Қийнашга қийнади. Икки кеча-кундуз сув бермади. Ухлатмади. Нима? Сен билмайсан-да, ука. Кундузи тик оёқда турғазиб кўяди. Кечаси билан сўроқ қилади. Аммо ростини айтишим керак. Ургани йўқ. Бундан кўра ургани яхшийди! Саволи нукул битта: отанг яширган хазина қаерда? Қанча тез топсанг, шунча яхши, отанг ҳам чиқиб кетади, сен ҳам! «Ҳой, одам! Отамда қанақа хазина бўлсин, умрбод ҳалол меҳнат қилган, на колхознинг, на давлатнинг бир тийинига кўз олайтирмаган», десам ҳаммасини қайтадан бошлайди. Бухгалтер тан олди, пахта пункти қабулчиси показание берди, райком бўйнига олди, обком тилхат берди. Ҳаммасини биламиз, дейди. Отанг биридан пора олиб, бирига берган, ўртада ўзига ҳам чўтал олиб қолган, дейди. Тамом — вассалом!

Бир куни... — Акам энг муҳим нарса эсига келгандек, келинойимни чақирди. — Сали-и! Салима! Келинойим остонада шарпадек пайдо бўлди.

— Ўтир! — деди акам ёнбошига имо қилиб. — Ўтир! Рустам эшитсин! Ҳаммасини эшитсин! Бир куни эрталабдан соқолимни ҳафсала билан киртишлаб қолди. Юзимга атир сепди. Машинага ўткизиб турмадан шаҳарга олиб келди. Битта хонага обқирди. Қарасам, стол тўрида бурни чўмичдек кимса ўтирибди. Кейин билдим. Москвадан ўзбекни бошига қирон солиш учун келган генерал Амбарцумян дегани шу экан. Хўп мулойим гаплашди. «Сиз — Шоматов, интеллигент одам кўринасиз, мактабда дарс бераркансиз», деди. Индамадим. «Демак, сиз ёш авлодни совет жамиятининг ғалабалари руҳида тарбиялашингиз керак», деди. Индамай туравердим. «Шундоқ одам нега отангиз тўплаган миллионларни яширасиз, ваҳ-ваҳ-ваҳ», дейди. Отам ҳеч қачон ҳеч кимдан пора олмаганини, кўшиб ёзмаганини айтдим. Гувоҳинг бўлса юзлаштир, дедим. Шунда нима қилди, дегин? — Акам энтиқиб нафас ола бошлади. Кўзлари аланг-жалаң бўлиб буюрди. — Чик, Сали! Чиқиб кет! Ойи, — деди ёлвориб. — Жон ойи! Сиз ҳам чиқиб турунг! Илтимос! Беш минутга...

Келинойим онамнинг қўлтиғидан олиб, чор-ночор айвонга йўналди.

— Эшикни ёп! — деди акам бақириб. Кейин овозини пасайтирди. — Бурни чўмичдек ўша Амбарцумян гувоҳ керакми сенга, деди-да, тугмачани босди. Эшикда кўринган соқчига, Шоматовани олиб кир, деб буюрди. Қарасам, остонада янганг турибди. Эгнида эски пальто, бошида рўмол... «Илҳом ака», деб мен томонга юрган эди, армани соқчига «олиб чик» деб буюрди. Янгангниям, меням оғзимдаги оғзимда, бўғзимдаги бўғзимда қолаверди. Кейин... — акам титроқ қўллари билан сигарет тутатди. — Кейин... биласанми нима деди ўша генерал! Шоматова Салима сенинг хотининг бўлади-а, деди. Агар отангни устидан показание бермасанг, умарилган миллионни топмасанг, ажойиб томоша кўрасан, деди. Биласанми, яна нима деди? — Акам ҳиқиллаб қолди. Кафтининг тескариси билан кўз ёшларини артди. — Ўн минутдан кейин хотинингни бандитлар зўрлаётганини кўрасан, деди... Биттаям бутун жойи қолмайди, деди. Ўша хунаса Амбарцумян, хотини ўнта ўйнаш тутса, ҳайрон бўлмас. Аммо ўзбек бунақа гапга чидайдим, укам?

Акам унсиз йиғлар эди.

— Ўша гапдан кейин тамом бўлдим! — Акам юраги ёниб кетаётгандек кўксини чангаллади. — Дадам пора олганмас, аммо сизларга пул керак бўлса, топиб бераман, дедим. Эртасига дадам ўз кўли билан ёзган хатни олиб келишди. Ўша хатни ҳар битта ҳарфигача эслайман. «Ўғлим! — деб ёзибди дадам. — Онанга тушунтир. Мен-ку, айбсиз айбдор бўлишга бўлдим. Бор бисотни топширинглар! Жон омон бўлса, мол топилади. Онангни эҳтиёт қил. Сенлар тинч бўлсанг, мен ҳам тинчийман. Рустам бу гапларни эшитмасин...» дебди. Уч кундан кейин мени чиқариб

юборишди. Биласанми, Рустам? — акам алам билан титради. — Ўша куни Салимани эринг билан свидание қилдирамиз, қайнотангни ҳам кўрасан, деб олиб борган экан. Нариги хонада дадамга ҳам кеннойингни кўрсатишибди. Менга нима деган бўлса, дадамга ҳам шуни айтган экан. Келинингни бандитлар зўрлаётганини томоша қиласан, дебди!

Оғир, чуқур сукунат чўкди. Айюн эшигидан онам журъатсиз мўралади.

— Бўлди энди, — деди мунғайиб. — Қолганини эртага гаплашарсизлар.

— Кейин-чи? — дедим ғазабдан тишим ғижирлаб. — Нима бўлди?

— Кейинми? — Акам истехзоли илжайди. — Сотдик! Ҳаммасини сотдик! Машинани, сигирларни, мебелни! Келинойингнинг тақинчоқларини! Ҳаммасини! Ҳатто бувамдан ойимга ёдгорлик бўлиб қолган билагузукларни ҳам... Йиғиштириб келганда юз мингга бормади. Миллионни топсанг, отангни чиқариб юбораман, деган Амбарцумяннинг корчалонига элтиб бердим.

Акам яна сигарет тутатди. Чуқур хўрсинди.

— Суд Москвада бўлди, — деди йўталиб. — Аҳмоқ! Эшшак! — Акам шиддат билан қўшқўллаб бошига муштлади. Тўсатдан хўнграб юборди. — Мен аҳмоқман! Эшшакман! Эшшак! — деди хансираб. — Ўз кўлим билан дадамни қамоққа тикдим. Мана шу кўлларим билан. Эшитяпсанми, мана шу кўлларим билан! Нима қилай, укам, чопиб ташласам, кутуламанми, кўлларимни! Дадам судда айтди: терговда берган показанеларимни тан олмайман, мениям, ўғлимниям мажбур қилишган, деди. Ҳеч ким қулоқ солмади. Шоматовнинг ўғли тергов гуруҳига саксон уч минг пул, яна ўттиз минг атрофида баҳоланган тилла буюмлар топширган. Демак, Шоматов — миллионер, деб туриб олди.

Май ойининг йигирманчи куни

Автостанция чеккасидаги автомат-телефонда рақам терарканман, кўлим титрар эди. Бугун яқшанбами? Университетга боришдан наф йўқ. Шаҳноза — уйда. Анави қақажон синглиси дастакни кўтариб қолса, яна бошни қотиради. Хайрият, Шаҳнозанинг ўзи олди.

— Лаббай?

Юрагим гурсиллаб кетди. Икки йил кутгандим бу овозни. Икки йил! Совуқ қиш кечалари заставадаги «уйча»да ётганимда, карвонни кузатиб қайтаётиб, олис йўл азобидан толиқиб, танк ичида мудраб қолганимда мана шу овоз бехосдан қулоғимга чалиниб, чўчиб уйғонган пайтларим кўп бўлган...

— Шаҳноза! — товушим бўғиқ, ишончсиз чиқди. Симнинг у томонида бир лахза сукут чўкди-ю, ҳайрат аралаш қувончли хитоб эшитилди.

— Вой! — Шаҳноза энтиқиб қолди. — Вой?!

— Бугун соат учда, ўша жойда... — дедим-да, дастакни илиб қўйдим. Ҳамон юрагим гурсиллар, шу топда бошқа гапиролмаслигимни билардим. Нарирокқа боргандан кейин, ўзимни сўкдим. «Э, ўл, тўнка! Ақалли ҳол-аҳвол сўрамайсанми? Уйдагилар яхши ўтиришибдим, демайсанми? Бўлар иш бўлди. Военкоматга бориш керак».

Тахта тўсиқ ортида ўтирган новча капитан норизо қиёфада ўрнидан турди.

— Нега честь бермайсан, сержант? — деди кўзимга тикандек қадалиб.

Ё, Худо! Хўп ғалати нарса-да, бу «ҳарбий интизом» дегани! Унвони ўзингдан бир поғона баландми, қоққан қозикдек ғўдайгин-да, честь бер! Танисанг ҳам честь бер, танимасанг ҳам. Ҳурмат қилсанг ҳам честь бер, қилмасанг ҳам! Ўзини бир тийинга олмаслигинг мумкин. Аммо эгнида мундир, елкасида погон бор.

— Салом, ўртоқ капитан! — дедим фуқарочасига оддий қилиб. Киссамдан хужжатларимни олиб, тахта тўсиқ устига қўйдим.

— Устав бўйича доклад қил! — деди капитан дағдаға билан. Кўрганмиз бунақа

пўписаларни! Тўғри, ҳали «совет фуқаро»сига айланганимча йўқ. Оддий «дембил»ман, холос. Аммо қайтадан ҳарбий хизматга юбориш кўлидан келмайди. Наридан бора, бир ой «повуска» ташиштига мажбур қилиши мумкин. Жазо тариқасида.

Бир-биримизнинг кўзимизга узоқ тикилиб турдик. Охири капитан ҳужжатларимни юлқиб олди.

— Қачон келдинг? — деди ковоқ-тумшуғи осилиб. Бир қадар жаҳлдан тушгани овозидан сезилиб турарди. — Экипаж командиридинг?

— Ҳа!

— Контузия бўлганмисан? — Капитан госпиталдан берилган қоғозни синчиклаб кўздан кечири бошлади. — Эҳ-ҳа! Жароҳат ҳам олган экансан. Энди нима қилмоқчисан?

— Ўқишимни давом эттираман.

— Мен Қандаҳорда хизмат қилганман, — деди капитан ҳужжатларимдан кўз узмай.

Бу ҳам порох ҳидини тотганлардан экан-да! Капитанга ҳурматим ошди.

— Демак, гап бундай! Уруш қатнашчиси сифатида тубандаги ҳуқуқларинг бор. — Капитан «афғонлар»га айтавериб ёд бўлиб кетган сўзларни аниқ-равшан қилиб такрорлади. — Олий ўқув юртига киришда имтиёз, биринчи навбатда телефон олиш, биринчи навбатда квартира олиш, инвалид бўлсанг, навбатсиз хусусий автомашина олиш... Хуллас, имтиёзлар тўғрисидаги ҳужжатингни беришади.

— Ўртоқ капитан! — дедим тушунтириб. — У ёқдаги ҳарбий врач, «Уйингга қайтишинг билан госпиталга бориб, мутахассисга учрашишинг шарт», деган эди.

— Бу мумкин! — деди капитан кескин оҳангда. — Госпиталга йўлланма берамиз.

Ўша куни

Анҳор бўйига пиёда келдим... Одамларнинг бунчалик бепарво юришига ҳамон кўника олмасдим. Ҳар бир дарахт орқасида «дух» пойлаб тургандек эди. Боғ яшнаб кетибди. Оппок гуллари тескари ўсган узум бошига ўхшаб учини осмонга қаратиб турган каштанлар, довучча туккан ўриклар, ям-яшил арчалар шамолда арғамчи учади. Гулзорда хонаки гунафшалар, сиёҳранг гулсапсарлар эркаланиб чайқалади. Аммо ҳавонинг авзойи бузуқ, осмонда қорамтир булутлар чарх уради.

Мана, ўзимизнинг скамейка. Ўзимизнинг наъматак. Напармон гуллари қуёш томчисидек ярақлайди. Харракка ўтириб, анҳорни томоша қилдим. Тоғ томонда ёмғир ёққан шекилли, анҳор лойқаланиб, тўлғаниб оқади. Сув бетида олма шохчалари, настарин гуллари шитоб билан қалқиб боради. Ана, бир дона лола оқиб келяпти. Гулбарглари ёйилиб кетган. Худди зада бўлган юрак парчасидек. Тўлқинлар уни гоҳ эркалаб елкасига кўтаради. Гоҳ бўтана гирдобига улоқтиради. Эрмак қилаётгандек... Булутлар қуюқлашиб, шамол кучайди. Харрак ёнбошидаги наъматак жонсарак чайқала бошлади... Шошқин қадам товушини эшитиб, юрагим орзиқиб кетди.

Кулоғимга қадрдон овоз кирди:

— Рустам ака! Рустам ака-а-а!

Шахноза қушдек учиб келиб, бағримга отилди. Димоғимга гул ҳиди урилди. Ўзгармабди! Фақат... янаям очилиб кетибди!

Эғнида атлас кўйлак. Сочини чиройли турмаклар, миттигина атиргул ғунчасини қистириб қўйибди.

— Соғиндим, Рустам ака! Соғиниб кетдим. — Кўзларидан икки томчи ёш силқиб чиқиб, лабига сизди.

— Мен ҳам, — дедим бағримга босиб. — Тушларимда кўрдим. Кўп, жуда кўп кўрдим.

— Мен ҳам...

...Кўзлари... Шаҳнозанинг кўзлари шунақанги чиройли, шунақанги бегуноҳ, илҳақлик билан боқадики, юрагингни суғуриб олаётганга ўхшайди...

— Ўзгарибсиз... — деди юзимни силаб. — Озибсиз. Қорайибсиз.

— Сен ўзгармабсан! — дедим елкасидан каттиқроқ кучиб. — Янаям чиройли бўлиб кетибсан.

Шу алпозда анча ўтирдик.

Бир маҳал Шаҳноза юзимга илкис қараб қўйди.

— Рустам ака... — деди секин. — У ёқда... одам ўлдирдингизми?

Юрагим шиғ этди. Кўз ўнгимга сўриток тагида ётган аёл келди. Қизил кўйлакли аёл. Юзлари оппоқ, тиниқ... Худди Шаҳнозаникига ўхшаган... Шу пайт осмон ярақлаб кетди. Дахшатли гумбурлашдан қулоғим чиппа битиб қолгандек бўлди. «Эр-эс!» Ракета портлади! Осмонда ракета портлади! Ўрнимдан қандай туриб кетганим, қай алпозда наъматак панасига ўтганимни билмай-ман. Пешонамга илиқ ёмғир томчиси урилди. Тагин момақалди роқ гумбурлади. Қарасам, Шаҳноза ҳам ўрнимдан туриб кетибди, кўзлари катта-катта очилган кўйи менга ҳайратланиб тикиляпти.

— Сизга нима бўлди? — деди пичирлаб.

— Ҳеч нима... — дедим шуурсиз бир тарзда қайтиб жойимга ўтирарканман. — Ўзим... Шунчаки...

Ўша заҳоти шовуллаб жала қўйди. Шамол авжига минди. Наъматак шохлари шиддатли чайқала бошлади. Нафармон гуллар шамолда чирпирак бўлиб учганча, анҳорга тушиб, лойқа тўлқинларга кўмилиб кетди. Чақмоқ булутлар орасида оловли қамчисини ўйнатар, момақалди роқ муттасил гумбурлар эди. Анҳор юзи бир зумда алғов-далғов бўлиб кетди. Шаҳноза елкамга бошини ташлаб ҳикиллаб йиғлаб юборди. Вужуди титрар эди. Атлас кўйлаги жиққа сув бўлиб, баданига ёпишиб қолди.

— Шамоллаб қоласан... — дедим елкасидан кучиб...

Май ойининг охири

Округ госпитали деворлари қалин, пасқам, қадимий бино экан. Кекса дўхтир эринмасдан сўроққа тутди:

— Контузия бўлганигда узоқ ҳушингдан кетганмидинг?

— Бошинг қаттиқ оғрийдими? Қанақа пайтда оғриқ куча-яди?

— Асабинг тез кўзгайди? Бехосдан чўчиб кетасанми?

— Бошинг оғриганда қусгинг келадими? Баданинг музламайдими?

— Ўшандан кейин ҳеч ҳушингдан кетдингми?

Ҳамма саволларга жавоб бериб бўлгач, мен ҳам сўрадим:

— Контузия асорати қачон тузалади?

— Аниқ айтолмайман, — деди дўхтир. — Бунақа дардни вақт даволайди. Асабийлашмасликка ҳаракат қил.

...Уролог эса ёш йигит экан. Наридан борса мендан беш-олти ёш катта. Белимга тегиб, биқинимдан чиқиб кетган ўқ ўрнини узоқ пайпаслади. Бу ҳам у ёқдаги хирургнинг гапини қайтарди.

— Омадинг бор экан, солдат! Ўқ аортага тегса, тамом эдинг. — Кейин тўсатдан сўраб қолди. — Уйланганмисан?

Индамай бош чайқадим.

— Танлаган қизинг борми?.. Яхши... Тезроқ уйлан!

Ҳайрон бўлиб турганимни кўриб, тушунтирди:

— Биласанми, солдат, эркак кишининг иккита юраги бўлади. Биттаси юрак, биттаси

эркаклиги... Тушунтиролдимми? Бунақа жароҳатдан кейин лимфа, простата безлари, жинсий органларда функционал ўзгаришлар рўй бериши мумкин. Патологияга айланиб кетмаслиги учун органлар фаолиятини кучайтириш керак. — Шундай деб, елкамга дўстона шапатилаб қўйди.

— Тўйингга таклиф қиласанми?

Госпиталдан кўнглим ғаш тортиб чиқдим. Дўхтир айтган гапларнинг кўпини тушунмадим. Англаганим шуки, тўйни тезлаштириш керак... Майли, биз томон-ку тайёр. Онаминг орзуси ҳам шу. Ҳар куни бир гапни айтади, тўйингни ўтказаверамиз, даданг омон-эсон келсалар, орзу-ҳавасларини неvara тўйидан кўраверадилар, дейди. Фақат... Шаҳноза нима деркин? Ота-онаси-чи? Отаси қамокда ётган, қўли қисқа бўлиб қолган куёвга рози бўлармикан! Билишимча, куда томон катта даргоҳ... Шаҳноза билан гаплашиш керак! Хотира ва кадрлаш майдонида.

Июнь ойининг боши

Акам аллақанча газета йиғиб қўйган экан. Ўқиб, ҳайрон бўлдим. Бирида бутун мамлакатни қамокхоналарга айлантирган тузум емирилгани, тўла демократия рўёбга чиқаётгани ёзилади, бошқасида «ўзбек иши» бўйича қамокқа олинган «текинхўрлар» лаънатланади. Бирида одамларни эътиқоди учун тазйиқ остига олганлар қораланади, виждон эркига йўл очилгани айтилади, бошқасида отасини дафн этиш учун мазорга бориб Қуръон тиловат қилган коммунист фельетон қилинади... Қизик...

Июнь ойининг ўрталари

Кечкурун Илҳом акамникида эски «Электрон»ни кўриб ўтирган эдик. Москвадан ғаройиб «томоша» берилди. СССР прокуратурасининг Амбарцумян ва Петров бошчилигидаги гуруҳи жиноятчилар маконига айланган Ўзбекистонда ҳақиқий қахрамонлик намуналарини кўрсатаётган эмиш. Ич-ичидан чириб кетган бу республикага Россиядан яна бир гуруҳ энг яхши мутахассислар ёрдамга келаётган эмиш... Гапириб-гапириб стол устига ёйиб қўйилган тилла буюмларни намойиш қилишди. Балдоқлар, олтин занжирлар, узуклар... Булар ҳаммаси давлатни, халқни талаш эвазига тўпланган бойликлар экан. Бувамдан ойимга хотира бўлиб қолган тилла билагузук ҳам бормикин шулар ичида?

Июнь ойининг охирлари

Уй ичи салқин. Онам дераза пардаларини тўсиб қўйгани учун ташқаридаги иссиқ хонада унча сезилмайди. Ҳовли жимжит. Аҳён-аҳёнда мусича кукувлайди. Иссиқдан толиққан шекилли, овози ҳорғин. Ойим қалин кўзойнак тақиб, кўрпача қавиб ўтирибди. Худо хоҳдаса, келаси ой — тўй...

Онам «оқ ўраб» келганидан бери куда томонни оғзидан бол томиб мақтайди. Ҳозир ҳам гапни айлантириб, шунга тақади:

— Ўзимам сезувдим, ўғлим! Сен у ёқдалигингда, янги йил арафаси Тошкентдан келган кизлар орасида, айниқса, Шаҳнозахонга дилим кетувди. «Қани шундоқ кизни келин қилсам», дегандим. Фаришта омин деган экан... Бирам ширин, бирам одобли... Илоё ўзларингдан кўпайинглар. — У кўзойнак устидан менга қараб қўйди-да, жимиб қолди.

Биламан, ҳозир отамни гапиради. Айтмадимми?

— Икки орзуни бир етказмас экан-да, болам... Даданг ёнингга бўлганларида-ку... — Сўзлари бемаврид эканини билиб, дарров хатосини тузатди. — Сен кўнглингни чўктирма, — деди мендан кўра кўпроқ ўзини юпатиб. — Тўйни шунақанги. қарс-бадабанг қилиб ўтказамизки, «фалончи қамалибди», деб суюниб юрган оғзи катталар уялиб қолсин! Аканг бор... Қариндош-

уруғ, эл-юрт бор... Худога шукр, юртдан оқибат кўтарилмаган экан. Ҳалитдан нечтаси «Бизга нима хизмат бор?» деб келяпти. Даданг шунча йил раис бўлиб, бировнинг оҳига озор берганмас. Ҳаммасининг бошини силаган. Тўйи борми, маъракаси борми, туриб берган.

Ҳовлида ҳамон мусича кукувлайди. Ёзнинг толиқтиргувчи сукунатини янаям чуқурлаштиришга аҳд қилгандек, осойишта ва ҳорғин хониш қилади. Ўзбекнинг ўзидек содда, беозор... Беозорлиги учун дуч келган дайди мушукка ем бўладиган қушча...

Ойим бир нималарни ўйлаб, ўзича жилмайиб қўйди.

— Кафан кийган кетади, капалак кийган келади! — деди ишонч билан. — Мени айтди, дерсан! Даданг келадилар. Ярим йил ўтар, бир йил ўтар... Эшиқдан кули-и-б кириб келадилар. Шаҳнозахонни чўғдек ясангириб саломга олиб чиқаман.

Шаҳноза кўз ўнгимга келди. «Шу ҳафта совчилар боради, тагин ноумид бўлиб қайтиб кетишмасин», деганимда ийманиб ерга қараб турган Шаҳноза...

Ойим капалакни гапирдими? Қизиқ... Уйга капалак кириб қопти. Миттигина. Қанотлари кўкимтир. Унсиз типирчилаб у деворга урилади, бу деворга урилади. Ана! Қанотларини жонҳолатда силкиб, учиб борди-да, дарпардага қўнди. Худо билсин, эрталабдан бери ёруғ дунёга чиқиб кетиш илинжида питирлайвериб ҳолдан тойгандир... Синчиклаб кузатиб турдим. Биддимки, капалак нур шу ердан тушаётганини сезиб турибди. У ёқда, ташқарида офтоб бор. Эркинлик бор... Тоза ҳаво... Гулзорлар... Шўрлик! Билмайдики, башарти бирон инсофли одам дейлик, мен пардани бир четга суриб, йўл очиб берганим тақдирда ҳам, капалак барибир озодликка чиқолмайди. Дераза ёпиқ... Ташқарида ёруғ олам кўриниб туради. Аммо деразадан тушаётган нур — қалбаки нарса... Ўртада тўсиқ бор. Ҳаммаси — ёлғон! Ҳаммаси — алдов! Нурли келажак деб одамларни алдаш мумкин-ку! Сен ким бўпсан, биродар! Оддийгина капалаксан, холос!

...Дадам масаласида югурмаган жойим қолмади. Адвокатура... Прокуратура... Суд... Райком... Обком... Марказқўм... Минг хил амалдорни кўрдим. Эшиқдан киришинг билан «ҳозир сузиб ташлайман», деб, букага ўхшаб хўмрайиб ўтирганини ҳам, мулойим табассум билан қарши оладиганини ҳам жавоби бир хил. «Майли, аризангизни ташлаб кетинг, ўзимиз хабар қиламиз». Баъзилари овозини пастлатиб дўстона маслаҳат беради: «Отангиз «пахта иши» бўйича қамалганми? Яхшиси бу ишга аралашманг». Аланг-жалаң бўлиб, товушини янаям пасайтиради: «Биласизми, ука, бу иш билан Москва шуғулланыпти. Эҳтиёт бўлинг...» «Ўзи хабар қиладиган»лардан бир тилиш хат келади. «Коммунизм» колхозининг собиқ раиси Шоматов Шомансур асосли равишда ҳибсга олинган. Суд ўн йил қамоқ жазосига ҳукм қилган. Мазкур иш бўйича шикоятингиз бўлса мамлакат олий органларига мурожаат қилишингиз мумкин...»

Ёпиқ дераза! Ҳаммаси равшан. Барчаси адолатли. Ҳаммаёқ гўзал! Олам нурга тўлиқ! Ёлғон нур... Ёлғончи дунё ва... ожиз капалак...

Июль ойининг тўртинчи куни

Республика газетасида ғалати сарлавҳага кўзим тушиб қолди. «Ўзбек иши» ўзбекларнинг ишими?» Шоша-пиша ўқиб чиқдим. Мақола шапалоқдеккина эди. Аммо ўқишим билан вужудимда олов ёниб кетгандек бўлди. Мақолада «ўзбек иши» халққа қарши кампанияга айланиб кетгани, минглаб одамлар қамалгани, хўлу қуруқ баравар ёнаётгани, гуноҳкорлар қатори беғуноҳлар ҳам азият чекаётгани, бу масалада редакцияга минглаб хатлар келаётгани баён қилинган эди. Ҳаяжондан кўлим титраб, қайта ўқиб чикдим. Хайрият! Рост гапни айтадиганлар ҳам бор экан-ку! Мақола остига «Маузер Ғаниев, хатлар ва шикоятлар бўлими» деб ёзилган эди.

Маузер! Эсада қоладиган исм! Қарасам, газета икки кун олдин чиққан экан.

...Учинчи қаватдаги узундан-узоқ йўлақдан ўтиб борарканман, охирикдаги эшикка илинган ёзувга кўзим тушди. «Маузер Соатович Ғаниев. Меҳнаткашлар хатлари ва шикоят бўлими мудирини». Эшикни тақиллатишим билан ичкаридан «Ҳа!» деган асабий овоз келди. Кирсам, ёши қирқларга бориб-бормаган, аммо кўзларининг таги осилиб кетган, чакка сочларига оқ оралаган, юзлари сўлгин, тепакал одам алланима ёзиб ўтирибди. Стол усти бетартиб. Бир чеккада «Опал» қутиси. Кулдон сигарет қолдиқларига тўлган...

— Узр! — деди у қоғоздан кўз узмай. — Қайси хат бўйича келгансиз? Қачон ёзгансиз? Фақат тезроқ...

Эшик олдида индамай туравердим. У ҳам ишини қилаверди. Анча вақт ўтди. Шу ерда эканлигимни эслатиб қўйиш учун маъноли йўталдим.

— Гапингизни айтаверинг, — деди қоғоздан кўз узмай. — Қачон шикоят ёзгансиз?

— Мен шикоят ёзган эмасман! — дедим ғашим келиб. — Ёзиш ниятим ҳам йўқ! Оғзаки гапга ишонасизларми ўзи?

Маузер Соатович ёзишдан тўхтади, тепакал бошини кўтарди.

— Нима? — деди энсаси қотиб.

— Бу дунёда қоғозсиз гапга ҳам ишонадиган одам борми-йўқми?

Маузер Соатович менга ўхшаганларни кўравериб жонидан тўйиб кетган шекилли, ижирғаниб қараб қўйди.

— Хўш? — деди чимирилиб.

— Мақолангизни ўқидим, — дедим таклиф қилмаса ҳам рўпарасига ўтириб. — Рост гапларни ёзибсиз!

— У мақола энди йўқ! Эшитдингизми, йўқ! Вассалом! — Маузер Соатович сигарет қутисини жажл аралаш силтаб менга узатди. — Чекасизми?

Қизиқ! Қанақа одам бу? Бир қарасанг, дўқ қилади. Бир қарасанг, сигарет тутди.

— Гапиринг! — деди жеркиб. — Нима дардингиз бор? Олдиндан айтиб қўй! «Пахта иши» билан келган бўлсангиз гаплашмайман!

Шахт билан ўрнимдан турдим-да, хайрлашмасдан эшикка йўналдим.

— Шошманг! — деди у бақириб. Тўхтадим.

— Қайтинг! — «Опал» қутисидан сигарет олиб лабига эмас, сарғайиб кетган тишлари орасига асабий кистирди. Гўё ғажиб ташламоқчи бўлгандек.

— Айтавер дардингизни! — деди тўсатдан сенсираб. Гап бошлашим билан чехраси ёришди. — Шомансур аканинг ўғлимисан? Ташла қўлни! Отанг ажойиб одамлар! У киши тўғрисида очерк ёзганман. Ишнинг кўзини биладиган раис эдилар... Ўзинг қаерда ишлайсан?

— Ўқийман, — дедим тўнғиллаб. — Журналистикада.

— Ия, ҳамкасб эканмиз-ку! Қани, бир бошидан гапир-чи, нима бўлди ўзи?

Ҳамма гапимни сабр билан эшитди. Шу орада кам деганда ўнта сигарет чекди. Хона тутунга тўлиб кетган, Маузер Соатович диққат билан тинглар эди. Назаримда, ҳикоям тугагунча баттар қаримсиқ қиёфага кириб қолгандек бўлди.

— Шуми? — деди охири. Кейин негадир кулди. — Биласанми, ука, икки соат олдин Иккинчининг қабулида эдим. — У тамакидан сарғайган бармоғини бигиз қилиб шифтни кўрсатди. — Шахсан ўртоқ Иккинчининг қабулида! Қани, айт-чи, Ўзбекистонда Биринчи каттами, Иккинчими?

Ҳеч балога тушунмадим. У анграйиб қолганимни кўриб хириллаб кулди. Йўталиб, симтўрга туфлади.

— Иккинчи айтдики... Пистадек қилиб юрмасанг... Яна ҳеч нимага тушунмадим.

— Отинг Рустамиди? — Маузер Соатович тагин йўталди. — Менга қара, Рустам! Александр Македонский деган пошшони эшитганмисан? Баракалла! Македонскийнинг энг зўр тактикаси қанақа бўлган, биласанми? — Қовоғи салқиган кўзлари билан юзимга синовчан қараб

турди-да, давом этди: — Македонскийнинг зўрлиги шунда бўлганки, қайси юртни босиб олса, ўша юртдан чиққан одамни ҳоким қилиб тайинлаган. Ёнига эса Иккинчи қилиб ўз одамни қўйган. Эшитдингми? Иккинчи қилиб! Оми халқ бу ёқда юраверган: пошшо ўзимиздан чиқди, деб хурсанд! У ёқда бўлса Иккинчи Биринчининг нозик жойига ип боғлаб олган. Биринчи гириг деб кўрсин-чи! Иккинчи ипни тортиб қўяди. Салгина тортса, Биринчи вой-войлаб қолади. Қалай? — У тагин хириллаб кулди. — Жиндай ҳаддидан ошса гўрдан олиб, гўрга тикишдан ҳам тоймайди... Ўзимиздагига ўхшаб. Биласанми, бунинг отини нима дейди? — Унинг ҳорғин кўзларида изтироб пайдо бўлди. — Мустамлакачилик! — деди хўрсиниб.

Суҳбатимиз тамом бўлганини тушундим.

— Москвага бораман! — дедим ўрнимдан туриб.

— Нима? — Маузер Соатовичнинг ҳозиргина маъюс боқиб турган кўзларида ўт ёниб кетгандек бўлди. — Москвага? — деди истехзоли кулиб. — Борақол! Тезроқ бор! Рустамжон қачон келадилар, қачон дадаларини олиб кетадилар, деб кучоғини очиб турибди.

Беихтиёр қайтиб жойимга чўкдим.

— Москва эмиш! — У асабийлик билан янги сигарет пачкасини очди. — Ўшаларнинг ўзи бошлади-ку бу кампанияни! — Қўллари қалтираб тутатди. — Уларга қолса, бутун Ўзбекистон Қўшиб ёзувчи! Ҳаммаси ҳаромхўр. Ҳаммаси ўғри, порахўр. Ўттиз еттинчи йил қайтиб келди! — Унинг кўзлари олайиб, Ўрнидан сапчиб турди. Алам билан столни муштлади. — «Ўзбек иши» эмиш! — деди инграгудек бўлиб...

Оғир, изтиробли сукут чўкди. Маузер Соатович кафти билан тутун ҳайдаб, у ёқдан-бу ёққа асабий бориб кела бошлади. Бир қадар ўзини босиб олди чоғи, қайтиб жойига ўтирди.

— Қўшиб ёзиш ҳамма жойда бўлган, — деди анчайин вазмин оҳангда. — Айбни эса келиб-келиб ўзбекка ёпиштиришди. Сабаби шуки, арманига осилса, ўша куни армани кўчага шиор кўтариб чиқади. «Арман халқидан қўлингни торт!» дейди. Гуржиги ташланса, гуржи кўчага чиқади. «Нега халқни ҳақорат қиласан?» дейди. Сен билан биз — ўзбекмиз. Биттаминизни бўғизласа, иккинчимиз меърайиб тураминиз. Навбат ўзимизга етгандагина, қўйга ўхшаб маъраймиз. — У бирпас ўйланиб қолди. — Ҳамма нарсанинг ибтидоси бўлганидек, интиҳоси ҳам бўлади, — деди ишонч билан. — Ҳақиқат эртами-кечми рўёбга чиқади.

— Хўш, мен нима қилишим керак? — дедим ижирғаниб.

— Кутасан! — Маузер Соатович хотиржам тушунтирди. — Бошқа илож йўқ. Бу калаванинг учи узун. Мени айтди дерсан, калаванинг учи охир-оқибат Москвага бориб тақалади! Ана ўшанда ҳаммаси жой-жойига тушади. Бунақа ишнинг кетидан югуриб юргандан кўра бизга Афғонистон хотираларини ёзиб кел, газетада чиқарамиз.

— Нимани ёзай? — дедим маъюсланиб. — Одам ўлдириш қанақа бўлишиними?

Маузер Соатович индамай бошини қуйи солди.

Тутунга тўлиб кетган хонадан чиқиб борар эканман, хаёлимни оғир ўйлар чулғанган, ночорликнинг зилдек юки елкамдан босиб, ерга михлаб ташлаётганга ўхшарди. Барибир, барибир топаман! Отамнинг гарданига йўқ ердаги айбларни илиб қамокқа тикқан, оиламиз бошига шунча кулфат солган Амбарцумян гуруҳидан ақалли биттагинасини топмагунча, кўзига тикилиб туриб, жиллакурса, бир нечта савол берма-гунча тинчимайман. Тин-чи-май-ман!!!

Эртаси куни

Дадамдан хат келди. Шимолий Қозоғистондаги «ахлоқ тузатиш» колониясида жазо муддатини ўтаётган дадамдан.

«Рустамжон, ўғлим! — деб ёзибди отам. — У ёқдан жонинг соғ қайтганини ўқиб, Худога минг қатла шукр қилдим. Сен Афғонистонда юрганигда бу ёқда бунақа ишлар бўлиб кетди... Нимаям дердим... Пешонада шу ёзуғ ҳам бор экан... Ёшим бир жойга борганда қамокқа тушиш

хаёлимга кептими?.. Мана, энди ҳаммасини бир бошдан ўйлайман. Кечалари уйқим ўчиб кетади. Дунёнинг бу бурчидан кириб, у бурчидан чиқаман. Ўйлаб ўйимга етолмайман. Гуноҳим нима ўзи?.. Ота-онам ўттизинчи йиллардаги очарчиликда ўлиб кетган ғирт етим бўлсам. Ўсмирлигим уруш даврига тўғри келган бўлса... Эсимни танибманки, елкамнинг яғири чиқиб, меҳнат қилдим. Қўш тортдим, мола босдим, трактор ҳайдадим... Тиришиб-тирмашиб ўқидим. Ўзлари кўтаришди. Аввал бригадир қилишди, кейин ҳосилот. Ундан кейин раис. Партия ҳукуматимиз қаёққа ташласа, ўша ерга бориб тушдим. Тўқайда чивинга ем бўлиб, ер очдим. Қолоқ хўжаликни кўтар, деса кулоқ қоқмай хўп дедим. Онанг шўрлик кўрпасини орқалаб кетимдан эргашиб юрди. Аканг Бекободда туғилди, сен — Пскентда... Бир оғиз айтмадим: «Ҳой, мен ҳам одамман-ку, умрим бино бўлиб ҳаловат кўраманми-йўқми?» демадим. Бит анавинақа нарсага семиргандек, берган темир-терсақларига, депутатлигига маҳлиё бўлиб юраверибман... Бир хил раисларга ўхшаб пул йиғмадим, оқ уй — олабаргақлар солмадим. Нима қилсам халқ учун, партия учун қилдим. Ўн етти йил шу колхозда ишладим. Дуч келган одамдан сўраб кўр, ўғлим. «Худони ўртага солиб айтинглари-чи, дадам умри бино бўлиб қинғир иш қилдими, бировнинг бурнини қонатдими?» дегин-чи, имони бўлса айтар, рост гапни! Мана энди келиб-келиб тўхтаган жойим — лагерь бўлди. Ўзбекистонда кўшиб ёзганлар бўлмаган, демайман. Аслида ўшалар ҳам Москванинг буйруғи билан қилган бу ишни. Осмон баравар план бериб, бажармасанг онангни учқўрғондан кўрсатаман, деганидан кейин шу йўлга кирмай чораси қолмаган. Менинг бўлса, Худо олдида ҳам, бандасининг олдида ҳам виждоним пок. Бунақа ҳаром ишга қўл урган эмасман. Битта гуноҳим шуки, бу савдолар бошланган заҳоти раисликни топширишим керак эди... Туриб-туриб ўзимга нашъа қилади. «Партиянинг содиқ солдатиман, орденли раисман», деб юраверибман. Ақалли сени Афғонистондан олиб қолишга «партиявий виждоним» йўл қўймабди. Хоҳласам уч кунда Туркменистондан Тошкентга ўзлари обкеб кўярди. Энди бўлса, аллақандай миллионларни бўйнимга илди. Фалончидан уч юз минг олгансан, пистончига юз минг бергансан... Бўхтон! Ҳаммаси тўхмат! Онангнинг ёзишига қараганда, тўйинг юришиб қолганмиш. Отам тўйимни кўролмади, деб асло кўнглингни чўқтирма. Худо хоҳласа, омон-эсон борсам, неvara тўйлари қиламиз. Илоё бахтли бўл, болам! Мендан ҳеч хавотир олманглари. Соғлигим яхши. Атрофимда ҳурмат қиладиган имонли одамлар бор... Онангни эҳтиёт қил. Дуойи салом билан даданг. 18 июнь».

Июль ойининг еттинчи куни

Шаҳноза билан ЗАГСга ариза бердик. «Пахтакор» метроси олдида анча кутдим. Метронинг куббали биноси афғон «зеленка»сидаги уйларни эслатади. Тўғри, унақа пастак, лой томли эмаску... Ҳар қалай узоқдан қараган одамга шунақага ўхшаб кўринади. Одамлар куббанинг бир эшигидан ёпирилиб чиқади. Иккинчисидан ёпирилиб киради. Бепарво, беписанд... Ростини айтсам, уларни томоша қилиш ёқимли эди. Аввалига ақлим етмади. Нима қипти? Биров у ёққа кетяпти, биров бу ёққа... Нимаси мароқли бунинг! Кейин тўсатдан бир янгиликни англадим: ўзимда рўй берган ўзгаришни сездим: кўнглимдаги хавотир ҳисси йўқола бошлабди. Мен ўз юртимдаман. Мина портламайди, гранатомёт отилмайди. «Эрэс» учмайди. Мен ўз уйимдаман!

...Шаҳнозани узоқдан кўрдим. Қора «Волга» телестудия рўпарасида тўхтади. Фариштадек оппоқ либос кийган Шаҳноза «Волга»нинг орқа эшигидан тушди. Олд эшикка келиб, ялтироқ сумкачасини очди. Ҳайдовчига пул узатиб, алла-нималар деди. Чамамда, ҳайдовчи пулни олмади. Машинасини жилдирди. «Волга» менинг рўпарамга келганда, атайлаб тезликни оширгандек бўлди. Рулда ўтирган ҳайдовчини бир лаҳза кўриб қолдим. Сочлари силлик таралган... Артистлар-никига ўхшаган оппоқ юзли, хушмўйлов йигит шу томонга қараб, истехзоли кулиб қўйгандек туюлди. Ким бўлди бу таниш башара! Эслай олмадим.

Ҳаммаси бир лаҳзада бўлиб ўтди. Шаҳноза чопқиллаб келиб, билагимдан тутди. Салом

берди.

— Ўлсин, аксига биттаям такси учрамаса! — деди мулойим жилмайиб. Бошини бир томонга ташлаган кўйи қоп-қора киприкларини гуноҳқорона пирпиратиб туриши шу қадар самимий эдики, бояги «артистнамо» шопирдан рашк қилганимга ўзим уялдим.

ЗАГСдан ўтиш катта тантана эканини билардим. Бир хиллар ариза беришга ҳам келин томон бир машина, куёв томон бир машина бўлиб, асъасаю дабдабалар билан келаркан. Сўпайиб келганим учун Шаҳнозадан уялдим. Ажойиб қиз-да Шаҳноза! Мени хижолатдан чиқариш учунми, чиройли кўзлари сузилиб таклиф қилди:

— Биласизми, Рустам ака, энди «Лолазор»га бориб, музқаймоқ еймиз! Хўп?

Шаҳноза шунақанги очилиб кетган, шунақанги чиройлики! Ўзига бунчалик оро берганини кўрган эмасман. Оқ кўйлак, оқ туфли. Сочига оппоқатиргул ғунчасини қистирган. Кўзлари, йирик-йирик кўзлари парпираб турибди. Худди ўзининг юзига ўхшаган пуштиранг музқаймоққа жажжи қошиқ учини ботиради-да, ангишвонадек бежирим оғзига олиб бориб, бир лаҳза иккиланиб қолгандек бўлади: «Есамми-емасамми?»

Бир маҳал киприклари капалак қанотидек титраб кулиб юборди.

— Айиқ! — деди қошиқчаси билан таҳдид қилиб. — Худди айиқнинг ўзисиз, Рустам ака! Асал еяпган айиққа ўхшайсиз! — Курси суянчиғига елкасини ташлаганча қаҳ-қаҳ уриб кулди. — Айиқсиз!

Ўтирган курсимни шахд билан ёнига сурдим-да, елкасидан қучиб музқаймоқ мазаси келиб турган лабларидан ўпдим.

— Жиннимисиз? — У типирлаб ўзини орқага ташлади. — Ҳамма қараб турибди.

— Қарайверсин! — дедим кулиб. — Сен менинг хотинимсан!

— Жинни! Айиқ! — Шаҳноза эркаланиб қўлидаги қошиқчаси билан яна таҳдид қилди. — Ёмон бола бўпсиз! Билиб қўйинг, биздаям қурол бор. Бир урсам! — Шундай деб рўмолчаси билан менинг лабларимни артиб қўйди.

— Энди, — деди эркаланиб, — тўполон қилмасдан, яхши бола бўлиб ўтиринг-да, гапимга кулоқ солинг! — Негадир кўзларига чуқур жиддият чўкди. — Сиз у ёқда юрганингизда туш кўрдим, — деди ўйланиб. — Токқа борганмишмиз. Сижжакка. Холамларникига... Қалин қор ёққанмиш. «Юр, Шаҳноз, сирпанчиқ учамиз», дебсиз-да, қўлимдан ушлаб тортибсиз. Қарасам, пастда жарлик бормиш. «Жиннилиқ қилманг, Рустам ака», десам, қўлимни қўйиб юбормасмишсиз. Иккаламиз жарликка қараб кетаётганмишмиз. Қўлингиздан шунча тортсам кучим етмасмиш... — Шаҳноза тушининг таъбирини билмоқчи бўлгандек, кўзимга тикилиб узок жимиб қолди.

— Кейин нима бўпти? — дедим хушчақчақ гапиришга уриниб.

— Бир маҳал қўлимдан чиқиб кетдингиз... — У ўша туш даҳшатини қайтадан кўз ўнгида аниқ тасаввур қилди шекилли, қандайдир сўник алпозда бошини қуйи солди.

— Кейин-чи? — дедим ўсмоқчилаб. Бемаъни савол бераётганимни тушуниб турардим, ҳар қалай Шаҳнозанинг туши нима билан тугагини билгим келарди.

— Кейинми? — Шаҳноза жилмайди. — Қарасам, жар ёқасида бир туп арча бормиш. Югуриб борсам, арча тагида кули-и-б ётганмишсиз. «Йиқилдингизми?» десам, «Ҳазиллашдим, жинни», дебсиз. Шунақа деб нукул капалаб қор еётганмишсиз. «Қор еманг, шамоллаб қоласиз», десам, «Чанқаб кетдим, ичим ёниб кетяпти», дермишсиз...

Июль ойининг ўрталари

Нонушта устида акам айтиб қолди:

— Рўзимат отаникига бориб, кўнгил сўраб кел. — Тушунмадим.

— Қайси Рўзимат ота, нима гап ўзи?

— Тўртинчи бўлимдаги Рўзимат ота бор-ку, бир оёғи оқсоқ сувчи! Ўшаникида таъзия бор. Бугун учинчи куни. Сен шахарда ўз ташвишларинг билан бўлиб, хабар ололмадинг. Кўнгил сўраб қўй, укам.

Эсладим! Ҳовлисида нукул бедана сайраб турадиган киши.

— Нима бўпти? — дедим хавотирланиб. — Рўзимат ота касал эмасди шекилли...

— Ўзимас, ўғли... Яхши бола эди раҳматли... Ўлигини яшикка солиб обкелишибди. Ҳаммаёқ тўполон бўлиб кетди... — Акам ўрнидан тураркан, қаттиқ тайинлади: — Албатта боргин, укам! Кўнгил сўра, юпат... Тобуткашмиз ахир!

Бундан чиқди, Афғонистондан яна битта «икки юзинчи» юк кепти-да!

Рўзимат отани узоқдан танидим. Шифер томли, пастак уй салқинида ўзи тенги иккита қария билан ўтирибди. Қўлида ҳасса. Ёнбошида «отам замонидан қолган» суянчиғи ёйсимон курсилар қаторлашиб турибди. Чоллардан бири ингичка, йиғлоқи овозда узундан-узоқ тиловат қилди. Шаҳид кетганларга ва хусусан кўзи очиқ кетган Азаматжонга жаннатдан жой тилади. Қолганларга имон, соғ-саломатлик, юртимизга тинчлик, давлатимизга омад чорлаб, фотиҳа тортди.

Азамат дедими? Э, бўлди, эсимга тушди! Рўзимат отанинг битта-ю битта ўғли-ку! Мактабда биздан бир синф кейин ўқиган ювошгина бола...

— Худога шукр, ўғлим, у ёқдан жонинг соғ қайтибсан, — деди Рўзимат ота совиб қолган чойдан ярим пиёла узатиб. Чолларнинг қулоғи оғирроқ шекилли, овозини баландлатиб мени таништирди. — Бу йигит — Рустамжон. Шомансурнинг кенжаси.

Чоллар бири олиб бири қўйиб дадамни мактаб кетишди:

— Даданг яхши одам, болам. Насиб этса эрта-индин чиқиб қолади.

— Хафа бўлманг, ота, — дедим ердан кўз узмай. — Бандалик.

— Аллоҳнинг иродаси... — чоллардан бири бош чайқаб чўкки соқолини тутамлади. — Биров ҳар куни яратган эгамдан омонатингни олсанг-чи, деб илтижо қилади. Бировни ўн гулидан бир гули очилмасидан олиб кетади. Тақдири азал деб шуни айтади-да...

Орага вазмин сукунат чўкди. Ликопчадаги қанд устида ари айланиб, узоқ гўнғиллади.

— Ота, — дедим ниҳоят юрак ютиб. — Азаматжон қачон кетувди афғонга?

Рўзимат ота кўзимга диққат билан тикилди.

Шунда... кўзларига кўзим тушиб, юрагим сесканиб кетди. Рўзимат отанинг кўзида на алам, на ёш бор эди. Нигоҳи музлаб қолганга ўхшар, кўз қорачиқлари торайиб кетган, дунёнинг жамики ғам-андуҳларини чекавериб оламга маъносиз қарашга мослашиб қолган ҳорғин қорачиқларда армон бор эди: тубсиз армон!

— Ўзим айбдорман, болам, — деди худди оғир гуноҳига иқроп бўлган одамдек ишонч билан. — Афғонистонга юборсам бўларкан. Қирқ йил қирғин бўлса, ажали етган ўлади. Мана, сен... — у юзимга хаёлчан қараб қўйди-да, негадир кулимсиради. — Худога минг қатла шукр, тўрт мучанг соғ қайтиб келдинг. Мен бўлса... — Рўзимат ота лабларини аламли буриб, оғир-оғир бош чайқади. Бироқ овози ўзгармади. Гўё биров эшитса роҳатланадиган хангомани ҳикоя қилаётгандек, хотиржам давом этди: — Қарасам, ёшим элликдан ўтиб, шартим кетиб, партим қопти. Холанг билан маслаҳат қилдик. Шундоқ-шундоқ дедим. Мен-ку, гирмон билан урушиб, тамом бўлганимни билмабман, энди сен ҳам бола кўрмай ўтасанми, дедим... Эр-хотин аzza-базза Тошканга бориб, шу болани — Азаматжонни хатлаб, ўғил қилиб олдик.

— Аллоҳнинг иродаси... — деди чўққисоқол чол таскин бериб. — Илож қанча, шукр денг, тақсир...

— Минг қатла шукр... — Рўзимат ота хўрсинди. — Ўғлим имонли бола чиқди. Бегоналиги билинмади. Минг раҳмат, эл-юрт ҳам бефарзандсан, деб юзимга солмади... Тенгқурлариям Азаматжондан бегонасирамади...

Рости, Азамат Рўзимат отанинг асранди ўғли эканини мен ҳам биринчи марта эшитиб

туришим эди. Юрагим эзилганча бошимни куйи солиб ўтиравердим.

— Повуска келганида, — деди Рўзимат ота, — военкоматга югурдим. Пешонамдаги битта-ю битта болам шу, аффонга юборманглар, дедим. Стройбатга жўнатинглар, деб ялиндим.

Ширинкомасиниям бердим... Мана, оқибати! Тўрт ойдан кейин Владивостокдан темир тобутда ўлиги келди. Рўзимат ота негадир кулди. Лаблари титраб кетди.

— Уч кун олдин командиридан хат келувди. Ҳурматли ўртоқ Холматип, ўғлингиз Азамат Ватан олдидаги бурчини ҳалол адо этяпти, депти. Шундоқ фарзанд ўстирганингиз учун сиздек фронтовикка минг раҳмат депти... Уч кундан кейин эшиқдан темир тобут кўтариб кирди. Военкоматдан икки киши билан частидан биттаси... «Тезроқ кўминглар», дейди. Тўғри айтади: мархумни маҳтал қилиб қўйиш гуноҳ! «Ўғлингиз эҳтиётсизлик қилди, ток уриб ўлди, мана дўхтир хулосаси», дейди.

— Рўзиматжон, ука, қўйинг бу гапларни, — сийрак соқолли жиккак чол чой куйиб тутди. — Худо шоҳид, Азаматжон шаҳид кетди. Ҳури ғилмонлар орасида юрибди ҳозир.

— Иншооллох! — Рўзимат ота чой хўплаб пиёлани жойига қўйди. — Мен бир нима деётганим йўқ. Аммо... онаси чидолмади... Ақалли боламнинг совуқ дийдорини кўриб қолай деб оламни бузиб ташлади. Шунча айтаман: «Ҳой онаси, ўликнинг баданига гул тушса, гурзи билан ургандек бўлади, Худонинг қаҳри келади», десам қани кўнса! Ҳалиги военний охири пўписа қилди... «Ким тобутга тегса, ҳарбий трибунал олдида жавоб беради», деди. Ана ўшандан кейин кўнглимга шубҳа тушди.

— Қўйинг энди, таксир! — чоллардан бири Рўзимат отага юмшоқ дашном берди. — Кавламанг шу гапларни! Яратган Эгамнинг ўзи билади ёмонларни қандоқ жазолашни...

Рўзимат ота парво қилмай, сўзида давом этди:

— Аввал очмасам ҳам энди очаман яшигингни, дедим. Мен урушда қон кечиб, «Слава» ордени олган пронтовикман, дедим. Қочиб кетди ҳаммаси! Очиб кўрсак... темир тобутни очиб кўрсак... — Рўзимат отанинг овози титраб кетди. Аммо йиғламади. — Ток урган одам билан болтада чопилган одамнинг фарқи бўлади-ку, тўғрими?

...Оёқларим музлай бошлади. Қўлларимга титроқ кирди. Рўзимат ота ҳамон бир нималарни гапирар, лаблари қимирлаётгани кўриниб турар, аммо нима деётганини эшитмасдим. Бошимда чидаб бўлмас оғриқ турди. Худо! Ўзинг асра! Ҳозир... Ҳозир йиқилиб тушаман! Ўзинг шарманда қилма, Худо!

Июль ойининг охири

Бу даргоҳга унча-мунча одам ўз ихтиёри билан келмаса керак. Бировни повуска билан чақириб оладилар. Бировни мелиса олиб келади. Албатта, нажот излаб ёки кўмак истаб келганлар ҳам учрайди. Аммо улар ҳам мана шу мрамар зиналардан чиқиб бораётганида кўнглида мавҳум хавотир ҳиссини туйса ажабмас.

Йўлакдан ўтиб борарканман, Маузер Соатовичнинг гапи эсимга тушди. Табиийки, бу ерда ҳам иккинчилар асосий шахслар бўлса керак. Йўқ, бу даргоҳда «у ёқдан» келганлар Иккинчиликка қаноат қилмай, бир йўла биринчи бўлиб қўя қолган экан. Ҳайҳотдек хона, девори ялтироқ, жигарранг панель билан қопланган. Ҳаммаёқ саришта. Озода, салқин. Каттакон «Т» ҳарфига ўхшаган столнинг нариги бошида у ўтирибди. «Т»нинг қоқ пешонасида. Бериги томонда — «Т»нинг қоқдумида мен ўтирибман. Ўзимни босишга ҳарчанд уринмай, ичимни кемираётган ноаниқ хавотир ҳисси елкадан босиб турганга ўхшайверади. У қоғозларни шошилмай, айна пайтда эътибор ҳам бермай варақлашга тушди. Деворда машҳур «Инқилоб чавандози»нинг ярим белидан тушган каттакон сурати осифлиқ. «Чавандоз» нимаси биландир Дон-Кихотга ўхшаб кетади. Боши кичкинагина, чўққисоқол, бўйни узун. Фақат бошига шапка кийган: айвони қийшиқроқ шапка. «Чавандоз»нинг шундоқ остида У ўтирибди. Худди

чавандознинг бели тагига осилиб тургандек. Ярашиқли кийинган. Бўйнида бўйинбоғ. Соқоли қиртишлаб олинган. Ниҳоятда маданиятли одам экани кўриниб турибди.

— Сиз, гражданин Шоматов, — деди қоғоздан бош кўтариб. — Янглишиб бизга мурожаат қилибсиз. Отангиз Шоматов ишини суд кўриб ҳукм чиқарган. Ажрим хулосаси билан танишмисиз?

— Танишман!

— Ҳукмдан норози бўлсангиз СССР Олий Судига мурожаат қилишингиз мумкин. Бу — сизнинг гражданлик ҳуқуқингиз, — деди хайрихоҳ оҳангда.

Қизик, айбланувчиларни сўроқ қилаётганда ҳам шунақа гаплашармикин?

— Олий Судга мурожаат қилмайман, — дедим ишонч билан (Яхши! Ҳали кириб келган пайтимдаги ҳаяжон йўқолиб, кўнглимни алланечук хотиржамлик, ҳатто ўзимнинг ҳақлигимга ишонч ҳисси эгаллади). — Аризабозлик қилиб Москвага бормайман. Рухсатингиз билан сиздан баъзи нарсаларни сўрамоқчи эдим.

Унинг кулранг кўзларида бир лаҳза истехзоли табассум пайдо бўлганини кўриб, қўшиб қўйдим:

— Биламан! Бу даргоҳда саволни сиз берасиз. Шунга қарамай...

— Шошиб турибман. — У соатига қараб қўйди.

— Ўн етти кундан бери навбат кутаман, — дедим овозимни баландлатмасликка уриниб. — Кўп вақтингизни олмайман. Нариси билан ўн минут.

У аллақандай «пешка» билан пачакилашиб ўтириш керакми-йўқми, деб иккиланди, бир зум ўйланиб қолди.

— Яхши! — деди қатъий қилиб. — Фақат ўн минут!

— Отамнинг терговиди сиз ҳам қатнашганмисиз?

— Эсимда йўқ. Икки йил ичида минглаб «ишлар»ни кўрдик. Мақсад?

— Отам жинойтчи эканига шахсан сиз ишонасизми? Унинг кўзлари қисилиб, мулоим табассум ғойиб бўлди.

— Саволингизга жавоб бермасам майлими, гражданин... Шоматов?

— Айтинг-чи, ўртоқ прокурор! Республика Олий Советининг камида юз минг одам сайлаган депутатини, сайловчилар чақириб олмасдан туриб, шунчаки, бир кечада КПЗга тикиб қўйиш мумкинми?

Бу гўдакка қонун-қонидани ким ўргатди, дегандек кўзимга диққат билан тикилиб турди-да, дона-дона қилиб тушунтирди:

— Мумкин! Депутатидан тортиб раҳбарларигача қўшиб ёзишни, порахўрликни касб қилиб олган республикада ҳамма нарса қилиш мумкин!

Ажаб! Унинг қанча жаҳли чиқса, кулранг кўзлари қанча ёнса, мен ўзимни шунча хотиржам ҳис эта бошладим.

— Ўзбекистон шунчалик айнаб кетган экан, — дедим киноя билан. — Марказга тола ўрнига вагонда ҳаво, самолётда дипломат тўла пул борган экан, нега у ёқдагилар индамабди? Нега «Бизга пул эмас, тола керак?» демабди? Нега бу ёқдан туриб пора узатганларни қамокқа тикасизлар-у, у ёқдан туриб пора олган казо-казолар билан ишингиз йўқ?

У шошилмай ўрнидан турди. Боши «инқилоб чавандози»нинг киндигига тақалиб қолгандек бўлди.

Иккаламизнинг ҳозирги ҳолатимиз ғалати эди. Шошилиб кетаётганингизда оёғингиз остида аллақаяқдан сакраб тушган чигиртка пайдо бўлади. Босиб эзгилаб ташласамми, индамай ўтиб кетсамми, деб бир сония иккиланиб қоласиз. Чигиртка эса ўчакишгандек қилт этмай тураверади, сурбет! Шу топда У ҳам иккиланиб турарди. Мен — чигирткани боссамми-йўқми? Ўладиган ҳўкиз болтадан тоймайди, дейишади. Энди менга ҳаммаси барибир эди. Қўлидан келса отиб ташласин. Гапимни айтиб бўлмагунча қимир этмайман!

— Агар шунча одамдан борингки мингтаси ноҳақ қамалган бўлса, — дедим дилимдагини айтиб олиш учун шошилиб. — Мингта одам бир йилдан ноҳақ «ўтирса» минг йил бўладими! Ўша минг йилни ким тўлайди? Сизми? Амбарцумянми? Ҳаммангизни йиғиштириб келганда ҳам умрингиз етмайди-ку!

Унинг кулранг кўзларида бўриникига ўхшаш ўт ёниб кетди. Ҳа, мана, энди қайтдинг асл қиёфанга! Қурбонининг бўйнига ханжар ботираётган жаллоднинг кўзлари шунақа бўлса ажабмас!

Қизиқ... У столни муштламади. Соқчи чақирмади. Сичқон боласига тикилган мушукдек секин лабини ялаб қўйди.

— Сопляк! — деди истехзоли кулиб. — Мен сени қабул қилмаслигим мумкин эди. Афғонистонда хизмат қилганинг хурмати...

— Афғонистонни кўя турайлик, ўртоқ прокурор! — дедим ҳорғин оҳангда. — «Икки юзинчи» юк фақат Афғонистондан эмас, мамлакат ичкарасидан ҳам ёғилиб келяпти. Уларнинг хунини ким тўлайди? Ўзбек халқини бутун мамлакатга бадном қилганлар эмасми?

Стул суянчиғига тирсагимни таяб, ўрнимдан турдим. Оёқларимда мадор йўқлигини энди сездим. У бўлса, кўзларидан ўт сочиб қилт этмай турарди.

— Охирги гап, — дедим курси суянчиғини чангаллаб. — Охирги савол: нега «ўзбек иши!» Нега «арман иши» эмас, нега «ўрис иши» эмас! Ўзбек нима гуноҳ қилди сизларга?!

Эшик томон уч-тўрт қадам юрдим-да, қайтиб келдим. Иккиланиб киссамдан газета қогозига ўралган темиртакни олиб стол устига қўйдим. Бунга ҳам қаноат қилмай қоғоз қатини очдим. Ленин орденини кафтимнинг орқаси билан туртиб юборган эдим, силлиқ тахта устида сирғаниб, нари борди.

— Амбарцумянга бериб қўйинг! — дедим унинг кўзига чақчайиб. — Онамнинг бор бисотини шилиб олган экан. Бобомдан қолган билагузуккача! Бундаям олтин моддаси бор дейишади. Ҳар қалай коллекциясига беш-ўн грамм тилла қўшилади!

Мадорсиз оёқларимни аранг босиб, эшик томон юрарканман, вужудим бўм-бўш бўлиб қолган эди. Аниқ идрок қилиб турибман. Бошим ғувиллаётгани йўқ. Гарданим ҳам қотмаяпти. Фақат вужудим бўм-бўш.

— Гражданин! — Эшик тутқичини ушлаган чоғим унинг ҳокимона буйруғи янгради.

Тўхтадим. Қамокқа тикмоқчимиз! Марҳамат! Нариз борса, тўйим ўн йил кечикар! Менга барибир.

Осойишта бурилиб қарадим. У ҳамон стол ортида «чавандоз»нинг белига осилганча турар эди.

— Ким билан гаплашаётганингни биласанми?

— Биламан! — дедим киприк қоқмай.

— Псих! — У негадир кулимсиради. — Контузиядан кейин савдойи бўлиб қолган кўринасан. Сенинг тўғрингдаги ҳамма маълумотлар қўлимизда... Агар... — Унинг кулранг кўзларида яна бўриникидек совуқ ўт ёнди. — Агар тағин бир марта рўпара келсанг, шу ердан тўппа-тўғри жиннихонага жўнайсан!

Августнинг саккизинчи куни

Бугун менинг энг бахтли куйим! Тўйимиз бўлди! Шаҳнозанинг кўзларида шу қадар чексиз қувонч порлаяптики, кўрган сайин ўзимнинг ҳам юрагим шодликдан ёрилиб кетгудек типирчилайди. Ёнимда, ҳарир парда ёпиниб ўтирганча зимдан шу қадар теран меҳр билан боқадикки, бу нигоҳлар менга, фақат менга насиб этаётганидан оламга сиғмайман. Билмадим, Шаҳноза менга бунчалар меҳр ато этган дамлар, ўзимни шу қадар қудратли ҳис этган онларим аввал ҳам бўлганмиди? Неча марта туйган эдим бундай ҳолатни? Балки, тўрт йил аввал, қор

ёғиб турган кечада Шаҳнозани барақдан туман марказидаги касалхонага олиб борганимда, иситма аралаш «Раҳмат, Рустам ака», деб қўлимдан тутганидадир? Балки, арзимаган битта тарвуз кўтариб кўргани борганимда, мулойим жилмайиб қўйганидадир! Эҳтимол, Тошкентга қайтгач, кинога тушган кунимиз, биринчи марта ўпганимда, Шаҳноза «унақа қилманг», деб йиғлаб юборганидадир?

Бугун мен дунёда энг бахтли одамман! Онам орзу қилганидек қарс-бадабанг тўй қилдик. Базм кечаси охирлаганда, айниқса, қизиқ бўлди. Ойим билан Шаҳнозанинг аяси «Муножот»га ўйнашди. Ойим донолар-да! Шунча кундан бери «Даданг тўйингни кўролмади», деб маъюс тортиб юрган одам шунақаям очилиб кетдилар, шунақаям ўйнадиларки! Бало эканлар-ку!

ҲАМКАСБЛАР СУҲБАТИДАН

— Келинг, ўртоқ Комиссар!

— Хўш, ишларнинг жилиши қалай, коллега? Тўлагановани сўроқ қилдингми? «Уч оғайни ботирлар».

— Килдик. Гувоҳлик беришига қараганда, эр-хотин Шоматовлар жуда иноқ яшаган.

— Хэх! Сен ўша фанатичканинг гапига лаққа тушдинг? Тўғрими? Гирт жинни-ку, бу хотин! Энкайиб намоз ўқиётганда думбасини ковоғари чакса, бу ҳам Худонинг бир махлуқи-да, деб силайдиган аҳмоқ! Бугун авлод-аждоди диндор ўтган!

— Қизиқсиз, ўртоқ Комиссар! Тўлагановада нима айб? Мен бу хотинга тўла ишонаман!

— Сенга қолса, Васильевнинг алибийси қўлида! Тўлаганова қўй оғзидан чўп олмаган фаришта. Келин-чи? Келин?! Балки у ҳам сутдек оппоқ, мусичадек беозордир! Хотин киши хоҳласа, бир эмас, ўнта эркакни бемалол ўлдиртириб юборади. Тушундингми, ўлдириб эмас, ўлдиртириб юборади!

— Эрингни қайси ўйнашинг ўлдирди, деб ёқасидан олайми энди? Асос қани?

— Нега мендан сўрайсан? Суриштир ўзидан! Сикувга ол!

РУСТАМНИНГ УЧИНЧИ КУНДАЛИГИДАН

Августнинг тўққизинчи куни

Кеча менинг энг бахтли куним эди. Бугун — энг бадбахт куним...

Августнинг ўнинчи куни

Менга нима бўлди ўзи? Янгаси нега кетмайди? Эшик тагида қоровул бўлиб ўтириши шартми?

Августнинг ўн биринчи куни

Эрталаб чиқиб кетаётганимда онам қаттиқ тайинлади. «Чиллалисан, жон болам, кун ботмасдан уйга кел...» ...Оёғим тортмаяпти... Нега бунча ҳаяжонланаман?

Августнинг ўн иккинчи куни

Ичиб келдим... Шаҳноза аввал ҳайрон бўлди. Кейин... йиғлади. Ўзимнинг ҳам хўрлигим келяпти.

Августнинг ўн учинчи куни

Нонушта устида ойим менга еттита, Шаҳнозага еттита майиз едирди. Седана сепилган битта ширмой нонни иккига бўлиб, ярмини Шаҳнозага, ярмини менга узатди. Ялпизми, исирикми ҳиди анқиб турган чой куйди. «Бисмилло деб енглар, ихлос билан ичинглар, жон болаларим», — деди. Шаҳноза уялиб ерга қаради, аммо ойимнинг айтганини қилиб ширмойни еди, чойни ихлос билан ичди.

Августнинг ўн тўртинчи куни

Ётар олдидан Шаҳноза ширин жилмайди.
— Бугун уйимизга меҳмон келди... Ҳайрон бўлдим.
— Қанақа меҳмон?
— Топинг-чи? — Индамай елкамни қисдим.
— Тополмайсизам! — Шаҳноза менинг ёстиғимни қучоқлаб туриб, болаларча содда қувлик билан кулди. — Узоқ қариндошларингиз орасида хушторингиз бормиди? — Эркаланиб бурнимни беозор чимчилади. — Қани, эслаб кўрсинлар-чи!
— Жиннимисан! — дедим кулиб.
— Шунақасиз-да! — У шодон қаҳ-қаҳ урди. — Демак, бор экан-да!
Бетоқат қараб турганимни кўриб тушунтирди:
— Бугун фолбин келди. Холаваччангизми-ей, аммаваччангизми-ей... узоқ қариндошингизнинг қизи бор экан. Сиздан умидвор экан... Сиз бевафолик қилиб, ташлаб кетибсиз. Шунга... «боғлаб» кўйганмиш... Яхшимас-да, бир бечорани куйдириб, бошқасига уйланиш...
Шаҳноза яна кулди. Кулгиси йиғига ўхшаб кетди.

Августнинг ўн бешинчи куни

Майкамни алмаштираётган эдим, Шаҳнозанинг ҳаяжонли хитобини эшитдим:
— Вой, нима бу, Рустам ака?
Қарасам, кўзлари кўрқувдан катта-катта очилиб тикилиб турибди.
Майкамни шоша-пиша кияётгандим, Шаҳноза югуриб келиб, белимни силади.
— Оғрияптими? — деди худди ўзи азоб чекаётгандек изтироб билан.
Кулдим.
— Қизиқмисан! Эсимдан ҳам чиқиб кетган. Шунчаки, дайди ўк.
Шаҳноза гапимга ишонмади. Чандиқни силаб, кўзимга шунчалар кўрқиб термулдики, жаҳлим чикди.
— Эсинг жойидами? Ҳеч гап йўқ, дедим-ку... Ойимларга айтиб юрма.

Августнинг ўн олтинчи куни

Нонушта устида Турсунбой ака келиб қолди. Шаҳноза шошилиб уйга кирди-да, бошига ҳарир рўмол ёпиб чикди. Куёвжўрага уч марта таъзим бажо айлаб, «келин салом» қилди. Турсунбой ака «Бахтли бўлинг, синглим, қўша қаринглар», деб киссасидан йигирма беш сўмлик чиқарди.
— Шаҳноза, қизим, — деди ойим. — Турсунбой бегона эмас. Рустамжоннинг куёвжўраси. Ўзингизнинг акангиздек гап.
Шаҳноза бошидан ҳарир рўмолини ечди. Турсунбой акага бармоқларининг учига пиёла

кўндириб чой узатди.

— Хола! — деди Турсунбой ака дилкаш шанғиллаб. — Куёвтўрани бир ўйнатиб келсам нима дейсиз. Майлими, келин? — деди Шахнозага юзланиб. — Би-ир шамоллаб келсин-да, куёвтўра! Қани, отлан, ука!

Кўчага чиққанимизда дашном берди:

— Шунга шунча мотамми? Ким айтади сени уруш кўрган йигит деб!

Юрагим шувиллаб кетди.

— Нима «шунга шунча?» — дедим хавотирланиб.

Бир камим энди бутун қишлоққа овоза бўлишим қолувди. Турсунбой ака кўзимга бирпас қараб турди-да, товушини пасайтирди:

— Куёвжўра бўлганимдан кейин маслаҳат беришга ҳаққим борми ахир? Ғирт жинни экансан-ку! Ичиб келишга бало борми, чилласи чиқмаган келиннинг ёнига!

Энди оғиз очмоқчи эдим, жеркиб берди.

— Нима қиласан, йўқ жойдан гап чиқариб! Мана, ўзим ҳам... — Бир зум чайналиб турди-да, ишонч билан давом этди. — Мен ҳам бир ҳафтагача кўшилолмаганман янганг билан. Эшиқдан кирсам оёқ кисталоқ қалтирайди... Ёстикқа бош кўйдим дегунча «у ёкдаги» ўликлар хаёлимга келаверади. — Турсунбой ака кўзимга синчков қараб кўйди. — Энг зўр дўхтирга олиб бораман. Ташвиш қилма, бегонамас, ўзимнинг поччам. Манаман деган уролог!

...Янги ТошМИнинг пастбаланд йўлакларидан ўтиб, Турсунбой аканинг поччасини топгунча талай вақт ўтди...

Доцент ёруғ чехрали одам экан. Ийманиб турганимни кўриб, Турсунбой акага имо қилди:

— Томоша борми сенга? Чиқ-чи, қани!

Доцент ярадор белимни узоқ текширди. Кафтининг қирраси билан биқинимга уриб кўрди.

— Пешоб пайтида ачишмайдими? Бош чайқадим.

— Пешоб равон тушадими?

— Ҳа, — деб бош ирғадим.

— Ёлғон «визов» бўлмайдими? Гапини англамаган эдим, тушунтирди:

— Яъни... Пешобга боргингиз келади-ю, бир-икки томчи тушиб...

— Унақаси йўқ.

— Яхши... — Доцент чакқон ҳаракат билан белимдан сонимгача пайпаслаб чиқди.

— Болалигингизда «свинка» бўлмаганмисиз? — Асабийлаша бошладим.

— Нима у?

— Бизда «тепки» дейди. Томоғингизга без келиб, мояк шишмаганми?

— Йўқ!

У ўйланиб қолди.

— Аввал хотин киши билан бўлганмисиз? — деди тўсатдан. Қарасам, мутлақо жиддий гапиряпти.

Начора, эътироф этдим. — Ҳа, бўлган бунақанги гуноҳ ишлар. Судда ишлаб юрганимда...

— Ўшанда жараён нормал кечганмиди?

— Ҳа! — дедим кўрслик билан. — Рисоладагидек бўлган! Доцент ранжимади.

— Гап бундай, ука! — деди самимият билан. — Жўн тилда қандай тушунтирсам экан? Умуртқа поғонасининг думғаза қисмида пастки органлар фаолиятини бошқарувчи шохчалар бўлади. Простата безлари, сийдик қопчаси, мояк сингари органларни ўша шахобчалар бошқариб туради. Сизда шахобчанинг асаб толаси шикастланган. Ўқ асаб толасига теккан. Миқ этмай, кўзига тикилиб турганимни кўриб, қайта бошдан тушунтира кетди:

— Нерв системаси шунақа нозик нарсаки... Айниқса, алоқа пайтида... Арзимаган шовқин, бир оғиз кўнгилсизроқ гап, ёмон хотира... шунга ўхшаган нарсалар тормозланиш жараёнини

кучайтириб юборади.

Кийинаётганимда ишонч билан таскин берди:

— Жиддий хавф йўқ. Ҳаммаси яхши бўлади. Бу нарсага, яъни эр-хотин орасидаги интим муносабатга табиий ҳол деб қаранг. Ҳадеб шуни ўйлайверсангиз ўзингизга ишонч йўқолади. Занжирли реакция бошланиб кетади.

Бир даста дори қоғозлар ёзиб, кўлимга тутқазди.

— Овқатга алоҳида эътибор берасиз. Қазилар, ёнғоқ, қизил сабзи, топилса, балиқ икрасини кўпроқ истеъмол қиласиз. Аччиқ, шўр нарсалардан ўзингизни тийинг. Ичкилик ичмайсиз.

Эшик ғийкиллаб очилиб, Турсунбой аканинг дўппили боши кўринди.

— Ёп! — деди доцент негадир асабийлашиб. Чиқиб кетаётганимда алоҳида таъкидлади:

— Рустамжон! Яна бир гап. Иложи бўлса муҳитни ўзгартириш керак. Яшаш муҳитини. Ҳали айтдим-ку, сизда патология йўқ. Эрекциянинг рўй бериши асаб осойишталигига боғлиқ.

Тағин ҳеч балога тушунмадим.

— Келин икковингиз бошқа муҳитда бўлишингизга тўғри келади. Вақтинча бўлса ҳам... Европаликлар «никоҳ сайли» деган гапни бекорга ўйлаб топмаган...

Августнинг ўн еттинчи куни

Иланг-биланг йўл эмиш. Бир томон кумли чўл. Бир томон — «зелёнка». «Зелёнка»дан ўк отилаётганмиш. Қизиқ, автомат товуши келмасмиш-да, ёнимдан хуштак чалиб ўтаётган ўқлар овозини аниқ эшитармишман. «Зелёнка»га отай десам, автоматим йўқ. Қочай, десам пана жой кўринмайди. Бор бўйимча ўзимни ерга отибман... Бир маҳал катта йўлдан БМП елиб келди. Қарасам, ёнимдан шитоб билан ўтиб кетяпти. «Олиб кетинглар, мени олиб кетинглар!» — дедим сапчиб туриб. БМП тўхтамади. «Обкет! — дедим бақириб. — Обкет мени!» БМП тўхтади. Етиб борсам, Хайридин кўл чўзиб турибди. «Чиқинг, жўра, чиқинг тезроқ!» — деди. БМПга тортиб чиқарди.

Чўчиб уйғондим... Уй ичи қоронғу. Тўшакда ўтирибман. Юрагим гурсиллаб уряпти.

— Нима бўлди? — деди Шаҳноза овози кўркувдан титраб.

— Ҳеч нима. — Ўзимни мажбур қилиб илжайдим. — Чанқадим. Бир пиёла сув бер, Шаҳноз...

Августнинг ўн саккизинчи куни

Уйғонсам, деразадан ғира-шира тонг нури тушяпти. Шаҳноза тошойна олдида ўтирибди. Ич кийимда. Қўлида миттигина киприк бўяғич... Индамай кузатиб ётавердим. У ҳам қоп-қора кўзларини бир нуқтага тикканча қилт этмай ўтираверди. Гўзал ва жонсиз ҳайкалдек. Қайси келин ўзига оро бермайди. Қайси келин куёвга ёққиси, кўни-кўшниларга чиройли кўрингиси келмайди? Хаёлимдан изтиробли ўй кечди. Шаҳноза пардозга ўтиргану, иккиланиб қолган. Ким учун пардоз қилсин? Нима учун?..

Бир маҳал тикилиб ётганимни ички сезги билан ҳис этди шекилли, ярқ этиб қаради.

— Вой, уйғондингизми? — деди жилмайиб. Жилмайиши аллақандай аянчли кўринди.

Ҳовли томондан пақир бандининг даранглагани эшитидди. Ойимми, келинойимми «сигнал» беряпти. Шаҳноза — янги келин. Келин деган кун ёйилгунча ялпайиб ётса уят бўлади. Кўни-кўшнилари куёв чарчатиб қўйибди-да, ноз уйкудан турмабди, деб гап қилади. Келин ҳовлига сув сепиши керак. Кўча эшик олдини супуриши керак. «Нима бўлганда ҳам!» Шаҳноза киприк бўяғични тошойна пештахтасига қўйди-да, илдам ўрнидан турди. Тезгина гулдор халатини кийиб, оёғига шиппак илди, ҳовлига шошилди.

Августнинг ўн тўққизинчи куни

Кун ботди. Қоронғу тушяпти. Уйга боргим келмаяпти. Шаҳнозанинг юзига қарашдан кўрқяпман!

Августнинг йигирманчи куни

Кўчада Турсунбой акага дуч келдим. Велосипед миниб кетаётган экан...

— Яхшимисан, укам, хурсандчиликми? — деб сўради. Ҳеч ким бизнинг гап-сўзимизни тингламаяптими, деган андишада атрофга алангладим. Назаримда Турсунбой ака атайлаб овозини баралла қўйиб гапираётгандек, бутун қишлоқ бири деразадан, бири дарвозадан мўралаб тургандек туюлди. Турмайман бу ерда! Ҳар бирининг кўзи лазер нурига, ҳар бирининг қулоғи локаторга айланган, бекорчиликдан бировнинг тўшагида нима бўлаётганини суриштирадиган майдакаш одамлар орасида туролмайман! Уй талаб қиламан! Жиллакурса, кафтдек бошпана берсин менга. Мен учун эмас, ақалли оилам учун, Шаҳноза учун!

Ўша куни

Талабалар шаҳарчаси арининг уясига ўхшайди. Мандат деган серғалва тадбир авж палласига чиққани учунми, тумонат одам. Ҳали шаҳар хавосига кўникиб улгурмаган, кўйлак-шими ғижимланган йигитлар, узун лозим кийган, сочини майдалаб ўрган қизалоқлар... Бақатераклар соясида Ўзбекистоннинг минг бир бурчагидан келган машиналар... Ойнабанд эшиклар олди қий-чув. Бири ялиниб, бири пўписа қилаётган оталар, атлас кўйлагининг ёқасига «Қаҳрамон она» медалини тақиб олган оналар... Ҳай-хай-хай! Қўрқади медалиндан! «Ие, онахон, сиз Қаҳрамонмисиз? Ўнта бола туққанмисиз, марҳамат, киринг! — дейди. — Ўғлингиз ким бўлмоқчи? Инженерми? Кимёгарми? Юристми? Бош устига, илми борми ишқилиб? Бўпти-да! Сизнинг болангиз ўқимаса, ким ўқийди?» Овора бўласан! Ўқишга кирадиганларнинг рўйхати икки ой олдин тайёрлаб қўйилган. Мен ҳам юрист бўлмоқчи эдим. Шу ниятда саккиз ой судда дастёрлик қилганман. Яхшисиниям кўрдим, ёмониниям... Охир-оқибат ҳафсалам ҳам совиди... Тағинам ўзимизнинг факультетда адолат бор экан. Бўлмаса, бунгаям киролмасдим.

Билагига қизил латта ўраган иккитаси йўлимни тўсди. Қийин шуларгаям, воситачи бўлиш осонми?

— Нарини турсанг-чи, ука! Ўқишга олиб кирадиган одамим йўқ. Бошқа иш билан келдим.

Йўлақлар кимсасиз. Ифлос. Қоғоз парчалари сочилиб ётибди.

Эшигига «местком» деган ёзув илинган хонада ўтирган, сочи калта қилиб қирқилган қиз ачиниш бош чайқади.

— Санжар Оллоберганович ҳозиргина чиқиб кетувдилар. Нима деб қўяй?

— Ўзи билан гаплашишим керак, — дедим ҳафсалам пир бўлиб. — Зарил ишим бор эди.

— Энди янаги жумага келадилар. — Қиз астойдил ёрдам бергиси келаётгани кўриниб турарди. — Биласизми, — деди дераза олдига бориб. — Ҳов анави қайрағоч соясида турган қора «Волга» Санжар Оллобергановичники. Йўлдан деканатга кирмоқ-чи эдилар. Машина олдида пойлаб турсангиз, тушиб қоладилар.

— Номери неччи?

— Ниманинг номери? — деди қиз тушунмай.

— Машинанинг.

— Билмасам... — Қиз бир зум ўйланиб турди-да, қўшиб қўйди: — Менимча, бошланиши ўн бир.

«Бошланиши ўн бир» «Волга» олдида узоқ туриб қолдим. Шаҳарча ҳамон ғужғон ўйнар,

ойнабанд эшик тарафдан шовқин-сурон эшитиларди. Ниҳоят, ярашиқли кийинган, қизларникига ўхшаш лўппи, оппоқ юзларида ўзига ишонч, хотиржамлик акс этиб турган хушмўйлов йигит вазмин қа-дамлар билан яқин кела бошлади.

Танидим! Ахир бу — ўзимизнинг «вожак»-ку! Пахтадаги воқеадан кейин мени ўқишдан ҳайдашга ваъда берган комсомол сардори Санжар! Ўзгармабди. Фақат сал тўлишибди. Янаям салобатли бўп қопти.

Мен томонга шубҳали қараб қўйди-да, машина эшигига калит солди.

— Сизни кутиб турувдим, — дедим яқин бориб.

У менга бошдан-оёқ разм солиб чикди-да, элас-элас таниди шекилли, самимий жилмайиб, қўл узатди.

— Сиз бизда ўқирдингиз-а! — деди ҳамон жилмайиб. Қўлига тутқазган аризамни синчиклаб ўқиб чикди.

— Проблема йўқ! — деди ишонч билан. — Ётоқхонадан алоҳида хона ажратамиз. Ўқишни битиргунча келин билан тураверасизлар.

Ҳаммаси аён! Энди Шаҳноза ётоқ йўлагига турсичан юрган талабалар орасидан ўтиб, бурчакдаги ошхонага бориб, чой қайнатиши қолувди.

— Тушунмадингиз, — дедим совуққонлик билан. — Бизга ётоқхона эмас, уй керак. Алоҳида квартира...

У астойдил ажабланди:

— Ўйлаб гапиряпсизми, Рустамбек! Домлаларнинг ўзидан юзга яқин одам навбатда турибди. Сизга, кечирасиз-ку, аспирантлар уйидан ҳам жой беролмаймиз.

— Менга аспирантлар уйи керакмас, — дедим қайсарлик қилиб.

Санжар Оллоберганович тагин бошимдан оёғимгача қараб чикди.

— Тўғри, — деди қўлидаги аризани силкитиб. — Афғонистонда бўлган экансиз. Лекин у ёққа сизни биз юборган эмасмиз. Қолаверса, бизда «афғон» болалар кўп. Ҳар биттасига алоҳида квартирани қаердан оламиз?

— Мен «бола» эмасман! — дедим ғашим келиб. — Гап шу, Санжарбек! Аризамни қабул қилдингиз, деб ҳисоблайман. Келаси жума куни нечанчи навбатда турганимни тасдиқловчи қоғоз ёзиб берасиз. У ёғи менинг ишим!

Чамаси, турқи тароватим кўрққувли эди шекилли, «местком» елка қисганча машинага ўтирди-да, осойишта ҳайдаб кетди. Шунда... қора «Волга»ни аввал ҳам кўрганим ёдимга тушгандек бўлди. ЗАГСга ариза топширадиган кунимиз «Пахтакор» метроси олдида Шаҳноза шу машинадан тушган-ди... Тагин билмадим...

Августнинг йигирма биринчи куни

Шаҳнозанинг юзи аллақандай нотекис бўлиб бораётганини биринчи марта пайқадим. Синчиклаб қарасам, ҳуснбузар тошиб кетибди. Мойупа суриб шунча уринади, лаънати ҳуснбузар қасд қилгандек баттар кўпаяди.

Августнинг йигирма учинчи куни

Эски шаҳардан чарс сотиб олдим. Яхши! Фақат... Уйга боргим келмаяпти. Қоронғи тушишидан кўрқяпман.

Ўша куни кечаси

Қоп-қора соқолли «дух» мени бўғяпти. Бошида салла. Қизик, қўлида ҳам салла. Саллани

сиртмоқ қилиб, бўйнимга солди-да, кўзлари олайиб, торта бошлади. Урай десам, кўлим етмайди. Нафасим қайтиб, хириллаб қолдим. «Дух» эса тишларини ғижирлатиб, сиртмоқ учини тортади.

— Автомат! Автоматим қани? — ... Сапчиб туриб кетдим.— Автомат! — дедим хириллаб.

Кўзимни очсам, каравот ёнида, ерда ётибман. Шаҳноза пиёлада совуқ чой тутяпти.

— Ичинг, — деди дағ-дағ титраб. — Сизга нима бўлди, Рустам ака?

Пешонамдан совуқ тер чиқиб, Шаҳнозанинг оёғидан кучдим.

— Кўрқма, Шаҳноз, — дедим юпатиб. — Ҳозир... ҳозир ўтиб кетади... Шунчаки, туш кўрдим...

Августнинг йигирма тўртинчи куни

...Кўзлари... ҳайрат аралаш меҳр билан ёниб турадиган кўзлари қовжираб кетибди. Минг йил уйқудан қолган одамдек. Келин дегани тўйдан кейин яйраб-яшнаб, очилиб кетгувчи эди. Шаҳноза кўз ўнгимда сўлиб боряпти.

Августнинг йигирма бешинчи куни

Кечқурун уйга келсам, Шаҳноза ҳовлига сув сепаётган экан. Эгнида халат, жиякли атлас лозим.

— Аям келдилар, — деди қулоғимга пичирлаб. — Кириб, сўрашинг.

Кўзида қувонч, овози хушчакчак эди.

Қайнонам ойимнинг олдида жуда ёш кўринади. Айланиб-ўргилиб сўрашди. Пешонамдан ўпиб кўришаркан, кўзимга хавотирланиб қараб қўйганини аниқ сездим.

Ётоққа кирсам, Шаҳноза диван олдида турибди.

— Кўзингизни юминг! — деди эркаланиб. — Йў-ўқ, уна-қаси кетмайди. Яхшилаб юминг. Ана шунақа! Мана бу сизга! Адамлардан — кувларига!

Кўзимни очган эдим, кўлимга гулдор салофан қопчиқ тутқазди.

«Монтано» спорт кастюмчаси экан.

— Қани, дадасининг қизини битта ўпиб қўйсинлар-чи! — Шаҳноза кулимсираб юзини тутди... Юзлари ловуллаб турибди.

Августнинг йигирма олтинчи куни

Доцент очик чехра билан кутиб олди. Нима ўзгариш бўлаётганини сўради.

— Энг муҳими — кўркманг! — деди бир бошдан тушунтириб. — Ўша паллада шошманг. Ҳаяжонланманг. Касалман, деган гапни хаёлингиздан чиқариб ташланг. — Бармоқлари билан столни чертиб ўтирди-ўтирди-да, ўзига ўзи гапираётгандек кўшиб қўйди: — Бунақа пайтда кўп нарса аёлнинг маҳоратига боғлиқ. «Маҳорат?» Қанақа маҳорат? Нима, Шаҳноза ж...мидики, «маҳорат»ни намоиш қилса?

Доцент важоҳатимни кўриб, кўзини олиб қочди.

— Мени айтди дерсиз, ука, — деди юпатиб. — Ҳали қўша-қўша фарзандлар кўрасиз. Ўғлингизнинг тўйида ўзим бориб ошнинг энг ширин жойидан ейман. Келишдикми?

Августнинг йигирма тўққизинчи куни

Шаҳар ижрокўмининг уй тақсимооти бўйича комиссияси терговга ўхшаган нарса бўларкан. Узун стол тўрида калта энгли кўйлак кийган, жингалаксоч киши ўтирибди. Стол атрофида

йигирма чоғли одам. Эркак-аёл аралаш. Негадир ҳаммасининг қиёфаси бир хил: тунд, лоқайд. Фақат бир одам — мажлис раисининг ўнг тарафида ўтирган киши бошқаларга ўхшамайди. Юзи шунақанги озгин, шунақанги заҳилки, биров эски ўликни гўрдан суғуриб чиқиб, калла чаноғига тери ёпиштириб қўйгандек. Чакаклари ич-ичига кириб кетган, бўйни ингичка, қилтирик. Аммо тошбақанинг бўйнидек сертомир, чайир... Юпқа лаблари асабий титрайди. Шундай иссиқда қора костюм кийиб, бўйинбоғ тақиб олган, кўкраги тўла орден, медаллар. «Қизил юлдуз», «Жанговар Қизил байроқ», «Ватан уруши»... Гап бунда ҳам эмас. Кўзлари ғалати, кўзлари... Чор атрофга, одамларга, оламга, борингки, ўзига ҳам шу қадар чексиз қаҳр билан боқадики, қараса этингни сескантириб юборади. Баайни Ёвуз Рухнинг ўзгинаси!

— Фамилиянги? — деди Жингалаксоч мен томонга қарамай.

Айтдим.

— Одамларга нима бўлган ўзи, Соат Ғаниевич! — Жингалаксоч қўлидаги «дело»ни Ёвуз Рух олдида ташлади. — Шунча эгоизмни кимдан ўрганган бу ёшлар! — деди афсус-надомат билан.

Ёвуз Рух қоғоз титкиларкан, мен томонга қараб қўйди. Ўзининг ҳақлиги-ю, менинг ноҳақлигимга, ўзининг қудрати-ю, менинг ожизлигимга ишонч билан тўлиб-тошган бу нигоҳда яна бир нарса — нафрат бор эди! Ҳатто «инқилоб чавандози»нинг белига «осилиб» турган прокуратура «босси» ҳам менга бунчалик жирканиб қарамаганди. Беихтиёр кўзимни олиб қочдим.

— Уй керакми сенга?

Худо ҳаққи! Шарти кетиб, парти қолган кекса одамнинг овози шу қадар гумбурлашини биринчи кўришим. Худди гўрдан чиққан садодек!

— Уй керак бўлиб қолдими? — деди Ёвуз Рух тагин таҳдидли гумбурлаб.

Тамом! Ҳаммаси тушунарли! Булардан ҳеч қачон, ҳеч қандай нажот йўқлигини англадим, вужудимда ажиб енгиллик сездим. Нима қипти, биринчи марта кўряпманми бунақа Ҳангомаларни!

— Ҳа! — дедим ўзимни босишга уриниб. — Уй керак!

— Домлаларга йўқ уйни сенга қаёқдан топиб берсин?

— Унисини билмадим, — дедим ростини айтиб. — Аммо менга уй керак. Хотиним билан ётоқхонада туrolмайман!

Ёвуз Рух кўзимга тешиб юборгудек узоқ тикилди.

— Биографиянгда ёзибсан! — деди қоғоз варақлаб. — Шаҳар судида ишлаган экансан. Бир йил ишладингми?

— Саккиз ой...

— Нега ҳайдашди?

— Ҳайдашгани йўқ, — дедим хотиржамлик билан. — Ишлагим келмади.

— Эшитдингизми, Дмитрий Степанович! — Ёвуз Рух Жингалаксочга қараб кулди. Кулгиси ғалати экан. Худди калтакесакнинг томоқ қоқишига ўхшайди. — Суд органида ишлагилари келмабди... Хэх! Жингалаксоч индамади. Чарчоқ қиёфада бошини кафтига қўйганча тирсаги билан столга таянди. Бир чеккада ётган «Малборо» сигаретидан олиб, ялтироқ чақмоқтош ёқди. Узун стол атрофида ўтирган бир хил қиёфадагилар бир хилда сукут сақлашар, ҳайҳотдек хона жимжит, Ёвуз Рух варақлаётган қоғозлар ғайритабиий баланд овозда шитирлар эди.

— Афғонда хизмат қилган экан, — деди Ёвуз Рух. — Бош аргументи шу.

— Начора? — Жингалаксоч тутун қайтарди. Юзимга тикилиб туриб, анчайин осойишта оҳангда тушунтирди: — Сизни Афғонистонга биз юборган эмасмиз, йигитча.

— У ёққа борганимга мен ҳам афсусланаман! — дедим совуққина қилиб.

— Кўйиб берса душман томонига ҳам ўтиб кетади бунақалар. — Ёвуз Рух ўйиб юборгудек чақчайди. — Шошма! — деди навбатдаги қоғоз варағини ажратиб олиб. — Отанг колхоз раиси

экан-ку! Тўғрими шу гап?..

— Тўғри.

— Раис бўлса битта ўғлига Тошкентдан участками, кооператив уйми олиб беришга кучи етмайdimи?

Кулдим.

— Бундан чиқди... Раис отам менга участка ёки кооператив уй олиб берса, ҳаммаси ўзидан-ўзи ҳал бўлади. Шунақами?

— Пажалста! — деди Ёвуз Руҳ қўл дўлғаб. Жингалаксоч унинг хулосасини дарҳол қувватлади:

— Шахсий мулк сотиб олишга ҳар бир гражданнинг ҳаққи бор.

— Шунақа-ку... — дедим киноя билан. — Отам энди раис эмас-да! Лагерда ётибди. Шимолий Қозоғистонда! «Ўзбек иши» билан қамалган.

Ёвуз Руҳнинг кўзлари ёниб кетди.

— Ах-да! — деди ғўлдираб. — Кўрдингизми, Дмитрий Степанич! Бу... — ипдек бармоғини бигиз қилиб мени кўрсатди. — Бу — шубҳали шахс! Биографиясини ёлғон ёзган. Отаси қамалганини атайлаб яширган. Жамоатчиликни чалғитмоқчи бўлган.

— Қизиқ...— дедим ясама лоқайдлик билан. — Отам раислигидан фойдаланиб, менга уй олиб берса, қонунга хилоф эмас. Дадамнинг қамалганини ёзмасам — жиноят экан-да!

— Сен... сен... гапни чалғитма, унсур! — Ёвуз Руҳ ўрnidан туриб кетди. Тошбақаникидек ингичка бўйни баттар тиришиб, боши асабий қалтиради. Кўксидаги орденлари жиринглаб кетди. — Бўшатиб қўй кабинетни!

— Ҳаяжонланманг, Соат Ғаниевич! — Жингалаксоч Ёвуз Руҳни юпатди. — Ўтиринг!.. Йигитча! — деди мурасага чор-ловчи оҳангда. — Сизга квартира беролмаймиз. Бўпти, сизга рухсат.

— Уй керакмиш бунга! — Ёвуз Руҳ ҳамон ғазабини босиб ололмасди. — Ана, хотинингникига бориб тур!

Чиқиб кетардим-у, гапи нашъа қилди.

— Мусулмонмисиз? — дедим қоним қайнаб. — Мусулмончилик қоидаларини тушунасизми?

— Мен ҳеч қанақа мусулмончилик-пусулмончиликни билмайман! — Ёвуз Руҳнинг боши соат қапгиридек ликиллади.

— Мен биладан! — дедим қайсарлик билан. — Ичкуёв бўлишни хоҳламайман!

— Бўлмаса, хотининг билан кўчада ётиб юравер! — Боядан бери тилимни тийиб турган эдим. Ёвуз Руҳнинг гапи жонимдан ўтиб кетди. Айтмаслигим керак бўлган гапни айтиб юбордим:

— Нега шу тупроқда туғилиб ўсганлар шаҳар чеккасига чиқиб, лой чангаллайди-да, кеча келганларга уй тайёр?

— Нима? — Жингалаксочнинг кўзлари таҳдидли қисилди. — Нима дедингиз?

— Аниқроқ қилиб айтайми? — дедим ғазабдан овозим қалтираб. — Нима учун ўзбекка уй йўқ-да, кеча вагондан тушганларга уй тайёр?

— Шунақа денг? — Жингалаксоч лабининг бир чети билан кинояли илжайди. — Демак, сиз Тошкент фақат туб аҳолиники, ғайримиллатлар кетсин, демоқчисиз? Тўғри тушундимми?

— Йўқ! — дедим бош чайқаб. — Илгари келганлар кетсин, демоқчи эмасман. Энди келаётганлар келмасин, демоқчиман. Аҳоли ўзимизда ҳам...

У ёғини айтолмадим. Стол атрофида ўтирган бир хил қиёфалилар тўсатдан ҳар хил қиёфага кирди. Ҳар хил овозда ҳайкира бошлади. Бири кўзи олайиб бақирди, бири чинқирди, яна бири ҳайратдан ёқасини ушлади. Фақат айбномаси бир хил эди. Миллатчи! Халқлар дўстлигининг душмани!

— Жим! — Гувиллаб турган йўгон-ингичка товушларни гумбурлаган садо таққа тўхтатди. — Жим бўл! — деди Ёвуз Рух ўкириб. Қалтироқ кўлини пахса қилиб қичқирди: — Унсур! — деди оғзидан кўпик сачратиб. — Сени ўз кўлим билан отиб ташлашга тайёрман! — Кейин Жингалаксочга юз-ланди. — Милиция борми бу даргоҳца, Дмитрий Степанич! Бунақа бандитларни тийиб кўядиганлар борми-йўқми исполкомда!

Жингалаксоч вазмин одам экан. Шошилмай ўрнидан турди.

— Кўйинг, Соат Ғаниевич! — деди тасалли бериб. — Асабингизни асранг.

Секин-секин юриб ёнимга келди.

— Ўртоқ Шоматов, — деди куруқ ва расмий оҳангда. — Совет граждани сифатида давлатдан квартира олишга ҳақлисиз. Навбатингиз келса — оласиз. Сиз — озодсиз!

Қаранг, қандай яхши! Менга озодлик ҳадя этипти! Мана, майнавозчилик томошаси тугаяпти. Ҳаммаси жойида. Ҳаммаси рисоладагидек.

— Рухсатингиз билан бир нарсани сўрасам, — дедим иложи борича мулойим қилиб. — Навбатим қачон келади?

Жингалаксоч мендан ҳам мулойим жилмайди:

— Юз йилдан кейин!

Ўша куни

Гарангсиб кўчага чиқдим. Чарс чекким келарди. Майли, биз камбағалларга «Прима» ҳам тешиб чиқмайди! Энди сигарет тутатсам, ёнбош томондан ғўлдираган овоз келди:

— Чекишдан ол, ука!

Энсам қотиб бурилиб қарадим. Ким бўлди бу? Аввалига эслолмай турдим-у, тамакидан сарғайиб кетган тишларини кўрсатиб, илжайганидан таниб қолдим.

— Ие, Маузер ака!

— Қалайсан? — деди у кўлимни қисиб. — Шомансур акадан хабар борми?

— Хат келди. Юрганмишлар...

— Майли, ука, сабр қилинглар! — деди у сигарет тутатиб. — Мени айтди, дерсан, бу олатасирлар босилади. Нариси билан уч-тўрт йил. Жим юрибсанми ишқилиб? Ҳеч қаёққа бормадингми?

— Бордим. Республика прокуратурасига.

— КПЗга тикмадим?

— Яна бир марта келсанг, жиннихонага жўнатаман, деди.

— Тўғри айтибди! — Маузер Соатович илжайиб кўйди. — Жўнатадиям! Уларга чекланмаган ҳуқуқ берилган.

— Дадамнинг орденини топширдим. Амбарцумянга бериб кўйсин.

— Бекор қипсан! — У кескин бош чайқади. — Даданг орденини ҳалол меҳнат қилиб олганлар.

— Бўлмаса, ҳалол меҳнат қилган одамни қамоққа тикмасин.

Маузер ака «шу гапни менга айтяпсанми?» дегандек таънаомуз қараб кўйди. Бирпас сукут сақлаб турди-да, сўради:

— Бу ерда нима қилиб юрибсан?

— Уй масаласида келгандим.

— Уйни нима қиласан?

— Уйландим, — дедим хушламай.

— Зарилмиди? Нима қилардинг ёш бошингга бўйинтуруқ илиб?

Ғашим кела бошлаганини сезиб, елкамга қоқди.

— Мен-ку, овқатланиб олдим, — деди кулимсираб. — Қорнинг қалай? Бу ернинг

ошхонасида лағмонни бошлайди. Ейсанми?

Индамай бош чайқадим.

— Юр, бўлмаса, салқинроққа борайлик.

Рўпарадаги бокқа кирдик. Камалакранг харракка бориб ўтирдик. Боғ ичи дим, болалар қий-чув солиб отўйин учар эди.

— Комиссия мажлиси бўлдими? — деди у менга қарамай.— Зампред бошқаргандир йиғилишни? Сочлари жингалак Васильев?

Бош ирғадим.

— Нима деди?

— Юз йилдан кейин навбатим келаркан.

— Тўғри айтибди! — Маузер ака хунук хириллаб кулди. — Бу ўртоқ, — деди тушунтириб. — Ўзбекистонга ёрдам бериш учун Марказдан келганлардан.

Менга нима? Марказдан келадими, Америкаданми? Маузер ака мунгайиб ўтирганимни кўриб, елкамга қўл ташлади.

— Ўзбекнинг мақолини эшитганмисан? — деди кўзимга тикилиб, салқиган қовоқлари липиллаб кетди. — Меҳмон — отангдан улуғ. Зўр мақол-а? — Тағин кулган эди, йўтал тутди. — Шунақа! — деди туфлаб. — Уйингни тўрини бўшатиб берасан. Охирги кўйлагингни сотиб бўлса ҳам дастурхон ёзасан. Ноз-неъматларни тўлдириб ташлайсан. Меҳмон, ия, булар жаннатда яшаркан-ку, деб ўйлаб қолади. Кетаётганида елкасига тўн ёпасан. Хотинига бир жўра атлас берасан. Болаларига мева-чева... Меҳмон яна ўйлаб қолади. Ие, пора беряпти-ку, бундан чиқди, бир балоси бор, дейди... Кейин мазахўрак бўлади. Эртасига ўнта меҳмон келади. Сенга пойгак ҳам тегмай қолади. Ҳовлига чиқасан. Индинига юзтаси келади. Ҳовлигаям эга чиқади. Кўчага чиқиб кетасан. Кўчаюм торлик қилиб қолса, «фиш-ш-шт!» — У хуштак чалган эди, оғзидан тупук сачраб кетди. — Учасан, космосга!

Маузер Соатович жимиб қолди. Салқиган қовоқлари орасида милтираб турган кўзларида гусса бор эди.

— Халқлар биродарлиги деган нарса — муқаддас тушун-ча,—деди хўрсиниб. — Аммо бир юрт иккинчи юртни азбаройи бахтли қилиш учун босиб олмас экан. Бундан ўттиз йил, қирқ йил аввал юртимизга келган биродарларимизда инсоф бор эди... Энди бўлса... — У ҳафсаласизлик билан қўл силтади. — Ўзимизда юз минглаб ишсизлар юрибди саланглаб, иттифоқ тасарруфидаги корхонани куради-да, йигирма минг-ўттиз минг «мутахассис» олиб келади. Қурган заводи республикага шимилдириқ ҳам бермайди. Ҳаво билан сувни захарлагани қолади. — Бирпас жим қолди-да, ўрнидан турди. — Бўпти, кетдик, укам, сениям юрагингни сиқиб юбордим...

Катта кўчани кесиб ўтаётганимизда, истехзоли илжайди.

— Марказ нега шунақа қилаётганини биласанми? Халқаро қонун бор: қайси юртда туб аҳоли сони эллик фоиздан кам бўлса, «миллий озчиликка» айланиб қолади, яъни ўша юртга эгаллик ҳуқуқини йўқотиши мумкин. Мана, мақсад қаерда ётибди! Бўпти, хайр! — У асабий қалтираётган кўлини чўзди. — Сенинг уйинг масаласи бўйича, албатта, мақола ёзаман! — деди ишонтириб. — Яна эллик учта «афғон»нинг хати кўлимда турибди!

Сентябрнинг биринчи куни

Ўқишлар бошланди. Иккинчи курсга кириб, уялиб кетдим. Укам тенги олтига бола ўтирибди. Қолгани қизлар. Ҳаммаси офтобда эркаланиб шўхлик қилаётган мушук болага ўхшайди. Ўн икки нафар йигит армияга кетибди... «Мушукчалар» менга-ку унча эътибор беришмади. Аммо ҳаммаси охирги қаторда ўтирган, бир кўзи кўр, оғзи қийшайиб кетган йигитга хавотирланиб, ҳатто ирганиб қараётганини аудиторияга кирган захоти хис қилдим.

Биддимки, «афғонлар»дан. Ёнига бориб ўтирдим.

— О-о-отим Т-с-солижон... — деди дудукланиб. («С»га «Т»ни кўшиб гапирмаса, тили айланмас экан.)

Солижоннинг юзи чиндан ҳам кўрққувли эди. Чап кўзи кўр, оғзи қийшиқ, чап юзи оловга тушган маҳсидек ғижимланиб кетган. Тутилиб-тутилиб айтган ҳикоясидан шуни англадимки, Қобул томонларда бензовоз ҳайдаган экан... У ёққа кетишдан олдин математика куллиётида ўқиркан. У ердаги фанлар оғир бўлгани, мияси муттасил оғришини ҳисобга олиб, бизга ўтказишибди.

— У ёқда нима бўлди? — десам, дудукланиб тушунтирди:

— Фу-фу-фугас портлади... — Елкасидан кучиб, юзидан силагим келди.

Сентябрнинг еттинчи куни

Республика газетасида «Афғонистон жангчиларига муносабат шуми?» деган мақола чиқибди. Ўзим беҳабар эдим. Танаффусда Шаҳноза қўлимга газета тутқазди. (Хотининг тўртинчи курсда, ўзинг иккинчида ўқисанг, қизиқ бўларкан.) Мақолада шаҳар ижрокўми, хусусан, раис ўринбосари Д.С.Васильев Афғонда жароҳатланган аскарлар қисматига бефарқ қараётгани, бу масалада шикоятлар кўплиги айтилган эди. Бири телефон, бири уй, тагин биттаси оддий табобат ёрдамига муҳтож бўлиб юрганларнинг узундан-узоқ рўйхатида менинг ҳам исми шарифим бор эди. Қизиқ одам-да, Маузер ака! «Булар билан олишишдан наф йўқ», деб менга насиҳат қилади-да, тагин ўзини ўтга уради! Нима фойдаси бор!

Сентябрнинг саккизинчи куни

Шаҳноза «аямни соғиндим, кўриб келамиз», деб туриб олди. Аввалига тушунмадим. Мунча тиқилинч? Кейин бирдан ёдимга тушди. Ахир бугун саккизинчи-ку! Тўйимизга роса 1 ой бўлди. Вой, Шаҳноза-ей! Вой, шум-ей! Йўлдан гул, торт олдик. ...Бу кўча менга яхши таниш. Бир вақтлар мана шу тол тагигача кузатиб кўярдим. У ёғи Шаҳнозанинг таъбири билан айтганда, «тақиқланган зона» эди: кўни-кўшнилари кўрса гап-сўз кўпаяди... Бир ой илгари шу кўчадан жўраларим билан қий-чув қилиб кириб бордик. Ҳозир ҳам кулоғим остида ноғора садоси, карнайнинг тантанавор овози янграб кетгандек бўлди. Энди бу кўча — менинг ҳам кўчам. Анави кунгурадор, дарвозали уй — менинг ҳам уйим! Куёвман... Ҳар қалай! Дарвозани Дилноза очди: Шаҳнозанинг қақажон синглиси. Опасининг бўйнига осилиб, икки юзидан чўлпиллатиб ўпди.

— Рустам ака, салом! — деди катта қизлардек қўл чўзиб.

— Почча дегин, жинни! — Шаҳноза дашном бериб улгурмасиданоқ Дилноза ҳовлига югурди.

— Аяжон! Шаҳноза опам билан Рустам акамлар келишди! Шаҳнозанинг «қиз ўтириши»да келганимда одам кўплиги учунми, ҳовли тордек кўринган эди. Энди разм солсам, кенг-мўл экан. Ҳовли ўртасида гулзор яшнаб ётибди. Мармар фавворачадан сув зарралари отилади. Дид билан гир айлантриб солинган уйлар ярақлайди. Очик айвон нафис пардалар билан тўсилган.

Қайнонам югуриб айвондан тушди. Аввал менинг пешонамдан ўпди. Кейин Шаҳнозани кучоғига олди. Айланиб-ўргилиб кўришаркан, Шаҳнозага термулиб турган кўзларида «қалай, янгиликлар борми?» деган унсиз саволни уққандек бўлдим. Кўнглим чўкиб туриб қолдим.

— Қани, ичкари кининглар! — Қайнонам елкамга қоқиб илтифот қилди. — Қудам яхшимилар? Қудабувамлардан хуш-хабар борми? Ҳамманглар яхши ўтирибсизларми? — Айвонга чиқаётганимизда ичкарига қараб, овоз берди: — Адажониси! Қизингиз билан ўғлингиз келди!

Ичкаридан қайнотам чиқди. «Адидас» кийиб олган, сочлари қоп-қора, ҳаракатлари ёшлардек чаққон... Икковимиз кўришаётганимизда қайнонам беозор койиди:

— Вой ўлмасам, бу қанақа юриш куёвингизни олдида, аллакимларга ўхшаб... Боринг, костюм кийиб чиқинг!

— Нима қипти, Рустам ўзимнинг ўғлим! — деди қайнотам дўстона жилмайиб.

Шаҳноза кўнғироқ қилиб қўйган шекилли, дастурхон ноз-неъматлар билан безатилган, ўртада «Наполеон» коньяги, «Золотое кольцо» арағи турарди. Қайнотам дадамдан қандай хабар борлигини суриштирди.

— Хафа бўлманглар! — деди далда бериб. — Буям юрт бошига тушган тўй-да. Кўрасиз, ҳаммаси изга тушиб кетади.

Шаҳноза бирпасда елиб-югуриб хизмат қилишга киришди. Аввал чой, кетидан шўрва келтирди. Қайнотам шоколаднинг зар қоғозини йиртиб, олдидаги ликопчага қўйди. Коньяк пўкагини оча бошлади. Шаҳноза менга таънаомуз қараб турганини сезиб, илтимос қилдим:

— Қўйинг, ада, мен ичмайман.

— Тўғри қиласизлар! — деди Шаҳноза жилмайиб. — Иссиқ кунда...

— Сен эркакларнинг ишига аралашма, хўпми, қизим! — деди қайнотам эркаловчи оҳангда. — Яхшиси, аянгга қараш...

Миттигина биллур қадаҳдаги бир қултум ичкиликдан терлаб кетдим.

— Васильевнинг пўстагини қоқишибди-ку! — деди қайнотам шўрва ичатуриб.

Тушунмадим.

— Кечаги газетани айтаман! — Қайнотам кулимсираб бош чайқади. — Ўзимга айтсангиз ҳам бўларди, Рустамжон. Дмитрий Степанович билан яхши танишмиз.

Бундан чиқди қайнотам Жингалаксоч билан... Ҳа, дарвоқе, шахардаги каттакон «торг»нинг бошлиғи бўлганидан кейин танийди-да.

— Бу ёғини ўйламаган эканман, — дедим қимтиниб. — Маузер Соатович билан тасодифан...

— Ким у Маузер Соатович? — деди қайнотам гапимни бўлиб.

— Редакцияда ишлайди.

— Умуман, тўғри ёзган, — деди қайнотам яна коньяк қуйиб.

— Барибир бизга уй бермайди, — дедим ишонч билан.

— Нега бермас экан? Беради! Қани, олдик! Саломатлик бўлсин! — Қайнотам самимий илтифот қилди. — Олаверинг, Рустамжон. Нима қипти, жиндай-жиндай...

Ийманиб шўрва хўплаётганимда ўрнидан турди.

— Бемалол ёзилиб ўтираверинг, мен ҳозир... — деди-да, айвонга чиқди. Зум ўтмай ўша томондан телефонни ғириллатиб рақам тераётгани эшитилди.

Хонага гунафшаранг бахмал муқовали альбом кўтариб Дилноза кирди. Ниҳолдек нозик. Қош-кўзлари Шаҳнозага ўхшаб кетади.

— Рустам ака, — деди сирли қилиб. — Битта нарса кўрсатайми?

Ёнимдаги стулга ўтирди-да, альбомни очди.

— Мана! — деди кўзларида болаларча табассум ёниб. — Қаранг!

Бу ўзимнинг Афғонистондан юборган суратим эди. Эгним-да бушлат, бошимда шлемофон, елкамда автомат...

— Дилноз!.. — Остонада пайдо бўлган Шаҳноза альбомга кўзи тушди-ю, югуриб келди. Альбомга қўл чўзган эди, Дилноза чаққонлик қилиб, шаппа ёпди.

— Йиғлагансиз! — деди каттакон сирни очаётгандек бошини сарак-сарак қилиб. — Ўзим кўрганман, Рустам акамнинг суратини томоша қилиб, ҳар куни йиғлагансиз!

Шаҳноза дув қизариб кетди.

— Хоин! — деди мушти билан ясама дағдаға қилиб.

— Йиғлагансиз! Йиғлагансиз! — Дилноза кула-кула айвонга қочиб чиқди.

Ўша томондан қайнотамнинг овози кедди:

— Барношка! Мен — Расулевман. Дмитрий Степановични улагин... Степанич! Салом! Анави масала бўйича индинга борса бўладими? Ҳа, Шоматов Рустам... Келишдик, соат учга!

Бирпасдан кейин қайтиб кирди.

— Рустамжон! — деди тушунтириб. — Индин соат учга ижроқўмга борасиз. Иккинчи қават, зампред қабулхонаси...

— Васильев дегани ўша одам бўлса, — деб бошлаган эдим, қайнотам кулиб, сўзимни кесди:

— Бемалол бораверинг. Ёрдам беришади. Газета танқидидан хулоса чиқарсин-да, мундоқ! Сиз ўзингизнинг қонуний ҳаққингизни талаб қиляпсиз!

Сентябрнинг ўнинчи куни

Эшикни иккиланиб очдим. Майли, Жингалаксоч қайнотамнинг сўзини ерда қолдирмаслик учун мени қабул қилишга-ку қилар. Аммо ўша одам мен эканимни қаёқдан билсин? Кўради-ю, ҳайдаб чиқаради. Юз йилдан кейин кўришишга ваъдалашганмиз, ахир!

Қабулхонада оёғини чалиштириб сигарет чекиб ўтирган котиба қиздан бўлак ҳеч ким йўқ эди. Қиз исми шарифимни сўради.

— Бир минутга! — деди-да, сигаретни кулдонга босиб ўчирди. Шошилмай ўрнидан турди. Жинси юбкаси шунақанги калта эканки, хаёлимга бемаъни ўй келди: табиий зарурат юзасидан анавинақа жойга борса, юбкасини кўтариб ҳам ўтирмаса керак. У чарм қопланган эшик ортида ғойиб бўлди-да, дарҳол қайтиб чиқди. Оппоқ, лўмбиллаган сонларини намойиш қилиб, дик-дик юриб келиб, жойига ўтираркан, мулойим жилмайди:

— Марҳамат, ўртоқ Шоматов.

Хона унчалик катта эмасди. Ортикча ҳашамлар йўқ. Деворда «Партия — давримизнинг ақл-идроки ва виждонидир» деган шиор осиглиқ турибди. Кириб борганимда Жингалаксоч хона ўртасида турган экан. Осойишта юриб келиб, кўришиш учун кўл чўзди.

— Дмитрий Степанович! — деди ўзини таништириб. Анграйиб қоддим. Наҳот танимаган бўлса? Икки ҳафта олдинги даҳанаки «жанг» наҳот ёдида бўлмаса!

— Шоматов, — дедим мингиллаб.

— Ўтиринг, ўртоқ Шоматов. — У тўрдаги столдан ғижимланиб кетган таниш папкани олиб келди. Стол қиррасидаги курсига, ёнимга ўтирди. — Қани, кўрайлик-чи, нима гап ўзи? — деди вазминлик билан.

Қоғозларни шошмасдан варақлашини кузатиб ўтирибман-у, хаёлимда нукул бир гап айланади. «Мазах қиляпти! Ҳозир мулойим жилмаяди-да, узр, йигитча, юз йилдан кейин келасиз, дейди».

— Ўртоқ Шоматов! — деди у ҳужжатларни обдан текшириб бўлгач. — Гарчанд қонунни четлаб ўтишга тўғри келса-да, сизга ёрдам берамиз. Интернационалист-жангчиларга кўмаклашиш — бизнинг бурчимиз. Ҳозирча эски фонддан ажратиб турамиз. Кейин ўйлашиб кўрамиз...

— Нима? — дедим ўз қулоғимга ишонмай.

Дмитрий Степановичнинг мовий кўзларида табассум пайдо бўлди.

— Эски фонддан, — деди тушунтириб. — Чилонзорда бир хонали квартира бўшаган. Англашимча, сиз жуда ҳам муҳтожсиз. Янги уй қурилиб битишини кутолмайсиз.

Гап оҳангида «Хафа бўлмайсиз-да, биродар», деган маъно бор эди.

— Ордерни келар чоршанба куни Чилонзор ижроқўмидан оласиз! — У хайрлашаётиб қўлимни самимий қисди. — Уй тўйига таклиф қилсангиз, албатта, бораман!

Гарангсиб эшик олдида борганимда қўшиб қўйди:

— Редакцияга расмий жавоб хати қиламиз. Унгача ўзингиз Ҳам ишим ижобий ҳал бўлди, деб айтиб қўйсангиз ёмон бўлмасди.

Эшик тутқичидан ушлаганча узоқ туриб қолдим. Демак, таниб турибди. Мақолани ҳам ўқиган. Ўша кунги «безорилигимни» бир оғиз юзимга солмади.

— Раҳмат, Дмитрий Степанович! — дедим ҳаяжонланиб.

— Арзимайди. Бирон проблема туғилса, бемалол келаверинг.

Ташқари чиқиб, рўпарасидаги қайрағочга суяниб қолдим. Узоқ турдим. Курант соати тантанавор занг урар, япроклари эрта сарғайган қайрағоч куз шамолида оҳишта шовуллар эди. Юрагим шодон гурсилларди. Бор экан-ку адолат! Бу дунёда ҳақиқат деган нарса ҳам бор экан-ку!

«Маузер аканинг олдига бораман. Ҳозир! Ҳозироқ! Кейин Шаҳнозадан суюнчи оламан. Адамга телефон қиламиз! Раҳмат, деймиз! Раҳмат, ада, ҳақиқатни тиклашга ёрдам берганингиз учун минг раҳмат!»

Ўша куни кечқурун

Эр-хотин автомат телефонда қўнғироқ қилдик. Адам вазминлик билан қутлади.

— Ҳали сенлар кўрганингни ҳеч ким кўрмайди, болаларим, инок бўлинглар, сенларнинг бахтингни кўрсам, бас, — деди. Шаҳноза икковимиз «Гулистон»га кирдик. Шаҳноза жиндай шампань ичди. Юзлари ёниб кетди. Хурсандмиз!

Сентябрнинг ўн учинчи куни

Шаҳнозанинг юзига яна ҳуснбузар тошди. Чиннидек тиниқ чехраси ғадир-будир бўлиб кетяпти.

Сентябрнинг ўн олтинчи куни. Кечаси

Ғалати товушдан уйғониб кетдим. Нима гаплигини тушунолмай узоқ гарангсиб ётдим. Хушим жойига келганида англаб етдим: Шаҳноза тескари қараб йиғлаб ётибди. Унини чиқармаслик учун ёстикни тишлаб олган. Ўкинч билан, алам билан йиғляпти. Ҳар ҳиқиллаганида гавдаси силкиниб-силкиниб кетади... Ўзимни ухлаганга солиб ётавердим. ...Ёнингда жондан суйган одамнинг йиғлаб ётса-ю, сен ақалли бир оғиз ширин сўз билан юпатолмасанг, оғир бўларкан. ...Ўлгим келяпти...

Сентябрнинг ўттизинчи куни

Кўчиб ўтдик. Тўғри, Шаҳнозанинг ярим жиҳозлари Пскентда қолиб кетди. Аммо энди бизнинг ўз бошпанамиз бор! Ҳар куни олтмиш чақиримга қатнаб юрмаймиз. Дмитрий Степанович «эски фонд» деганда вайронага айланган уйни тасаввур қилган эдим. Йўқ, бир хонали бўлса

ҳам яхши таъмирланган, қутидеккина уй экан... Кечқурун уйимиз меҳмонга тўлди. Ойим, акам, келинойим, бу ёқдан қайнотам билан қайнонам, Дилноза... Шаҳноза ўз қўли билан ош дамлади. Ойим «Туп қўйиб, палак ёзинглар, ўзларингдан кўпайинглар», деб оқ фотиҳа берди. Уч эркак иккита арақни бўшатдик. Хуллас, ҳаммаёқ байрам! Энг муҳими, энг... энг муҳими — доцент айтганидек, муҳит ўзгарди. Шояд энди...

Октябрнинг бошлари

Қарасам, буфет токчасида кўғирчоқ турибди. Қоп-қора сочи иккита қилиб ўрилган. Атлас кўйлак, атлас лозим кийгилиб кўйилган... Кўзлари мунчоқдек. «Қаёқдан келди», десам, Шахноза кўғирчоқни олиб, бағрига босди.

— Чиройлими? — деди жилмайиб.

Кўғирчоқ сочини силаркан, кўзининг туб-тубида яшириниб ётган мунг юзага қалқиб чиққандек бўлди. Қиз бола нимага эсини танимасдан туриб кўғирчоқ ўйнайди? Нима учун «боласи»нинг сочини тарайди. Ювин-тиради, аллалаб ухлатади? Шахноза ҳамон кўғирчоқ сочини силар, мендан кўз узмас эди. Индамай кўчага йўл олдим. Чарс чекким келяпти!

Эртаси куни

Бу гал доцент анча хомуш муомала қилди.

— Биласизми, ука, нукул шуни ўйлаб, яхши қилмаяпсиз. Айтдим-ку, хаёлингизда фақат бир нарса айланаверса, тормозланиш кучайиб кетади.

Қоним қайнаб кетди.

— Нима қилай бўлмаса! — дедим бақириб. — Ўйламагин деб калламни узиб ташлайми?

Доцент елкамга кафтини босиб, кўзимга ҳамдардлик билан узоқ тикилди. — Ахир хотиним тирик одам-ку, — дедим титраб. — Кўғирчоқ эмас-ку, дўхтир! Икки ой бўлди!

Доцент бир лахза ўйланиб қолди.

— Тушингиз бузилиб, эакуляция бўлиб турадимми? Дафъатан гапини тушунмадим. Кейин бориб етди калламга.

— Нимайди? — дедим гашим келиб.

— Бир гап айтсам, кўнглингизга келмайдими? — деди ҳардамхаёл алпозда.

— Айтаверинг! Менда кўнгил қоптими?

Доцент рўпарамга ўтирди.

— Аввал ҳам гапирмоқчи бўлгандим-у, тилим бормаган-ди. — Узоқ жим қолди-да, иккиланиброқ давом этди:— Ўзбекка ўзбек сифатида бу гапни айтишим ноқулай. Врач сифатида гапиришга ҳам ҳаққим йўқ. — Тагин, бирпас чайналиб турди-да, қатъий қарорга келди шекилли, ишонч билан деди: — Агар майл сезсангиз, бошқа аёл билан бўлиб кўрасиз! Йўқ, келин билан ажрашинг, демайман. Шунчаки, кўнглингиз тусаган бирон аёл билан... Кўп эмас, бир-икки марта. Ҳаётда бундай ҳолатлар кўп бўлади, Рустамжон. Бир аёлга муносабатда рўй берган тормозланиш бошқаси билан бўлганда йўқолиши, яъни уйғониш жараёни нормал изга тушиб кетиши мумкин. Биласизми... — Бошини кўтариб, кўзимга қаради-ю, дами ичига тушиб кетди.

— Мен фаришта эмасман, дўхтир, — дедим эзилиб. — Лекин Шахнозанинг садоқатига жавобим шу бўладими?

Доцент ерга қараб, хўрсинди:

— Узр, укажон...

Октябрнинг ўрталари

Домимизда Қурбоной хола деган хотин бор. Фаррош. Коптоқдек думалоқ, қачон қараса, кўлидан супурги тушмайди. Аллақарини онамга ўхшатаман. Мехрибонлигим, ҳар гапда айланиб-ўргилишим...

Кечкурун эшик жириглаб қолди. Чиксам, Қурбоной хола турибди.

— Аканг келди, холанг тасаддук! — деди елкамга қоқиб. — Пешинда келган эди. Бизникига кириб ўтириб турақолинг, Рустамжон билан келин ҳали-замон кеп қолишади, десам кўнмади.

Шошиб турган экан, хат ташлаб кетди. — Курбоной хола конвертига Пскент адреси ёзилган хатни узатди. Дадамдан.

— Уйга кириш, хола. Келинингизнинг овқати тайёр бўл қолди, — деб ҳарчанд қистамай, рози бўлмади.

— Умидахон иккинчи исменда, холагинанг ўргилсин. Невараларим ёлғиз. Худо хохла, ойинглар келганларида, албатта, кираман! — дедию шоша-пиша тушиб кетди.

...Шаҳноза овқат келтиргунча диванга ёнбошлаб, хатни икки марта ўқиб чиқдим.

«Рустамжон, — деб ёзибди дадам. — Тўйинг бўлганини ўқиб, ўзимда йўқ севиндим. Мендан келинга салом айт. Насиб этса, ўз юртимга омон-эсон борсам, Шаҳноза қизимнинг қўлидан албатта ош ейман. «Сизнинг масалангиз бўйича оёғим етган жойгача боравераман», дебсан. Калта ўйлама, жон болам! Фейлингни биламан-ку, Рустамжон! Арзимаган нарсага ловиллаб кетасан. Шундоқ ювош акангни бошига қай кунларни солмади булар! Дадам тинч бўлсин, бир азоби икки бўлмасин, десанг, ҳеч кимнинг эшигини тақиллатма! Ҳеч кимга ялинма! Турган-битгани ёлғон-яшиққа, зўравонликка қурилган бу юртда адолат деган нарсанинг ўзи йўқ! Аммо бу гапни айтолмайсан. Гиринг десанг, уриб белингни синдиради! Ёшим олтмишдан ўтиб, кўп нарсаларга энди-энди тушунапман, хом сут эмган банда! Ўйлаб қарасам, ўтган умрим — умр эмас, туш экан. Гўё мен эсимни таниб-танитай биров уйку дори ичиргану туш кўриб юраверганман: гоҳ ширин, гоҳ хатарли туш кўриб. Ўша «бирова» қаёққа судраса, кетидан эргашиб кетаверганман, нима буюрса, кулоқ қокмай бажараверганман... Уйғонишга эса кўрққанман... Мана энди, уйғониб, ён-веримга қарасам, менга ўхшаганлар кўп экан... Ишонасанми, ўғлим: баъзан қараб туриб кулгим келади. Хўп, мен-ку, «гуноҳқорман», «жиноятчиман». Биздақа «ёмонлар»ни «яхши» йўлга соладиганлар-чи? Улар ким? Муроди нима? Разм солиб қарасам, улар ҳам уззукун туш кўриб юрганга ўхшайди. Вазифаси битта: буйруқни бажариш... Кўзида маъно йўқ. Мен уларни ёмон кўраман. Аммо қараб туриб баъзан шуларга ҳам раҳмим келади. Ўлганининг кунидан, азбаройи бола-чақасини боқиш учун шу юмушни бажариб юрганга ўхшайди, бечоралар... Худо ҳаққи, ақлим етмайди: бу қанақа ҳаёт?

Авваллари лагердаги баъзи оғзига кучи етмаганлар мени «босмачи» деса, хафа бўлардим. Энди парво қилмайман. Босмачи ким? Қайси босмачи қайси юртга босиб борибди? Ўз юртини ҳимоя қилган одам босмачи бўладими? Йигирма-йигирма беш йил аввал туғилмаганимга афсусланаман, ўғлим! Йигирма беш йил олдин, аср бошида туғилганимда эди, «босмачилар» қаторида туриб, ҳақиқий босмачиларнинг додини берган бўлардим. Тоғ-тошларда ўлиб кетсам рози эдим. Ўшанда онанг бечора мени учратмасди. Сен ҳам туғилмасдинг. Афғонистонга бориб, ўзинг ҳам азоб чекмасдинг. Ўзгаларга ҳам ўқ отмасдинг! Яна бир карра айтаман: Рустамжон, жон болам! Милиция, тергов, прокуратура деган идораларнинг эшигига йўлай кўрма! Финг деб овозинг чиқдими, милён хил айбни бўйнингга шилқ этиб илади-да, КПЗга тикади. Кейин, додингни Худога айтасан! Буларнинг қўлига тушишни душманамга ҳам раво кўрмайман, ўғлим! Шунақанги маккорки, қилаётган хунарларини кўрса Шайтоннинг оғзи очилиб қолади. Шунақанги бешафқатки, қўллаётган усулларини кўрса, фашистнинг лабига учуқ тошади! Адолат, ҳақиқат деган нарсаларни излаб овора бўлма. Бунақа гаплар қорга ёзиб, офтобда қуритилган. Яхшиси, ўзингни ўйла. Онангни эҳтиёт қил. Сен у ёқдасан, мен — қамокдаман... Онанг шўрлик иккаламизнинг дардимизда адои тамом бўлди-ку! Лагеръ началниги дуруст одам кўринади. Октябрь ойида посилкага рухсат берган. Иложи бўлса, жун пайпоқ, қўлқоп юборинглар. (Аканга ҳам ёзганман бу гапни.) Бу юртлар совуқ... Началник декабрда свидание берамиз, деб ваъда қилган. Гапида турса, яна хабар қиламан. Онанг келиб, овора бўлиб юрмасин. Илҳом иккаловинг келсанг — бас. Мендан Шаҳнозахонга салом айт. Худо насибамни қўшиб омон-эсон борсам, келинимни пешонасидан ўпиб, яна бир карра оқ фотиҳа бераман. Дуои салом билан, даданг. 23 сентябрь».

Октябрнинг ўрталари

Бугун Ёвуз Рухни кўрдим. Гастрономда гўштга навбат кутиб тургандим, қарасам, олдинроқда у ҳам турибди. Кўзлари оловдек ёниб, менга узоқ тикилди. Салом беришимни кутди. Кўзига тик қараб туравердим.

— Ёшлар айниб кетди, — деди ёнидаги кампирга ҳасрат қилиб. — Катталарни иззат қилмайди. Ҳасрат қияпти-ю, овози ўктам, қаҳрли.

Қариганда аҳволи шу бўлса, ёшлигида қанақа бўлганикин? Хаёлимга келган гапдан ичимда кулиб қўйдим: «Қари бўри!» Бундан чиқди Ёвуз Рух шу атрофда туради.

Октябрнинг йигирманчи куни

«Қўлга тушишим»га сал қолди. Кундалигимни «ўз жойи»га — балкондаги эски қақир-куқурлар солинган шкафнинг энг пастки тортмасига яшираётганимда Шаҳноза чиқиб қолди. «Нима кидиряпсиз?» деган эди, сигарет чекишга чиққанимни айтдим. Маънироқ баҳона тополмасам нима қилай? Шаҳноза кўзимга узоқ тикилиб турди-да, индамай уйга кириб кетди. Шунақанги синчковки, хохласанг, нима туш кўрганинггача айтиб беради...

Октябрнинг йигирма иккинчи куни

Рўпарадаги домда турадиган қўшнимиз ўғлини уйлантирди. Улар билан кириш-чиқишимиз йўқ... Умуман, домда туриш ғалати... Қишлоқда, борингки, шаҳардаги маҳаллаларда ҳам қўни-қўшни бир-бирининг иссиқ-совуғидан хабар олиб тура-ди. Ён қўшнилари биров-бировига бир коса овқат узатади. Эркаклар кечкурунлари чойхонага чиқиб гурунглашишади. Бировникида яхши тўй, ёмон ўлим бўлса, ҳамма ёпирилиб келади... Домдагилар... Нима десам экан... тошбақага ўхшайди. Ахён-ахёнда зинадами, эшигингиз рўпарасидами, қўшнингизга дуч келасиз. Бошини косаси ичидан чиқариб, хўмрайиб қараб қўяди. На салом бор, на алиқ... Бирпас қараб туради-да, ўрмалаб инига кириб кетади...

...Тўйга чиқмокчи эмасдик-ку, Қурбоной хола койиб берди:

— Вой, худо урди-кетди, Рустамжон болам! Кўздек қўшнининг тўйига чиқмайдими одам деган? Шаҳноз келинимгаям айт: холам тайинладилар, дегин, силкиниб-силкиниб хизмат қилсин! Тўй дегани кўпчилик билан бўлади-да, холанг қоқиндик! Худо хоҳласа, эртага сенлар ҳам бешик тўйи қиласан, ўғил тўйи кўрасан...

Хўп, дедим. Шаҳноза эрталабдан чиқиб «силкиниб-силкиниб» хизмат қилди. Мен ҳам наҳорги ошда лаган ташидим. Кечкурун икки дом ўртасига ёзилган никоҳ дастурхонини безатишда кўмаклашдим... Қизиқ, тўй деган нарсанинг Худо назар солган ғалати файзи бўлади, шекилли. Ўзимнинг руҳим-да ҳам ажиб енгиллик сездим...

Тўй кечаси очиқ деб эълон қилинганида рўпарамизга ингичка мўйловли сумакдек озғин йигит билан атлас кўйлак кийган, қорни қаппайиб, юзини сезилар-сезилмас доғ босган аёл келиб ўтирди. Келин-куёв шаънига айтилган биринчи табриқдан кейин рўпарамизда ўтирган аёл жилмайган кўйи менга гап отди:

— Танимадингиз-а, Рустам ака! — Ёнидаги йигитга ўгирилиб, таништирди. — Бу киши — Бахтйёр акам...

Бир зум тикилиб турдим-да, эсладим.

— Ие, Ҳабиба?

«Сиз» дейишни ҳам, «сен» дейишни ҳам билмай, каловланиб қолдим.

Ахир бу — Ҳабиба-ку! Ўнинчи синфда ўқиётганимда саккизинчида эди. Менга замондош шоирларнинг шеърлари кўшилган ишқий мактублар ёзавериш, бошимни қотириб юборган

қизалоқ! Боядан бери танитай ўтирганимга ўзим хайрон бўлдим. Жудаям ўзгариб кетибди.

— Яхши юрибсизми, Ҳабибахон? — дедим бошқа гап тополмай.

— Ништякман! — Ҳабиба шўх жилмайиб «Бахтиёр акаси»га юзланди. — Рустам ака билан мактабдошмиз... Келинойимизни таништирмайсизми, мундоқ, Рустам ака!

Шаҳнозани таништирарканман, хаёлимга нохуш ўйлар келди. Назаримда, Ҳабиба, кўриб қўй, сен писанд қилмагандинг, тенгимни топдим, яқинда фарзандли бўламиз, деётгандек, Шаҳнозага истехзо аралаш тикилиб-тикилиб қараётгандек эди... Худога шукр! Ит эгасини танитайдиган Тошкентдек шаҳри азимда ҳам яна бир ҳамқишлоғим топилди... Ким билсин, қишлоқдаги висир-висирлар Ҳабибанинг ҳам қулоғига етгандир. Ҳаммаси жонга тегди! Ичгим келяпти!

...Базм айни қизиганда тўртинчи қават деразаси очилиб майкачан бўлиб олган айиқбашара барзанги «ўчир даранг-дурунгингни» деб ҳокимона буйруқ берганда вужудимга титроқ кирди. Қарасам, тўйхонадаги уч юзга яқин одам дами ичига тушиб, мунғайиб турибди. Куёв билан келин саросимада, машшокдар созини ғилофига соладиган... Бу қандоқ гап! Тўй қилиш гуноҳми? Кимдан кўрқасан? Нимага кўрқасан, қўйга ўхшаган овсарлар! Умрим бино бўлиб, кўлимни кўтарган бола эмасдим. Атайлаб «Лазги»га ўйнадим. Девор тагидаги столда қий-чув кўтарилганини, беш-олти хотин-халаж орасида Шаҳноза ҳам сапчиб ўрнидан туриб кетганини, жикқа ҳўл бўлиб, баданига ёпишиб қолган кўйлагининг ёқасини ғижимлаётганини кўриб, тепага қардим. Барзанги деразани ланг очганча қўлида яшил пластмасса пақир ушлаб турибди.

...Тўртинчи қаватга қандай чиққаним эсимда йўқ. Худо ҳаққи, мен унга қўл кўтармоқчи эмасдим. Қўлидаги вино шишасини бошим устида кўтарганидан кейин... у ёғи нима бўлгани ёдимда йўқ. Шаҳнозанинг «Ўлдириб кўясиз!» деган чинқириғидан ўзимга келдим... Ким нима деди, нима қилди, бунисиниям эслолмайман. Фақат гўрдан чиққандек гулдураган садо қулоғимга аниқ-равшан кирди:

— Фирт миллатчи экансан, бола! Умринг турмада чириб кетади!

...Бу — Ёвуз Рухнинг овози эди.

Октябрнинг йигирма учинчи куни

Фарҳод бозоридан майда-чуйда харид қилиб келаётсам, домнинг пастида Қурбоной хола ўрис кампир Клава хола билан гаплашиб турибди. Салом бердим. Русчалаб.

— Сан, ўғлим, хапа бўма! — деди Клава хола соф тошкентча шевада. — Ичвоганидан кейин кўнглига кеган қилғилиқни қилган-де, ану чўчка! Эси бўса, мундоқ пастга тушмийдими, ўтирмийдими, одамга ўхшаб... Кечаги воқеа ёдимга тушди.

— Кўяверинг, хола, — дедим кулиб. — Шунчаки гап-да! Эсимдан ҳам чиқиб кетди...

— Келинни обқир маникигаям, — Клава хола сидқи-дилдан тайинлади.—Мундоқ кириш-чиқиш қилийлик, болам, кўздай кўшнимиз...

— Раҳмат, хола, — дедим меҳрим ийиб. — Ўзингиз чиқинг бизникига!

— Насиб этса чиқаман, болам... — Клава хола Қурбоной холага юзланиб тагин ўз дардларидан ҳасратлаша кетди.

Ўша куни кечқурун

Уйимизга Ёвуз Рух келди. Юракни сиқадиган оқшом эди. Пешиндан кейин осмонни мағзавадек кир булутлар қоплади. Куёш ботганми-йўқми, билиб бўлмайди. Дилтанг қоронғилик чўкди. Ташқарида куз шамоли инграйди. Дераза рўпарасидаги бақатераклар шохи айқаш-уйқаш бўлиб, бандидан узилган хазонлар кўршапалакдек жонсарак парвоз қилади.

Шаҳноза тушдан кейин «аямлардан хабар олиб келай», деб уйга кетганча ҳамон дараги йўқ,

кўнглим алағда эди. Эшик жиринглади. Йўқ, бу Шаҳноза эмас. Шаҳнозада калит бор, очиб кираверади. Ҳайрон бўлиб, эшикни очсам, остонада Ёвуз Рух турибди. Бошида қора шляпа. Эгнида узун, қора плаш. Кўзлари ёниб турибди.

— Икки оғиз гап бор! — деди-да, рухсат сўраб ўтирмай, ичкари кирди.

Беихтиёр ортга чекиниб, йўл бўшатдим.

Ёвуз Рух йўлакка кириб атрофни синчков кузата бошлади. Худди бу хонадонда аллақандай шубҳали шахслар яшириниб ётгандек... Ўзимга нашъа қидди. «Нега киргиздим уйимга!»

— Хизмат? — дедим гашим келганини яширмай.

— Гап бор! — У шляпасини ечаётган эди, билагидан тутдим.

— Ечинишингиз шартмас.

— Чирокни ёқ! — деди у ғуддираб. Асабийлашдим.

— Қоронғидан кўрқасизми?

— Мен ҳеч нимадан кўрқмайман. Ёқ чироғингни! Унинг захил юзи нимқоронғида яна ҳам оқариб кетгандек бўлди.

Нега буйруқ қилади бу менга? Нега сенсирайди? Мен унинг ўғли бўлмасам, невараси бўлмасам! Хаёлимга ғалати савол келди. «Қизиқ, шунинг ҳам болалари бормикин?»

— Менга қаранг! — дедим таҳдидига таҳдид билан. — Гапингиз бўлса айтинг-да, чиқиб кетинг.

Бу арвоҳни Шаҳноза кўришини хоҳламасдим.

— Хэх! — Ёвуз Рух калтакесақдек томоқ қоқди. — Кечаги қилиғинг билан бир эмас, тўртта статья сотиб олганингни биласанми? — У ипдек бармоқларини букиб, санай кетди. — Бировнинг уйига бостириб кирдинг — бир! Уриб, майиб қиддинг — икки! Миллатчилик қилдинг — уч... Исполком-даги мажлисда ҳам миллатчиликка оид гаплар айтган эдинг...

Бир қўлим билан эшикни очиб, иккинчиси билан елкасидан тутдим.

— Чиқинг! — Ёвуз Рухнинг боши соат қапғиридек ликиллаб кетди. — Жўнанг! — дедим таҳдид билан. Тагин бир дақиқа, атиги бир дақиқа ўтса, ўзимни идрок этолмай қолишимни сезиб турардим.

— Кўрамир! — У зина майдончасига чиқди-да, қоронғида кўзлари ёниб, гумбурлади. — Отангни ёнига бадарға қилмасам... Унсур!

Октябрнинг йигирма бешинчи куни

Кундуз кунлари метрода одам сийрак бўлади. Дарсдан қайтаётгандик. Шаҳноза ўртароқдаги ўриндикда ўтирар, мен ёнида тик турган эдим. Метроми, автобусми, бўш жой бўлса ҳам ўтирмасликка одатланганман. «Ёшлик» бекатида беш-ўн одам чиқди. Ичиб олган шекилли, барқашдек башараси қизариб кетган йигит илжайиб келиб, Шаҳнозанинг ёнига ўтирди. Сурбетларча қараб-қараб қўйди-да, гапга солди:

— Соатингиз неччи бўлди, яхши қиз?

Шаҳноза энсаси қотиб юзини ўгирган эди, йигит шаппа билагидан ушлади.

— Айтақолинг, жонидан!

Ёқасидан олиб бир силтагандим, японча куртқасининг занжири тириллаб узилди.

— Қўйвор! — деди типирчилаб.

Кейин нима бўлгани эсимда йўқ. Шуниси ёдимдаки, навбатдаги бекатда поезд тўхташи билан итқитиб юбордим. У вагонга ёпирилиб кираётган одамларга туртинганча гандираклаб бориб, мрамар скамейкага урилди, ўнбалок ошиб кетди... Ташқари чиқсак, ёмғир шивалаётган экан... Совуқ ва зериктирувчи куз ёмғирининг дебочаси. Ўзимни қўлга олишга ҳарчанд уринмай, ҳамон титроғим босилмас, ғазабдан тишларим ғижирлаётганини сезиб турардим.

— Ёмғирпўш олмаган экансан-да, — дедим ўзимниям, Шаҳнозани ҳам юпатиш учун.

Шаҳноза юзини ўгирди. Ранги ўчиб кетган, лаблари пирпираб турарди.

Уйгача гаплашмай кеддик. Эшикдан киришимиз билан Шаҳноза туфлисини ечиб улоктирди.

— Қанақа одамсиз? — деди тўсатдан. — Қанақа одамсиз ўзи? Бугун биттасини урасиз! Эртага бошқасини бўғасиз! Кунига бир карра юрагимни ёрмасангиз, кўнглингиз жойига тушмайди! — У йиғлаб юборди. — Башарангизга қаранг! Бандитнинг ўзисиз!

Миям зиркираб кетди.

— Ҳа! — дедим бақириб. — Бандитман! Каллакесарман! Чидасанг — шу!

Шаҳноза юзимга ярқ этиб қаради.

— Муштлашишдан бошқа нарсаням биласизми? — деди кўзлари ғазабдан ёниб.

Юрагимда бир нима узилиб кетгандек бўлди.

— Балки билагингдан ушлагани хуш ёққандир? — дедим ўкириб.

— Ҳа! — Шаҳноза алам билан ер тепинди. — Ёқди! Билдингизми, ёқди! — деди чинқириб. Ўзининг гапидан ўзи кўрқиб кетгандек, бирдан жимиб қолди. Кафти билан оғзини тўсиб, юзимга термилиб турди-да, хўнграб юборди.

— Рустам ака! — деди бўйнимга осилиб. — Кечиринг, жон Рустам ака... — Сўнги сўзларини йиғидан бўғилиб, пичирлаб айтди. — Қийналиб кетдим. Қийналиб кетди-им!

Ўша кеча

Тошойна токчасида тунчироқ милтираб турибди. Гоҳ ўчади, гоҳ ёнади... Шаҳноза аллақайси «Совғалар магазини»дан топиб келган тунчироқ... Жимжилоқнинг учидек келадиган, шамга ўхшаган митги чироқча гоҳ ёнади, гоҳ ўчади. Муттасил қизил нур таратади... Қизил нур!

Биламан, Шаҳноза уйғоқ... Шунчаки, ўзини ухлаганга солиб ётибди... Ҳали тўғри айтди: муштлашишдан бошқа. нимаям келарди кўлимдан! Рост айтди. Тағинам инсофли экан. Бошқа қиз бўлса...

— Шаҳноз, — дедим босиқлик билан. — Сениям қийнаб юбордим. Раҳмат, шунча чидадинг...

У жавоб бермади. Аммо бир лаҳза нафас олишдан тўхтагандек бўлди.

Қароримни иложи борица осойишта тушунтиришим керак: секин, жанжал-суронсиз...

— Бундай қиламиз, Шаҳноз, — дедим осойишта ва қатъий оҳангда. — Мен кетаман. Эртага...

Шаҳноза қаддини ростлади. Яланғоч тиззаларини қучоқлаганча юзимга ҳам таажжуб, ҳам хавотир билан тикилди.

— Кўлимда яхшими-ёмонми, хунарим бор. Шопир ҳамма ерда керак, — дедим кўзига қарамай. — Кўркма! Узоққа кетаман. Сени безовта қилмайман...

Шаҳноза юзимга яна бирпас термулиб турди-да, тўсатдан устимга ўзини отди.

— Рустам ака! — деди инграб. Ўпкасини тутолмай энтикиб-энтикиб йиғлаб юборди. — Ўлиб қоламан, Рустам ака! Сизсиз ўлиб қоламан! — Юз-кўзимдан ўпа бошлади. Елкамга, бўйнимга қайноқ кўз ёшлари томар, нуқул битта гапни такрорлар эди: — Ўлиб қоламан! Ўлиб қоламан! — Бутун вужуди қалтираб нола қилди: — Керакмас! Керакмас менга «ўша нарса», Рустам ака! Менга... ўзингиз кераксиз! Эшитяп-сизми, ўзингиз.

...Шу кеча... шу кеча Шаҳноза менга... «ёрдам беришга» уринди... Шўрлик Шаҳноз!

КЕРАКЛИ ДАЛИЛ КЕРАКЛИ ПАЙТДА АЙТИЛАДИ

Комиссар карахт бўлиб уйғонди. Уйғонди эмас, ухладими-йўқми, ўзи билмасди. Туни билан алоқ-чалок тушлар кўриб чикди. Фенобарбитал ичганидан кейин қулоғи шанғиллаб, кўз ўнгида қумдек майда, ялтироқ заррачалар кўрина бошлади. Боши ғувиллаб, энди кўзи илинган эди,

қараса, ёнида Назира ётибди. Секин кўлидан ушлади. «Кўйвор! — деди Назира сансираб. — Кўйвор, беномус!» Ие, Назира эмас, Фотима-ку! «Кўйвор!» — деди Фотима ғазабдан афти қийшайиб... Комиссар юраги гурсиллаб уйғонди. Анчагача қоронғи шифтга қараб ётди. Бора-бора тағин боши ғувиллай бошлади. Шунда... девор орасидан қандайдир шарпа сирғалиб чиқди. Бир қараса, Ҳусанхўжага ўхшайди, бир қараса, Тўлаганга. Нукул иршайиб, унсиз кулади... Бўлмади... Комиссар ўрнидан туриб, валидол шимди. Бирпас иккиланиб турди-да, ваннахонага кириб, илиқ душ олди. Адёлга ўраниб ётган жойида «Спидола» қулоғини буради. Алланечук ҳузурбахш куй вужудини ёқимли сийпалаб ўтди. Анчагача эшитиб ётди. Охири куй тугаб, диктор бир нималарни гапира бошлади. Комиссар «Исломобод» деган сўзни тушунди, холос. Бундан чиқди, Покистон экан... Мэлс ёдига тушиб, дарров радио қулоғини бошқа тўлқинга олди. «Америка овози» СССРда бўлаётган демократик жараёнларни гапирар эди. Ниҳоят, деразада тонг бўзара бошлади. У шошилмасдан кийинди. Плашини, шляпасини... Сут бидонини олиб, пастга тушди. Қиш ҳали тугамаган, аммо кўклам нафаси сезилиб турарди. Қорлар эриб битган, бақатераклар шохида бўртишга мойил куртаклар кўз очсамми-йўқми, деб иккиланиб тургандек, шабадада оҳиста силкинарди. Орқа томондан кимдир ҳансираб нафас олгани эшитилди. Эгнига «олимпийка», бошига чанғичилар телпагини кийган икки киши югуриб ўтиб кетди. Ота-бола Оллобергановлар!

«Югура-югур! — деб ўйлади Комиссар энсаси қотиб. — Умрингни узайтирмоқчимисан? Хэх! Кўчани кесиб ўтаётганингда пақ этиб машина уриб кетса — тамом! Қарабсанки, эшигинг олдида қўшалок тобут турибди! Икки қаватли участканг хотинингга қолади». Дарвоқе, икки қаватли кошонани қандай қурдийкин, бу? Хўп, профессорсан. Хўп, ана, ойлигинг саккиз юздир. Саккиз юз сўм маош билан юз эллик минглик қаср солиб бўладими? Порахўр! Ҳаммаси порахўр! Тағин булар ёшларга адолатдан ваъз ўқийди. Маузерни йўлдан урганлар ҳам шунақа домлалар! Ёшсан, профессор, ёшсан! Ақалли ўн беш ёш каттароқ бўлганингдами! Эллигинчи йилларда бир марта сўроқ берсанг, сичқоннинг инини минг тангага сотиб олган бўлардинг. Ўн йил олдин рўй берган хангома Комиссарнинг ёдига тушди. Ғирт комедия! Йўқ, ўн йилмас, аввалроқ бўлган экан. Унда Назира тирик эди.

Марказдаги уйда кўшни турадиган Совмин ходими илтимос қилди:

— Эрталаб ош бор, Соат Ғаниевич. Дорилфунунда ишлайдиган домлам невара тўйи қиляпти.

Комиссар хушламайроқ турганини кўриб тушунтирди:

— Биламан, сиз ошга боришни ёқтирмайсиз. Шунақа-ку, одамларга кўшилсангиз ёмон бўлмайди.

Тахминан шундай фасл эди. Февралнинг охирлари. Қорлар эриб, қиш чекина бошлаган, аммо ҳали кўклам келмаган...

Кўшни хизмат машинасини чақириб кўйган экан, тонг отмасдан йўлга тушдилар.

— Домла Саидийни олиб кетсак, — деди кўшни. — Шундоқ, йўл устида.

Кўшнининг айтишига қараганда, домла Саидий дегани — шоир экан. Тўй қилаётган олим билан эски кадрдон эмиш.

Комиссар менга барибир, дегандек қўл силтади. Нима фарқи бор: шоирми, ёзувчими? У шоир-поирларни танимас, адабий китоб ўқишга тоқати йўқ эди.

Машина тор кўчага кирди. Аллақандай дарвоза олдида тўхтадилар. Совмин ходими кўнғироқни босди. Ичкаридан ҳадеганда овоз келавермагач, дарвозани тақиллата бошлади. Комиссар тоқати тоқ бўлиб, машинадан тушди. Уйғотишнинг оддий усулини ҳам билмайди, бу галварс! Деразани муштлаш керак! Мана бундай! Ҳа, баракалла! Дарров чироқ ёнди.

Дарвоза ортида шўлтиллаган қадам товуши эшитилди.

— Ким? — деди эркак киши хавотирланиб. Комиссар кўнглида ғурур ҳиссини туйди. Сенга ҳисоб бериб ўтириш қолувди энди!

— Очинг! — деди дағдаға аралаш.

Калит шиқирлади. Дарвоза остонасида елкасига тўн ташлаган, оппоқ сочли бошига яп-янги дўппи кийган ихчам гавдали одам пайдо бўлди. Тўсатдан бир қалқиди-ю, чалқанчасига ерга қулади. Дўпписи бир томонга, калиши иккинчи томонга учиб, оёғи тарвақайлаб қолди.

— Домла! — Совмин ходимининг капалаги учиб, шоирнинг бошига эгилди. — Сизга нима бўлди, домла? Кўзингизни очинг!

Бунақа пайтда гарданини ишқалаш керак. Шундай килишди. Шоир кўзини очди.

— Нима га-ап? — деди инқиллаб. — Тинчликми?

— Тинчлик, домлажон, сизни ошга айтиб келдик. — Совмин ходими меҳрибонлик билан шоирни кўлтиғидан кўтарди. Шоирнинг шими ҳўл, тиззалари лой эди.

Ҳовли бир зумда югур-югур бўлиб кетди. Эркагу аёл, бола-бақра аралаш-қуралаш ёпирилиб келди. Ўғил-келинлари, неварачеваралари шоирни авайлаб уйга етаклашди.

— Дадажон, нима бўлди?

— Бобожон, нима қидди?

Жўжага ўхшамай ўл ҳамманг! Нима бўларди? Отанг қўрққанидан сийиб юборди. Тамом — вассалом! Совмин ходими ҳам ичкари кириб кетганча зим-зиё бўлди. Анча кутишди. Комиссар машинада ўтиравериш, зерикиб кетди. Нима зарил эди, шу лаънати ошга бориб? Наҳорлаб мечкай қоринга ош ейишдан бошқасини билмайди булар!

Ниҳоят, Совмин ходими домла Саидийни суягудек бўлиб олиб чиқди.

— Оддинга ўтирақолинг, домлажон! — деди меҳрибонлик билан.

Комиссар орқа ўриндикқа ўтаётганда кўшниси ўзига нафрат билан қараб қўйганини сезди... Тўйхонага етгунча бир оғиз гаплашмадилар. Шоир ортига бурилиб қарамас, ўқтин-ўқтин хўрсиниб қўяр эди.

Ош тугамаган экан. Дастурхонда турп бўлаклари, гуруч қолдикдари сочилиб ётган иссиқ уйга олиб киришди. Буни қарангки, Совмин ходими билан шопирга бир лаган, шоир билан Комиссарга бир лаган ош келди. Шоир ошга қўл ҳам урмади. Емасанг, захарингга! Комиссар таъби тортганча еди.

— Ошдан олмадингиз-ку, домла! — деди чой хўплаб. Бир нуктага тикилиб ўтирган шоир сесканиб ўзига келди. Кўзи чакчайди. Паст овозда дона-дона қилиб таъкидлади:

— Сен билан ош ейманми? Сен билан-а?

Хонада ўтирган ўн чоғли одам ярқ этиб шу томонга қаради...

Қайтишда машинага яна ўша тартибда жойлашдилар: олдинда шоир, орқада Совмин ходими билан Комиссар. Ҳеч кимдан садо чиқмади. Совмин ходими шоирни дарвозагача суяб олиб борди. Комиссар унинг охирига гапини эшитди:

— Мени кечиринг, домла... Билмабман... Билсам... — Комиссарнинг хаёлидан истехзоли ўй кечди. «Хэх! Билганда нима қилардинг?»

Совмин ходими қайтиб келиб, олдинги ўриндикқа ўтирди.

— Ишхонага! — деди қатъий оҳангда.

Комиссар мийиғида кулиб қўйди. «Демак, мени дуч келган метро бекатига ташлаб кетасан! Гапир, Совмин! Нега индамайсан? — деди хаёлан хитоб қилиб. — Хэх! Албатта индамайсан-да! Яхшилаб титкилаб кўрилса, ўзингнинг биографиянгдан ҳам хоҳлаганча иллат топилади!»

Сут дўконида очирид кўп экан. Узоқ туриб қолди. Қайтаётганида кун ёришиб кетган эди. Эгнига пахталик кийган Қурбоной йўлка супурипти. Дўконга нон тушяпти... Ота-бола Оллобергановлар тагин югургилаб ёнидан ўтиб кетишди. Қани чопавер-чи, қаёққа бораркансан. Эрта-индин ўғлингга передача ташийсан. Тоштурмага. Ўғлинг анави Шоматовнинг ўлиги устида айтган гап эсингдан чиқдими? Тергов практикасининг ўз қонунлари бор. Энг залварли далил энг охирида айтилади. Ўнганмас зарба бериш учун... Анави сўтак терговчига айтиб қўйиш керак. Шоматовни мана шунинг ўғли ўддирган!

ҲАМКАСБЛАР СУҲБАТИДАН

- Хўш, коллега, келин нима дейди?
- Шоматова касал эди. Стенокардия бўлиб, шифохонада бир ярим ой ётди. Чиққанига уч кун бўлди.
- Шунинг ўзи энг катта аргумент! Сўроқ берувчи ўзини касалга солдими, демак, айби — бўйнида.
- Сизга қолса, ҳамма жинойтчи!
- Сенга қолса, ҳамма оппоқ! Яхшиси, бу соҳани ташлагин-да, боғчага бориб, кўғирчоқ ўйна!
- Ташласам — ташлайвераман, ўртоқ Комиссар!
- Қочмоқчиман, дегин? Овора бўласан! Давлат сени шунча йил бекорга ўқитдими?
- Ўртоқ Комиссар! Ростини айтсам, жонга тегдингиз...
- Хэх! Аввал мана бу ишни охирига етказгин-да, кейин катта кўча! У қулоқ бу қулоғинг билан эшитиб кўй! Сенга охирги фактни айтяпман. Ўлиб ётган Шоматовнинг бошида тўпланганлар орасида биттаси бор эди. Биласанми, нима деди? «Шунақа бўлишини билардим», деб айтди. Ўз оғзи билан!
- Аспирант Оллобергановни айтмоқчимисиз? Рўйхатимизда турибди.
- Оператив ишлашни билар экансанлар-ку! Хэх! Бу ёғини эшит! Байрам куни, яъниким Шоматов ўлдирилишидан бир кун олдин кечки пайт гастрономда конфет сотишди. Очиридда турган эдим. Кўчада шовкин-сурон бўлиб қолди. Чиксам, йўл четида қора «Волга» турибди. Анави ойимча бўлса, иккитасининг итдек ириллашини томоша қилиб турибди. Шоматов «Волга» шопири билан ёқа бўғишяпти.
- Ким экан ўша шопир?
- Шопир эмас, «Волга»нинг эгаси! Оллоберганов Санжар! Профессор Оллобергановнинг ўғли! Ўлик тепасига биринчи бўлиб югургилаб келганлар ҳам шулар эди. Шоматовнинг қотили ўша йигит бўлади!
- Айби исботланмагунча ҳеч кимни қотил деёлмайман, Комиссар!
- Билганингни қил! Устингдан генералга рапорт ёзаман! Сендақа ландовурларни ҳайдаш керак органдан!
- Илтимос, чиқинг бу ердан.

ТЕРГОВ ҲУЖЖАТИДАН

Оллоберганов Санжар. Йигирма олти ёшда. Олийгоҳ аспиранти. Миллати — ўзбек. Ота-онаси билан Бахт кўчасидаги хусусий уйда истиқомат қилади. Уйланмаган. Аввал судланмаган. Комсомол аъзоси.

- Шоматовни танирмидингиз?
- Қайси Шоматов?
- Шоматов Рустам. Сиз аспирант бўлган олийгоҳда ўқиган. Биринчи курсни битириб, ҳарбий хизматга кетган. Афғонистонда бўлган.
- Э, бўлди, анави йигитми?
- Қайси маънода «анави йигит?»
- Байрамнинг эртаси куни ҳалок бўлган...
- Худди ўша! Танирмидингиз?
- Умуман, танирдим. Ўқиш бошланмасидан олдин уй олишим керак, маълумотнома беринг, деб борди. Ёзиб бердим.

- Нега маълумотномани сиздан сўрайди?
- Менга жамоатчилик вазифаси сифатида куллийёт месткомлигини юклаб қўйишган.
- Тушунарли. Шоматов билан ораларингда гап қочмаганмиди?
- Менинг Шоматовга нима хусуматим бўлиши мумкин?
- Шоматова Шаҳнозани танийсизми?
- Нима десам экан...
- Борини айтаверинг.
- Умуман... танийман. Қўшни бўлгандан кейин...
- Ўшанда Шоматовлар оиласи Чилонзорга кўчиб келганига икки ой ҳам бўлмаган эди.
- Бировнинг хотини билан танишиб олиш учун анчайин қисқа муддат эмасми бу?
- Нега энди? Шаҳноза ўзимизда ўқийди... Танийман-да!
- Қанча одам ўқийди ўша даргоҳда?
- Факультетдами? Аниқбилмайман-ку... беш юздан ортиқ.
- Беш юздан ортиқ талаба орасида нега айнан Шаҳнозани танийсиз?
- Қулоғим сизда.
- Гап шундаки, Шаҳноза — Дилянинг дугонаси. Иккаласи курсдош.
- Ким у Диля?
- Дилфуза... Илтимос қиламан, ўртоқ терговчи, бу ишга Диляни аралаштирманг! Яқинда тўйимиз бўлиши керак. Ваъда берасизми?
- Ўйлаб кўрамиз... Шоматова сиз айтаётган Диля билан дугона эканини ким исботлайди?
- Марҳамат, Шаҳнозанинг ўзидан сўранг! Дилфуза Шаҳнозанинг ЗАГСига борган, тўйида қатнашган. Иккаласи сирдош ўртоқ...
- Яхши, гражданин Оллоберганов! Фақат... Баъзи деталларга аниқлик киритишга тўғри келади. Шоматов ҳалок бўлган куни, эрталаб сиз ўша атрофда югуриб юрганингизни кўрган одамлар бор.
- Тўғри! Ҳар куни ўша ерда югураман!
- Ўша куни айнан Шоматовнинг подъезди рўпарасида нима қилаётган эдингиз?
- Менми?
- Сиз!
- Эсимда йўқ.
- Эслаб кўринг! Бақатерак панасида турган одам сиз эдингиз.
- Э-ҳа, бўлди! Ноқулай бўлса ҳам айтаверайми?
- Бемалол!
- Қистаб қолди. Туман эди... Дарахт панасига ўтиб...
- Нима учун Шоматовнинг ўлиги тепасига келиб, «Шунақа бўлишини билардим!» деддингиз?
- Ким? Менми?
- Сиз!
- Гапиринг!
- Ўртоқ терговчи! Бордию мен Шоматовнинг жонига қасд қилган бўлсам, шунақа гапни айтармидим?
- Айтгансиз-ку!
- Қайси аҳмоқ бировни ўлдирди-да, тепасига келиб, ҳаммага эшиттириб, «ажаб бўпти», дейди? Қани мантиқ!
- Қайси аҳмоқ худди шунақа, мантиққа сиғмайдиган мантиқдан фойдаланмайди?
- Сиз мени... мени...
- Ҳаяжонланманг, гражданин Оллоберганов!
- Чакиринг Шаҳнозани! Ҳозир чакиринг! Мен нима ёмонлик қипман уларга!

- Ҳар қалай «шунақа бўлишини билардим», деганда нимани назарда тутгандингиз?
- Рустамнинг ўзи жанжални пулга сотиб оладиган йигит эди. Йўқ ердан бағис топарди. Шу феъли учун университетдан ҳайдалишига оз қолган. Биринчи курсда... Уй масаласида анави маълумотномани олгунча ҳам жонимдан тўйдирди. Қўйиб берсам, сўйиб ташлайдиган важоҳати бор эди...
- Еттинчи ноябрь, байрам куни кечкурун соат олтилар атрофида қаерда эдингиз?
- Нима?
- Эслаб кўринг, гражданин Оллоберганов. Шоматов билан нега ёқалашдингиз?
- Бўлди! Эсладим! Мен у билан эмас, у мен билан ёқалашди! Шаҳнозани қўлида оғир юки бор экан. Уйига элтиб қўйганим учун гуноҳкор бўлдимми?..

МУҲАББАТНИНГ САРОЙИ КЕНГ...

Санжар ташқари чикдию юзига муздек ҳаво урилиб, нафаси қайтиб кетгандек бўлди. Кўклам нафаси сезилиб қолган бўлса ҳам, ҳавода қиш захри ҳамон сақланиб турар, офтоб рўяда қуёш тафти баданни илитгандек бўлар, аммо салқин жойда бир зум турсангиз, этингиз жунжикар эди. Санжар кўнгли ғаш тортиб уйга пиёда кетди. Атрофдаги одамларга парво қилмас, машиналар шовқини кулоғига кирмас эди. Курук тухматга қолади, шекилли! Ҳа, айтди! Ўша куни ертўла зинасида чўзилиб ётган Рустамни кўриб: «Шунақа бўлишини билардим!» деди. Ўлганини қаёқдан билибди? Биров билан уришган бўлса, таъзирини бериб қўйишгандир, деб ўйлаганди-да!

Қизик, Шаҳноза нимасини ёқтирган бу боланинг! Ўлгудек кўрс бўлса, текканга тегиб, тегмаганга кесак отса... Шундоқ чиройли, шундоқ ақлли қиз... Муҳаббатнинг саройи кенг, деб шуни айтса керак-да! Ўша куни Диля билан концертга тушмоқчи эдилар. Санжар Фарҳод бозоридан гул харид қилди. Машинасини жилдириб бозор дарвозасидан чиқаётса, Шаҳноза турибди. Қўлида каттакон хўжалик сумкаси... Санжар машинани тўхтатди. Шаҳноза иккиланиброқ орқа ўриндикқа ўтирди. Сумкаси Кўполлигидан хижолат чекиб, оёқ остига қўяётган эди, Санжар машинадан тушиб, юкхонани очди. Сумка оғир эди: турп, картошка, олма, сабзи, бало-баттарлар...

Санжарнинг ғаши келди. Гулдек хотинига сумка кўтартириб қўйганидан кўра бозор-ўчарни ўзи қилса ўладими, анави хўкиз! Хирсдек кучи бор. Моторга калит солаётиб рўпарадаги ойначадан Шаҳнозага разм солди. Қизнинг ранги синиққан, хомуш кўринарди.

- Бозорни хўжайин қилмайдими? — деди Санжар ярим ҳазил оҳангида.
- Қиладилар... — Шаҳноза синиқ жилмайди. — Қишлоқдан ойим келгандилар, Рустам акам кузатгани автостанцияга кетдилар... Диля яхши юрибдими?

Санжар самимий кудди.

— Ўртоғингизни минг йил кўрмагандек гапирасиз...

— Шунақа-ку... — Шаҳноза тағин маъюс кулимсиради. — Дилянинг кайфияти кўп жиҳатдан сизга ҳам боғлиқ-да...

— Ташвишланманг, — деди Санжар. — Ўртоғингизни кайфияти зўр. Бугун концертга тушамиз.

Машинани симёғочларга байроқчалар илинган, уйлар пештоқига «Яшасин Улуғ Октябрь!» деган қизил алвонлар осиб қўйилган кўчадан ҳайдаб кетди.

- Салом айтинг, — деди Шаҳноза. — Байрам билан табриклар қўйинг...
- Санжар «Волга»ни ғизиллатиб бораркан, эсига тушган гапни айтди:
- Диля айтди. Шу томонларга кўчиб келибсизларми?
- Шунақа... — Шаҳноза қаёққа юриш кераклигини тушунтирди.
- Деярли қўшни туришаркан. Катта кўчанинг бу бети — маҳалла, у бети Шаҳнозаларнинг

доми...

— Кўшни эканмиз-ку! — Санжар астойдил ажабланди. — Нега ҳеч кўрмайман сизни?

— Мен сизни кўриб тураман! — деди Шаҳноза машинадан тушаётиб.

— Қаерда?

— Шу ерда! — Шаҳнозанинг кўзлари боядан бери илк бора шўх порлади. — Ҳар куни эрталаб югуриб юрасиз. Шеригингиз билан.

— Шеригим эмас, дадам, — деди Санжар кулиб. — Рустамга айтинг: хоҳласа у ҳам югурсин. — Юкхонани очиб, сумкани туширди. Орқа ойна тагида ётган гулдастадан учта чиннигул олиб Шаҳнозага узатди.

— Байрамингиз муборак бўлсин. Бахтли бўлинг...

...Худди шунинг устига анави аҳмоқ келиб қолса бўладими? Пойлаб турган эканми, нима бало... Машинанинг орқа ойнасини чил-чил қилди. Санжар олишиб ўтириш бефойдалигини билиб, машинага ўтираркан, Шаҳнозанинг ранги қув ўчиб кетганини, кўзида жикқа ёш билан эрининг билагига осилганини кўрди.

* * *

Аслида Санжарнинг Диля билан танишишига Рустам сабаб бўлган. Сабаб эмас-ку, баҳонамикин... У пайтда пахта кампанияси сиёсий масала ҳисобланар эди. Ўшанда Санжар бешинчи курсда ўқир, айна пайтда куллийёт комсомол ташкилотининг котиби эди. Штабда ҳар кеча мажлис, ҳар кеча ҳисобот... Шундай кунлардан бирида ЧП рўй берди. Биринчи курс талабаларидан биттаси безорилик қилибди. Баракка нон олиб борган тракторчига ҳозирок совхоз марказига бориб, дўхтир топиб келасан, деб дағдаға қилибди. Тракторчи кўнмаган экан, ёқасидан судраб ерга туширибди-да, тракторни ўзи хайдаб кетибди. Кеч кириб, поликлиника ёпилган экан. Ярим кечаси дўхтирнинг уйига бостириб борибди. Хотин кишини тракторга ўтказиб, баракка оборибди. Бир қиз шамоллаб қолган экан... Энг ёмони, эртасига бутун курс далага чиқишдан бош тортибди. Калтакнинг йўғони Санжарнинг бошида синди. «Комсомол вожаклигини эпложма-япсиз», дейишди. «Талабаларни эркалатиб юборгансиз», дейишди.

Кечаси олмадек лампочка хира ёритиб турган, сичқон хиди билан тўлган баракда умумий комсомол йиғилиши бўлди. Биринчи курслар энг чеккада, қамишзорга туташиб кетган участкада эди. (Одат шу: биринчи курсларни «Камчатка»га юборишади.) Тўполон ташкилотчиси — Рустам деган йигит экан. Баскетболчиларга ўхшаган баланд бўйли, гавдали...

Санжар ёш раҳбарларга хос вазминлик билан пахта халқимизнинг бойлиги эканини тушунтирди. Павел Корчагинлар бундан ҳам қийин шароитда темир йўл қурганини эслатди.

Кекса декан ярим кечада хотин кишини совукда дийдиратиб тракторда олиб келиш яхши иш бўлмаганини, совхоз раҳбарияти ректоратдан ўша болани ўқишдан хайдашни талаб қилаётганини айтди.

— Врач бўлганидан кейин бурчини бажарсин! — деди Рустам пинагини бузмай.

Санжарнинг жаҳли чиққи.

— Ўзинг-чи! — деди бақириб. — Ўзинг нега бурчингни адо этмайсан? Нега пахта термайсан? Болаларни йўлдан уриб, нега саботаж қиласан?

Санжар Рустамнинг узр сўрашини кутган эди. Ғалати иш қилди, ярамас! Кат тагига қўл суқиб, лойга беланган иккита этак олди. Биттасини ўзининг белига боғлади. Иккинчисини Санжарга узатди.

— Тақинг! — деди лаби истехзоли қийшайиб. — Юринг, далага чиқамиз. Иккаламиз бир бўлиб, эрталабгача ярим этак подбор терсак, бетимга туф денг! Қани ўша пахта! Қор босиб ётибди-ку!

...Ҳаммаёқ қий-чув бўлиб кетди. Қирқтаси баравар гапирса ёмон бўларкан.

Сочи қирқилган, совуқдан лаблари ёрилиб кетган, аммо ниҳоятда кўхлик эканлиги кўриниб

турган қиз, айниқса, кўп гапирди.

— Домла! — деди деканга қараб. — Боядан бери пахтани гапирасизлар. Нима гап ўзи, деб сўрадингларми! Касал бўлган ким, деддингларми? — У тўсатдан йиғлаб юборди. — Кеча Шаҳнозанинг олдига бориб келдик. Иситмаси қирқдан тушмаяпти. Сизнинг ҳам қизингиз бордир ахир!

Ёш тўла кўзлари билан Санжарга чакчайди.

— Корчагинингиз йўқ пахтани термагандир! Чақириб келинг, кўрсин аҳволимизни!

Киз қорайиб кетган қўлини силкита-силкита, алам билан гапирар, Санжар хафа бўлмас, аксинча, қизалоқнинг гаплари ёқар эди унга... Бу — Диля эди...

ТЕРГОВ ҲУЖЖАТИДАН

— Шундай қилиб, гражданка Шоматова, сиз еттинчи ноябрдан саккизинчи ноябрга ўтар кечаси эрингиз билан бир уйда бўлганингизни тасдиқлайсиз. Шунақами?

— Ҳа.

— Демак, сиз саккизинчи ноябрь куни эрталаб, эрингиз Шоматов Рустам ухлаб ётганида сутга чиққансиз?

— Ҳа.

— Навбат кутгансиз. Сут етмаган.

— Ҳа.

— Айтингчи, эрталаб чиқиб кетаётганингизда ташқари эшикни қулфлаганмидингиз?

— Аввал ҳам айтувдим-ку, эшик ёпилса ўзи қулфланиб қолади, деб.

— Айтгансиз. Айнан ўша куни эшик қулфланиб қолганмиди-йўқми?

— Билмайман, эсимда йўқ.

— Демак, сиз сутга бордингиз. Навбат кутдингиз. Сут етмади. Қайтиб келдингиз. Соат неча эди?

— Эсимда йўқ.

— Эслаб кўринг.

— Билмайман. Тонг ёришган эди. Келсам, Рустам акамни олиб кетишган экан.

— Мушук-сичқон ўйинини бас қилинг, Шоматова! Мана, экспертиза хулосаси! Ўзингиз ўқийсиз-ми ё ўқиб берайми? «Ўлим ҳодисаси тунги соат ўн икки билан икки ўртасида рўй берган. Суд тиббий текширувида шу нарса аниқландики, юрак фаолияти...» Йиғлашнинг ҳожати йўқ! Агар сиз ўша кеча эрингизнинг ёнида бўлганингизда, уйда чинни идишлар, дераза ойнаси синганини эшитмаслигингиз мумкин эмас эди! Столга ёзилган дастурхонга оққан қонни кўрардингиз... Эрталаб сутга чиққанингиз ёлғон! Ўша куни сут дўконига бормагансиз! Умуман, дўконга сут олиб келинмаган! Бинобарин, ўша кеча уйда бўлмагансиз.

— Рустам акам... Рустам акам ҳар куни тушимга кирадилар. Нима қилай? Нима қил-а-ай? Жонимдан тўйиб кетдим!

— Йиғлашдан фойда йўқ. Ўша кеча қаерда тунадингиз?

— Уйимда! Аямнинг ёнида... Эрталаб... эрталаб... адам билан аям насиҳат қилишди. «Ошсиз уй бор, уришсиз уй йўқ, арзимаган нарсани баҳона қилиб, аразлаб келишга ўрганма», дейишди. Ўзим ҳам кечаси билан ухлолмай тўлғаниб чиқдим. Бир маҳал...

— Йиғламанг... Марҳамат... Сув ичинг...

— Бир маҳал кўзим илинган экан... Билмайман, тушимми, ўнгимми...

— Йиғламанг, Шоматова...

— Дарё эмиш... Йўқ, дарёмас, анҳормиш. Гагарин боғидаги анҳор. Ўзимизнинг скамейкада, ўзимизнинг наъматак тагида ўтирган эмишман. Қарасам, сувнинг у бетида Рустам акам турибдилар. Кулиб турибдилар. Кел, деб имлармишлар. «Сузишни билмайман-ку!» десам,

кийимларини ечмай, анҳорга калла ташлабдилар... Мундай қарасам... Қарасам...

— Ўзингизни босинг...

— Қарасам, анҳорда сув эмас, сув эмас... қон оқаётган-миш... Рустам акам қон ичида оқиб кетибдилар... Рустам акам... Қон ичида... Биласизми, кип-қизил қон ичида... Ишонсангиз... Уйга қандоқ етиб келганимни билмайман. Қарасам, уй тўла одам. Милициялар... Қора кийимлилар...

— Сизга ишонгим келади, синглим... Ишонгим келади-ю... Нега бу гапларни бошида айтмадингиз?

— Кўрдим... Нима қилай, кўрқиб кетдим!

— Балки бу ёғига очиқ гаплашармиз. Айтинг-чи, бир кун олдин, яъни байрам куни эр-хотин жанжаллашганмидинглар?

— Ҳа...

— Нима масалада? Ростини айтинг! Тушунаман... Эрингизнинг жахли тез бўлган. Ҳар қалай контузия таъсири... Лекин тўғриси айтинг! Буниси жуда муҳим, биялпсизми, жудаям муҳим... Ўртага рашк аралашганмиди?

— Тушунарли... Эрингиз 11–24 рақамли «Волга»нинг ойнасини нега синдирди? Такрор айтаман, фақат тўғри гапиришингизни талаб қиламан!

— Бола-чақангизнинг роҳатини кўринг! Ёлбораман! У одамни тинч қўйинг! Гуноҳ менда бўлса, қамай қолинг! Унга тегманглар! Яқинда уйланади. Сирдош дугонамга уйланади! Бирйўла икки бегуноҳнинг уволига қолманг...

— Айтинг-чи, синглим... Эрингиз жаҳли чиққан пайтларида нормадан чекиниш ҳоллари рўй берармиди? Масалан, ўзини идрок этолмай қолиш... Ҳушдан кетиш...

— Рустам акамни тушларимда кўраман. Ҳар куни кўраман... Нега кетдим? Ўша куни нега кетди-и-им? Нега-а-а?

РУСТАМНИНГ ОХИРГИ КУНДАЛИГИДАН

Еттинчи ноябрдан саккизинчи ноябрга ўтар кечаси

Менга нима бўлди? Нега ҳаммаёқ қоронғи? Танқда ётибман шекилли... Демак, мина портлаган. Болалар қани? Хайриддин! Йўқ... Хайриддин ўлган-ку... Э-ҳа... Бўлди! Коризда ётибман. Ана, ёнбош томондан нур тушяпти. Амаллаб силжишим керак. Чиқиб олмасам бўлмайди... Биладан, «дух» пойлаб турибди. Қимирладим — отади... Барибир чиқиб кетишим керак, қаеримдан яраландим экан? Автоматим нега йўқ?

...Аста-секин хушимга келдим. Қарасам, уйимда эканман. Ташқари эшик очиқ. Остонада чўзилиб ётибман. Гавдамнинг ярмиси семон майдончада, ярмиси шолча ташланган кавшандозда... Гира очиқ қолган ичкари эшикдан хира нур тушиб турибди. Амаллаб ўрнимдан турдим. Бошим ғувиллайди. Баданим ўт бўлиб ёниб кетяпти. Оёқларим тош боғлангандек оғир.

Дастурхони йиғиштирилмаган стол устида стаканга солинган шам липиллаб турибди. Ярми ёниб бўлибди. Эриган шам қуйқалари стакан ичига оқиб тушибди. Девор тагида чил-чил бўлиб ётган чойнак бўлақларини, гиламга ёпишиб қолган чой шамасини кўрдиму бугун рўй берган воқеа эсимга тушди. Вужудим бўм-бўш бўлиб қолди... Бўм-бўш...

Эрталаб ойим келди. Қўлида бир тугун узум: байрам қилиб хабар олгани кепти. Ўзимдан хафа бўлиб кетдим. Нега онамни кўргани мен бормайман-да, у келиши керак? Қачон одам бўламан! Шаҳноза ош дамлади. Анчагача чақчақлашиб ўтирдик. Дадам «Декабрда свидание беради. Рустам албатта келсин», деб ойимга ҳам хат ёзган экан. Тушдан кейин ойим отланиб қолди. «Бугун қолақолинг, эртага қудаларингиз ҳам келишмоқчи», деб эр-хотин ҳарчанд қистамайлик, кўнмади. Бир хонали каталакда ётиб қолишга ийманди, шекилли.

— Жон болам, — деди елкамга қоқиб. — Яхши ўтирган экансизлар. Худога шукр, кўнглим

жойига тушди. Мени Пскентнинг автобусига чиқариб юборсанг — бас. Қоронғи тушмасидан етиб олақолай.

Шаҳнозани қайта-қайта бағрига босиб хайрлашди. Пастга тушаётганимизда Шаҳноза ҳам отланиб қолди.

— Ғир этиб бозорга тушиб келаман, — деди тушунтириб. — Уйда ҳўл мева билан кўкат қолмабди.

«Эрталаб ўзим олиб келарман», десам, кўнмади. Онамни кузатиб қайтсам, Шаҳноза ҳалиям келмабди. Юрагим сиқилиб, пастга тушдим. Куёш ботган, сийрак туман туша бошлаган, ҳаво совуқ эди. Кўнглим баттар ғаш тортди. Шунча бозор қиладими, одам!

Кўча бўйидаги бақатерак тагига келиб тўхтаган машинага аввал эътибор бермадим. Орқа эшиқдан тушаётган Шаҳнозанинг сарғиш плашини кўрганимдан кейингина разм солиб қарадим, қора машинани танидим: Санжарнинг «Волга»си! Юрагим нохуш уриб кетди. Санжар нариги эшиқдан тушди. Башанг кийинган, бўйнида бўйинбоғ... Машина орқасига ўтиб, юкхонани очди. Хўжалик сумкасини ерга қўйиб, очилиб-сочилиб, бир нималар деди. Шаҳноза ҳам чамаси ғамза билан жавоб қилди. Санжар Шаҳноза тушган эшиқдан машина ичига бош сукди. Шаҳнозага оппоқ чиннигуллар узатди. Назаримда Шаҳноза боягидан ҳам очиқроқ ғамза билан кулгандек бўлди.

Қандай етиб борганимни билмайман. Шаҳнозанинг кўлидан гулларни юлиб олдим-да, майда-майда қилиб, Санжарнинг башарасига отдим. У ранги гезарганча, бир зум довираб турди-да, «Аҳмоқ!» — деди. Ўзимни идрок этолмай қолдим.

Шуниси эсимдаки, Санжар чап бериб қолди. Кўлим машинанинг орқа ойнасига қарсиллаб урилди.

Ойна чил-чил бўлиб кетди. Аммо тўкилиб тушмади. Шаҳноза кўркувдан кўзлари олайиб, билагимга осилди.

— Кетинг! — деди ялиниб. — Илтимос, кетинг, Санжар ака!

«Санжар ака»си бирпас серрайиб турди-да, рулга ўтирди. Машина беш-олти кадам юриб, бир силкинган эди, орқа ойнаси дув тўкилиб кетди.

Шаҳноза икковимиз йўл четида анча туриб қолдик. Байрам бўлгани учунми, одам гавжум, аммо ҳеч ким бизга парво қилмас эди. Ниҳоят, Шаҳноза кафти билан юзини тўсганча уй томон югурди. Бирпас иккиланиб турдим-да, мен ҳам уйга йўл олдим. Терак тагида турган сумкага қўл тегизишга ҳазар қиддим. Назаримда, жигарранг сумка ҳам, ичидаги нарсалар ҳам ҳаромга ўхшар эди.

Шаҳноза каравотга мук тушиб йиғлаб ётган экан. Рост, қилган ишимдан ўзим пушаймон бўлдим. Ёнига келиб ўтирдим. Бошини силаб юпатгим келди-ю, ғурурим йўл қўймади. Телевизорни ёқсам, «Ахборот» кўрсатаётган экан. Москвадаги ҳарбий парадни беряпти. Ана, БТРлар, БМПлар, танклар, ракеталар... Қулоғим остида портлаш садолари, ярадор йигитларнинг оҳу фиғони эшитилгандек бўлди. Телевизорни ўчириб қўйдим. Анча фурсат ўтди. Шаҳноза ҳамон каравотда ҳиқиллаб ётар, ёнига боргим, кўнглини кўтаргим келарди-ю, гапни нимадан бошлашни билмасдим. Аксига олиб чироқ ўчиб қолди. Дераза пардасини очиб қарасам, ҳаммаёққа зулмат чўкибди. Фақат катта кўчадаги симёғочларда чироқлар ёниқ, улар ҳам туман кўйнида ярадек хунук, ярадек оғриқ аралаш милтираётгандек эди.

— Шам бормиди, Шаҳноз? — дедим вазиятни юмшатиш илинжида.

У хоҳламай ўрнидан турди. Ҳиқиллаб йиғлаганча, ошхонага кириб кетди. Тарақ-турук қилиб, шам излади. Анчадан кейин стаканга солинган, липиллаб ёнаётган шамни кўтариб кирди. Йиғиштириб олинмаган дастурхонга қўйди. Йиғидан кўзлари шишиб кетган эди. Ачиндим. Ичимда ўзимни сўқдим.

— Чой ичайлик, Шаҳноз... — дедим секин.

У кескин бурилиб, яна ошхонага кирди. Чойнак кўтариб чиқди-да, дастурхон устига дўк

этиб қўйди. Чойнак қопқоғи шарақлаб силкинди, тумшуғидан чой томди.

— Қуймайсанми? — дедим нокулай илжайиб.

— Балки ичириб қўйишим ҳам керакдир? — Энди у йиғламас, шам ёғдусида кўзлари ғазабли ёниб турарди. — Э-ха, — деди асабий кулиб. — Эсимдан чиқибди: ахир сиз ёш боласиз-ку! Нотавон гўдак!

Гапидан кўра оҳанги оғир ботди. Ичимдан тошиб келаётган титроқни аранг тийиб турардим.

Эшик журъатсиз тақиллади. Шаҳноза шошилмай бориб очди. Қоронғи йўлак томондан Қурбоной холанинг овози келди. Шаҳноза билан айланиб-ўргилиб сўрашди. «Рустамжон ўғлим яхши ўтирибдими?» деди. Гап-сўзидан шам сўраб чиққанини англадим.

...Шаҳноза қайтиб келиб, юзини терс ўгирган кўйи ўтираверди. Нимадир дейишим керак эди.

— Ким кепти? — дедим ўта бемаъни савол бераётганимни била туриб.

Шаҳноза ярқ этиб ўгирилди.

— Вой! Эшитиб қолдингизми? — деди ўйиб оладиган оҳанг-да. — Санжар ака келди! Байрам баҳона машинасида сайр қилдирмоқчи экан. Диялини ўйнатиб зерикибди. Энди менинг галим экан!

Ғазабим кўзиди. Амаллаб ўзимни босишга уринардим. Билиб турибман: ҳозир уришсак, буниси — охирги жанжал бўлади.

— Гулни-чи? — дедим лабим титраб. — Гулни нега Диялга бермабди?

Шаҳноза афтимга чақчайиб, истехзоли кулди.

— Сиз бермаганингиздан кейин у беради-да! Бирон марта гул совға қилганмисиз одам бўлиб?

Титраб кетдим.

— Бас! — дедим таҳдид билан.

— Урмоқчимисиз? — Шаҳноза ўрнидан сапчиб турди. — Уринг! — деди чинқириб. — Уринг! Шундан бошқа нима келарди қўлингиздан! Дуч келган одамга мушт кўтарасиз. Ҳамма — ёмон. Битта сиз — яхшисиз! Ўз кўнглингизда қаҳрамонсиз! Адолат ўрнатмоқчи бўласиз...

Уни бу алпозда биринчи кўришим эди. Юзи ғазабдан хунуклашиб кетган, кўзларида алам эмас, ғазаб ҳам эмас, нафрат ёнар, вужуди қалтираганча автоматдек тўхтовсиз гапирар эди.

— Нимага эришдингиз? — деди ҳамон чинқириб. — Нимани исботладингиз? Одамлар сизнинг адолатингизга тупурган, эшитдингизми! Минг марта, миллион марта! Бундан кейин ҳам тупуради, билдингизми?..

Кулоқларим шанғиллаб борар, кўз ўнгим қоронғулаша бошлаганини сезиб турардим.

— Бўлди! — дедим нафасим қайтиб. — Бўлди, Шаҳноза... илтимос, Шаҳноза... Дунёда адолат бор-ку! Озми-кўпми, адолат бор ахир...

У дами кесилгандек жимиб қолди. Мени биринчи марта кўраётгандек бошимдан оёғимгача қараб чиқди.

— Нима? — деди овозини пасайтириб. — Нима дедингиз? — Эсан оған одамдек қийқириб-қийқириб кула бошлади. — Ҳа-а, энди тушундим, тушундим! — Яна баттарроқ қийқирди. — Манави кошонани айтяпсиз! Сенга уй олиб бердим, демоқчисиз. Шунақами? Айтинг, шуни пеш қилмоқчимисиз? Уй олиб берганмиш. Вой! Уй олиб берганмиш! — Жазаваси тутиб, қўш қўллаб тиззаларига ура кетди. — Суюнчи беринглар! Бу киши излаган адолатини топибдилар!

Ҳайратдан оғзим очилиб қолган, нима дейишни, нима қилишни билмасдим.

Кулиб-кулиб, чарчади шекилли, энтиккан кўйи афтимга узоқ тикилди.

— Қаҳ-ра-мон! — деди нафратли истехзо билан бош чай-қаб. — Адолат курашчиси!.. У кулоқ-бу кулоғингиз билан эшитиб олинг! Агар адам исполкомдаги Степаничми, гўрми-ерми, ўшанинг жиғилдонига беш мингга тикмас, мана шу товук катагиниям тушингизда кўрардингиз!

Бу сафар музлаш бармоқларимдан бошланмади. Оёқ-қўлим бирваракайига музлади-қолди. Ичимдан отилган титроқ миямга урилди-ю, бошим бир коса оловга айланди.

Эсимда йўқ. Аввал қайноқ чойнакни отиб, кейин бақирдимми, ё олдин бақириб, кейин чойнакни отдимми?.. У жон-ҳолатда чап берганини, чойнак гилам осифлик деворга урилиб, чилчил синганини ғира-шира кўрдим.

Бўғзимдан отилиб чиққан вахшиёна хайкириқдан ўзимнинг кулоқларим ёрилиб кетгудек бўлди.

— Йўқ-о-о-ол!!!

Унинг кетидан йўлакка отилганим ҳам элас-элас ёдимда.

...Шам тугай деб қолди. Ичим ёниб кетяпти. Ҳаво етишмаяпти... Нега очилмайди бу падарлаънат дераза! Михлаб қўйилганми, нима бало? Ойна синдимми? Ҳа-а, тирсагимга тегибди. Баттар бўлмайдами! Ташқари зим-зиё. Йилт этган чироқ йўқ. Қарғалар хосиятсиз фиғон чекади... Туман қуюқлашиб кетибди. Яхши... Ҳеч ким кўрмайди... Аччиқ хазон ҳиди. Куз ҳиди...

Куз — ўлим тўшагида ётган беморга ўхшайди... Оёқ остида касалманд хазонлар инграйди. Эрта баҳордан бўтана бўлиб шоша-пиша қирғоғига сиғмай оққан ариқлар тиниклашади. Шунча уринишлари зое кетганини тушуниб, оламга маъюс боқади... Еру кўкни оппоқ кафандек туман чулғайди. Эрта-индин осмонга мотам либосини кийган булутлар чиқади. Ер устида узоқ чарх уради-да, аччиқ-аччиқ кўз ёши тўкади... Сим-сим ёмғир ёғади. Тўрт кунлик умрида дунёга сиғмаган, охир-оқибат жон таслим этган табиатга аза очиб, унсиз йиғлайди.

...Билагим ачишяптими? Ҳаммаёқ қон-ку! Нима қипти: қонни энди кўришимми? Шам тугай деяпти... Тезроқ... Дафтарни жойига қўйишим керак. Аввалгиларининг олдига...

Мен неча ёшга чиқдим ўзи? Йигирма иккига? Йўғ-е, ахир мен етмиш иккидаман-ку! Балки саксон иккидир! Нима фарқи бор?! «Донолар ҳаётни кузатурлар жим...»

Тамом! Ҳаммаси тамом бўлди... Ажаб... Юрагим нега бунча осойишта? Қилт этса-чи? Э-ҳа... Ахир... Мен энди йўқман-ку. Бу дунёда борлигиндан ким наф кўрди-ю, йўқлигиндан кимга зиён? Ойимга ачиняпман. Дадамга... Шаҳнозага... Рози бўлинглар... Онажон... Мени кечиринг, ойи!

ОППОҚ-ОППОҚ ҚОРЛАР ЁҒДИ

Бир ҳафтадан кейин қор ёғди. Аввал ёмғир эзмаланиб турди-да, тушга бориб қорга айланди. Қабристондаги шамдек қотган тераклар устида совуқ учкунлар ғужғон ўйнади. Қор барча мархумлар қатори девор тагидаги ҳали тупроғи совиб улгурмаган қабрни ҳам муздек қучоғига олди...

Чўққисоқол гўрков пешин намозини ўқиб, хужрасидан чиқди. Қор қабристон узра чўккан ўлик сукунатни янаям чуқурлаштиришга қасд қилгандек унсиз ёғар, мазористон кимсасиз эди... Гўрков девор тагидаги қабр бошида ўтирган одамга кўзи тушиб, яқин борди.

Юпун кийинган ёш жувон қабр устидаги қорни кафти билан сиририб туширар, совуқдан қўллари қизариб кетган, қора рўмоли, елкалари қорга беланган, плашининг этаги лой эди...

— Унақа қилманг, қизим, — деди гўрков вазминлик билан. Аёл тиззалаб ўтирганча, беҳуш алпозда бош кўтариб қаради.

— Нега? — деди ҳайратланиб.

— Ўзингизни олдириб қўясиз... — Гўрков юмшоқлик билан тушунтирди. — Мархум ҳам безовта бўлади.

— Нега? — Аёл қўллари билан қор чангаллаган кўйи титраб-титраб йиғлаб юборди. — Нега! — деди инграб. — Рустам акам нега ўлди? Яхши бўлгани учунми?!

ҚУРБОУЙ ХОЛАНИНГ ҲАР КУНГИ ТАШВИШЛАРИ

Биқини ачишиб уйғонди.

— Худойим, ўзингни раҳминг келсин... — деди пичирлаб. Уч кун олдин касали тўсатдан зўриққани эсига тушди.

Кўча супуриб турган жойида тутиб қолса бўладими? Оғриқнинг зўридан аъзойи баданидан муздек тер чиқиб, бирпасда икки букилиб қолса, денг! Худойимдан ўргилай! Бандасига атаган дарди ҳам кўп экан-да. Бўлмаса, ёқмас овқат егани йўқ, оғир иш қилгани йўқ...

...Бўйнидан «ачом» қилиб ётган неварасининг дўмбоқ қўлчасини авайлаб олиб, устига кўрпа тортди. Ўрнидан сирғалиб турди-да, йўлакка чиқиб, чироқ ёқди. Шошилмай таҳорат қилди. Газга чой қўйиб, нимқоронғи хонага қайтиб кирди. Бомдодни ўқиб, ўтганларга Аллоҳнинг раҳматини тилади. Жумламўминга имон, саломатлик, юртга тинчлик сўради...

Ошхонага кириб, чой ичди. Бир қўлига пақир, бир қўлига узун бандли супурги олиб, яна ётоққа мўралади.

— Умида, — деди паст овозда. — Болалар боғчага кеч қолмасин.

Умиданинг каравоти ғирчиллади.

— Бораверинг, — деди уйқусираб.

Қурбоюй хола пақир бандини даранглатиб юбормаслик учун зиналардан эҳтиёткор қадам босиб, пастга тушди. Кунлар узайиб қолган эди. Қиш бўйи қоксуякдек сўппайиб турган бақатераклар кўклам яқинлашаётганини сезгандек жонланиб қолган, яланғоч шохларини тонг шамолида силкитиб, ўзини ўзи уйғотаётганга ўхшар эди. Қирғоғи бетонланган ариқлар четида майсалар униб чиқибди... Мунис, ожиз майсалар...

Қурбоюй хола пақирни терак остига қўйиб, шиғиллатиб супуриб кетди. Анчадан кейин нон дўконига машина келди. Бошига эски дўппи кийган ҳайдовчи машина кажавасини очди.

— Супуряпсанми?

Қурбоюй хола Комиссарнинг ғўлдираган овозини эшитиб, ишини тўхтатди.

«Йўқ, ўйнапман!» деб ўйлади энсаси қотиб.

Салом берди. Комиссар чангдан қочиб, ўн қадамча нарида турарди. Бошида қора шляпа, эгнида қора плаш. Қўлида сут бидон...

— Куёвингни судга бердингми? — деди Комиссар.

— Худога солдим!

— Тўғри қиласан! — Комиссар истехзоли илжайди. — Худонинг сендан бошқа дарди касали йўқ.

Қурбоюй хола супургини кўтариб, ишини давом эттирмақчи эди, Комиссар сўраб қолди.

— Хабаринг бўлмадими, анави болани ўлдирганлар топилдимикан?

— Топилганда нима? — деди Қурбоюй хола. — Ўлганнинг ёш жони кетди... Худо раҳмат қилсин...

— Келин-чи, келин? Қадами қийшаймаяптими? Қурбоюй хола норози алпозда қараб қўйди.

— Ўзингиз тузукмисиз? — деди бошқа гап тополмай.

— Менми? — Комиссар кулди. — Хэх-хэх-хэх! Қачон ўласиз, демоқчимисан? Овора бўласан! Мен ўлмайман! Хэх!

1991 - 1992